

druk 5714
421

L. K. FIEDLER
INŻYNIER

PRZEMYSŁ WIELKOPOLSKI

Z PRZEDMOWĄ DR. MICHAŁA LISOCKIEGO
SYNDYKA IZBY PRZEMYSŁOWO-HANDLOWEJ
W POZNANIU

Z 28 TABLICAMI STATYSTYCZNYMI
I 12 RYSUNKAMI

=====
4 1 5 TYSIĄC
=====

1923

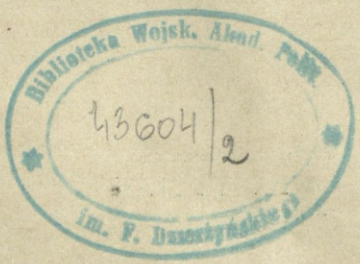
POZNAŃ: FISZER I MAJEWSKI

WARSZAWA: E. WENDE I SKA. ŁÓDŹ: L. FISZER
TORUŃ: TOWARZYSTWO WYDAWNICZE „IGNIS“

33.2: 93(430) 12

M.B.R.
M. B. R. K. P. I. C. H.
W. E. D. J. I.

~~Wielki G.~~

Przedmowa.

Licząc się z zainteresowaniem innych dzielnic dla naszego wydawnictwa i spotkawszy się niejednokrotnie z mylnymi pojęciami o strukturze Izb naszej dzielnicy, uważamy za wskazane wyłączenie ich podstawy prawnej w myśl obowiązującego u nas Kodeksu Handlowego oraz Ustawy w przedmiocie Izb przemysłowo-handlowych w byłej dzielnicy pruskiej z dnia 25. listopada 1919 roku, które streszczają się w dwóch zasadniczych postanowieniach odbiegających od stanu prawnego istniejących w Małopolsce (Lwów, Kraków, Brody) i Śląsku Cieszyńskim (Bielsko) Izb:

1. zależność czynnego i biernego prawa wyboru od wpisu wyborcy do rejestru handlowego,
2. wyłączenie rękodzielników z przynależności do Izb przemysłowo-handlowych (wobec istniejących odrębnie Izb rzemieślniczych mających również charakter przemysłowy).

Zarejestrowanie w b. dzielnicy pruskiej zależnem jest od wypełnienia pewnych obowiązków i stwarza dla zapisanych korzystniejsze stanowisko pod względem prawnym. To stanowisko uzyskują kupcy zarejestrowani dlatego, ponieważ przepisy §§ 348 i następnych kodeksu handlowego, mianowicie §§ 348—350 (o niedopuszczalności zniżenia kar konwencjonalnych, o wykluczeniu zarzutu uprzedniej skargi przeciw ręczycielowi, o poręce wolnej od zachowania formalności itd. itd.) odnoszą się li tylko do kupców (Vollkaufmann).

Także pod względem ochrony firmy przysługują odrębne prawa tylko kupcom zarejestrowanym.

Kupcem jest jednak według przepisów kodeksu handlowego tylko ten, kto trudni się zasadniczemi interesami kupieckimi, wymienionemi w § 1 ust. 2 wzmiankowanego kodeksu, w drugim rzędzie zaś — o co się tutaj głównie rozchodzi — ten, kto prowadzi proceder wymagający według rodzaju i rozmiarów swoich urzędzenia na sposób kupiecki, o ile firma jest zapisana w rejestrze handlowym (§ 2 K. H.) Kupieckimi urzędzeniami zaś są takie, które stworzyło kupiectwo celem osiągnięcia ładu i przejrzystości, aby uchronić wszystkich w poszczególnem przedsiębiorstwie uczestniczących klientów, siły pomocnicze i właściciela samego przed temi niedogodnościami, które brak ładu i przejrzystości za sobą pociąga. Do takich urzędzeń należy mianowicie prowadzenie ksiąg. Innemi takimi urzędzeniami są:

Przechowywanie nadchodzącej korespondencji, kopjowanie wychodzących rachunków, listów itd., angażowanie personelu kontrolującego, oddzielenie poszczególnych gałęzi przedsiębiorstwa itd. (Vide komentarz Stauba do Kodeksu Handlowego, 6. i 7. wydanie, uwaga do § 2).

Ponieważ według § 126 ustawy o postępowaniu niespornem (post dobrej woli) Izby przemysłowo-handlowe uprawnione są do stawienia w sądzie rejestrowym wniosków celem sprostowania i uzupełnienia rejestru handlowego a według ogólnego rozporządzenia Ministra sprawiedliwości z 7. listopada 1899 sędzia ma także obowiązek, celem uniknięcia niedozwolonych zarejestrowań, wysłuchać opinii Izby przemysłowo-handlowej i Izbom wogóle co kwartał zakomunikować winien zmiany, zasłże w rejestrze handlowym, posiadają Izby przemysłowo-handlowe możliwość niedopuszczenia do zarejestrowania elementów nieodpowiednich, to jest kupców nie posiadających prawidłowych kupieckich urzędzeń.

Zaznaczyć należy, że zarejestrowanie nie jest uzależnione od pewnej stopy podatku procederowego (w przeciwieństwie do byłej dzielnicy austrijackiej, gdzie ze względów fiskalnych jedynie wysokość opłacanego podatku procederowego decyduje o zarejestrowaniu), przeciwnie zarejestrować można także kupców posiadających przedsiębiorstwo mniejszych rozmiarów, o ile prowadzone jest po kupiecku. Tak n. p. znajduje się w okręgu Izby naszej cały szereg zarejestrowanych kupców, uiszczających tytułem podatku procederowego nie więcej jak 12 marek rocznie.

Orzeczenie Izby przemysłowo-handlowej co do zarejestrowania lub niezarejestrowania następuje w ten sposób, iż po zawiadomieniu jej przez sąd rejestrowy o nadeszłym wniosku na zarejestrowanie firmy zasięga Izba informacji o rodzaju przedsiębiorstwa i w danym razie zwraca sądowi na to uwagę, iż odnośne przedsiębiorstwo nie odpowiada jeszcze wymogom przepisu § 2 K. H., zalecając, by petent wniosek swój po usunięciu przeszkód ponowił. Ponieważ sądy rejestrowe w praktyce kierują się przeważnie takimi wskazówkami Izby przemysłowo-handlowej, posiadającej samodzielne prawo sprzeciwu przeciw zarządzeniom sędziego rejestrowego, odnosi prawo badania przysługujące Izbie przeważnie pożądaną skutek, mianowicie, że wnioskodawcy swój zakład handlowy do wymaganej wyżyny kupieckiej podnoszą. Nie ulega wątpliwości, iż takie postępowanie wpływa dodatnio nie tylko w poszczególnym wypadku, lecz wogóle wychowawczo na stan kupiecki.

Izba przemysłowo-handlowa w Poznaniu, rozwiązana reskryptem Komisarjatu Naczelnej Rady Ludowej z dnia 12. lipca 1919 r. rozpoczęła pod egidą mianowanego Komisarza Izby Dr. Stanisława Pernaczyńskiego nowy żywot odpowiadający zmienionym stosunkom gospodarczym i politycznym.

Po nawiązaniu kontaktu z władzami centralnymi i organizacjami gospodarczymi w innych dzielnicach, Izba czynny brała udział w obradach nad nową ustawą celną broniąc stale stanowiska, — że rozwój przemysłu rodzimego nie powinien być oparty wyłącznie na wysokiej ochronie celnej, której rezultatem być musi monopolistyczne stanowisko przemysłu pozbawionego przez to zachęty do dalszego udoskonalania i potaniaenia produktu, — że z drugiej strony przemysł nasz, znajdujący się w stadjum początkowego rozwoju, skazany jest na import surowców, półsurowców a nawet gotowych fabrykatów, — że taki import produkcyjny a nawet konsumcyjny aż do chwili nasycenia rynku naszego produktami rodzimymi jest rzeczą nieodzowną, jeżeli rozwój naszego życia gospodarczego ma pójść trybem normalnym, bo wszelkie podrożenie towarów niezbędne potrzebnych obciążonych wysokiem cłem oznacza zmniejszenie siły kupna naszego pieniądza.

Wychodząc ze założenia, że uzgodnienie i ujednostajnienie przepisów i stosunków ekonomicznych w całej Polsce, nieodzowne dla naszego dalszego rozwoju gospodarczego, wymaga pewnego zwolnionego tempa tam, gdzie państwa zaborcze zostawiły odmienne warunki ekonomiczne, kulturalne i ustawowe, przystąpiła Izba nasza do Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów w Warszawie, aby w tym parlamencie gospodarczym o charakterze nieurzędowym brać udział w pracy nad krytyczną oceną projektów rządowych, dotyczących całej Rzeczypospolitej — nie z perspektywy stosunków naszych, lecz z tendencją możliwego przeszczerpienia dorobku historycznego naszej kultury gospodarczej na inne dzielnice.

Stojąc na straży wolnego handlu i potępiając wszelki etaryzm i reglementację, szukaliśmy kontaktu z bratnimi Izbami wszystkich dzielnic wszędzie tam, gdzie szło o zamierzenia rządowe w kierunku skrępowania wolnego życia gospodarczego. Dotyczyło to akcji naszej w kierunku zwalczania wszelkich monopolii, ograniczeń eksportowych, usunięcia wszelkich utrudnień wyniknąć mogących dla naszego przemysłu i handlu z niektórych postanowień pożyczki przymusowej. Usiłowania Centralnego Związku do autonomicznego uregulowania eksportu przez Izby przywozu i wywozu znalazły nasze najzupełniejsze poparcie. Jednym słowem stawaliśmy w szeregu tam, gdzie przez pewne zarządzenia na szwank narażone być mogły interesy przemysłu i handlu, przyczem nie możemy zamilczeć, że niejednokrotnie i to nawet w zasadniczych sprawach nie zasięgano naszej opinii mimo odnośnego postanowienia w Ustawie o Izbach przemysłowo-handlowych z dnia 25. listopada 1919 r.

Zmienione warunki gospodarcze w naszej dzielnicy i konieczność zapoznania innych dzielnic z naszymi siłami wytwórczymi, skłoniły naszego komisarza dr. Stanisława Pernaczyńskiego do utworzenia w naszej Izbie oddziału statystycznego dla zebrania materiału służyć mającego celom informacyjnym oraz jako podstawa do szkicu o gospodarczych stosunkach Wielkopolski.

Uwieńczeniem tej pracy i jej syntezą jest niniejszy podręcznik, który oznacza pierwszy krok w wydawnictwach Izby naszej, mających na celu zorientowanie innych dzielnic i zagranicy w naszej strukturze gospodarczej.

Dr. Michał Lisocki
Syndyk Izby przemysłowo-handlowej w Poznaniu.

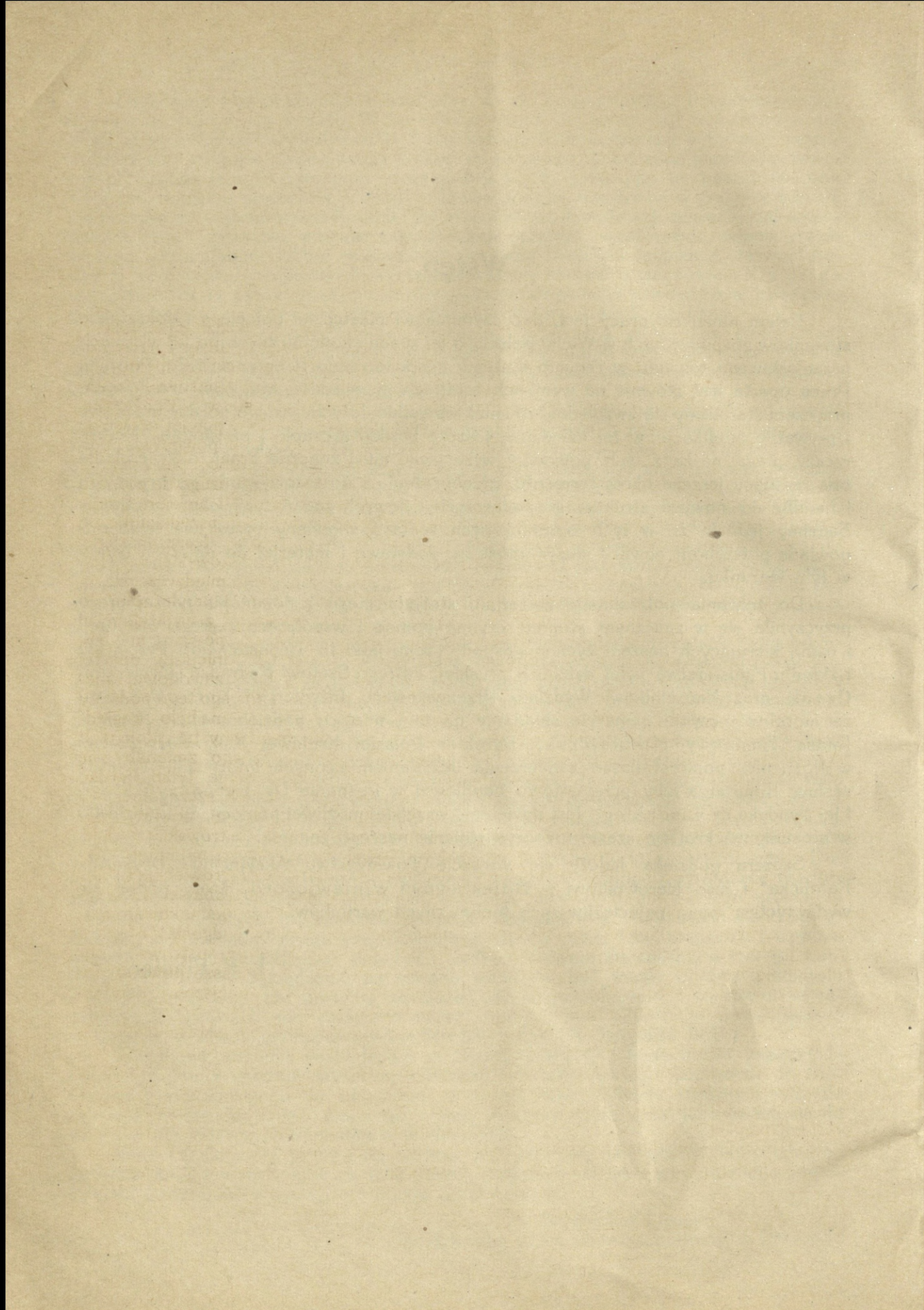
Wstęp.

Celem niniejszej pracy jest, dać czytelnikowi plastyczne pojęcie o całokształcie stosunków gospodarczych w Wielkopolsce, o jej siłach ekonomicznych i o jej widokach przemysłowego rozwoju w ramach systemu gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej. Praca oparta jest głównie na wynikach ostatnich niemieckich statystyk urzędowych, przyczem staraliśmy się uwzględnić również wszystkie dotychczasowe polskie urzędowe i prywatne publikacje, w tej dziedzinie jeszcze bardzo szczupłe i przygodne. Naturą rzeczy praca nasza z tych powodów wykazywać musi znaczne braki, odzwierciedla ona trwający jeszcze okres fermentu, przeobrażenia i dostosowywania się przemysłu i handlu do nowych struktur gospodarczych i nowych zadań życia ekonomicznego. Sądzymy jednak, że w tych ograniczonych ramach skreślony przez nas szkic odpowiada potrzebom chwili i służyć może za podstawę i materiał do dalszych badań w tym kierunku.

Do zebrania potrzebnego materiału statystycznego i dokonania naszej pracy przyczyniła się w znacznym stopniu czynna pomoc i współpraca szeregu instytucji i osób, kierujących naszym życiem gospodarczym, jako to Departamentu Przemysłu i Handlu Ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej, którego Szefowi Nadrady Górniczemu Czapl i oraz Naczelnikowi Wydziału Przemysłowego Inżynierowi Bańkowskiemu za moralne i czynne poparcie składamy na tem miejscu podziękowanie. Również Radca Finansowy Mikołajczak, Dyrektor Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej w Poznaniu, popierał nasze zamierzenia udzielaniem cennych informacji. Wybitną zasługą Komisarza Izby przemysłowo-handlowej w Poznaniu Dr. Pernaczyńskiego i jej Syndyka dr. Lisockiego jest udzielenie wszelkiej możliwej pomocy, co umożliwiło w stosunkowo krótkim czasie urzeczywistnienie naszego zadania.

Szczerą podzięką należy się wreszcie Towarzystwu Akcyjnemu „Drukarnia Katolicka“ i jego kierownikowi p. Bolesławowi Winiewiczowi, który podjął się wydawnictwa mimo najuciążliwszych technicznych warunków.

L. K. Fiedler.

I. Ogólne wiadomości.

Wielkopolska jestto kraj z lekka falisty i pagórkowy, na ogół dosyć jednakowej wysokości z wyrzeźbioną na północy szeroką i głęboką niziną Noteci (pierwotne łożysko Wisły), i Brdy (Brahe), w środku z doliną Warty, a na południu z t. zw. wylomem Obry. Najwyższymi punktami są: Góra Dębowa (194 m) w pobliżu miejscowości Osiek w powiecie wyrzyskim oraz Ostra Góra (247 m) w pobliżu Ostrzeszowa, oprócz tego występuje jeszcze kilka mniejszych wzgórz w południowo-wschodniej części kraju a w okolicy Gniezna tak zwana Gnieźnieńska Wyżyna. Główne rzeki są Warta i Noteć, pozatem Głda (Küddow), Wełna i Obra, płynące ku Warcie, oraz Brda, płynąca ku Wiśle. Jezior rozproszonych po całym kraju, na ogół niewielkich i powstałych w epoce topnienia lodowców, jest dosyć dużo.

Tablica 1 pokazuje obszary w kilometrach kwadratowych i zaludnienie poszczególnych powiatów Wielkopolski. Terazniejszy obszar Wielkopolski — po odliczeniu powiatu skwierzyńskiego (Schwerin) odstąpionego w całości, oraz międzyrzeckiego (Meseritz) i wschowskiego (Fraustadt), odstąpionych we większej części Niemcom, lecz bez odliczenia pozostałych przy Niemcach niektórych części pogranicznych powiatów czarnkowskiego, chodzieskiego, wolsztyńskiego i bez uwzględnienia przypadłych Polsce niektórych pogranicznych śląskich gmin wynosi 26 708 kwadratowych kilometrów = 2 670 861 hektarów*).

Ludność z temże zastrzeżeniem wynosi podług ostatnio ogłoszonego spisu 1910 roku 1 995 991 mieszkańców.

Gęstość zaludnienia wynosi 75 osób na kilometr kwadratowy; ustępuje ona gęstości zaludnienia w Kongresówce (106) i w Małopolsce (102).

Rozporządzeniem Ministra byłej dzielnicy pruskiej z dnia 7. czerwca 1920 roku

(Nr. 292) i z dnia 28. października 1920 r. (Nr. 495) został przeprowadzony nowy podział administracyjny co do niektórych powiatów dawniejszego Księstwa Poznańskiego, przypadłych tylko w części Polsce. Zniesiony został odrębny powiat wieleński i wschowski, i części tych powiatów, przypadłe Polsce, przydzielono: pierwszą do powiatu czarnkowskiego, drugą do powiatu leszczyńskiego. Również i niektóre gminy śląskie, przypadłe Polsce, przydzielono do pogranicznych powiatów: leszczyńskiego, odolanowskiego, ostrzeszowskiego i kępińskiego. Część powiatu międzyrzeckiego, przypadła Polsce, została przyłączoną do powiatu nowotomyskiego z wyjątkiem 10 gmin przyłączonych do powiatu międzychodzkiego. W pracy niniejszej, opartej na ostatniej statystyce zawodowej niemieckiej za rok 1907, nowego tego podziału administracyjnego nie można było uwzględnić; zresztą przedstawiony tu całokształt przemysłu wielkopolskiego zmieniłby się przez takie uwzględnienie tylko bardzo nieznacznie w niektórych szczegółach.

Najgęściej zaludnione powiaty są: wschodnio-poznański, ostrowski, rawicki, gnieźnieński, krotoszyński; najmniej: międzychodzki, witkowski, wągrowiecki, żniński, obornicki, czarnkowski, szubiński. Obszary powiatów są dosyć niejednakowe, największym jest powiat bydgoski, obszaru 139 384 ha, najmniejszym ostrowski, obszaru 41 495 ha. Największe powiaty położone są na północy, mniejsze na południu i w środku kraju.

Zaludnienie Wielkopolski od 1890 do 1910 r. wzrastało w następującej skali: od 1890 do 1895 o 4,3%, od 1895 do 1900 o 3,16%, od 1900 do 1905 o 5,13%, od 1905 do 1910 o 5,54%. Przyrost był niewiele więcej ten sam w innych pruskich prowincjach o podobnej strukturze gospodarczej.

*) Zupełnie ściśle cyfry będą wiadome dopiero po przeprowadzeniu nowych pomiarów i nowej urzędowej statystyki zaludnienia.

Tablica 1.

Powierzchnia i ludność w Wielkopolsce w dniu 1. grudnia 1910 roku.

Źródło: Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1911, strona 594—596.

Powiaty	Powierzchnia w kilometr. kw.	Ludność ogólna	Gęstość zaludnienia na 1 kilometr kw.	Udział w %		
				Katolików	Protestantów	Żydów
1. Poznański miejski	33,91	156 691	—	64,5	31,5	3,5
2. Bydgoski miejski	13,3	57 696	—	32,1	64,1	2,3
3. Bydgoski	1 393	96 473	70	44,6	54,5	0,5
4. Chodzieski	1 093	76 020	70	40,9	57,0	1,4
5. Czarnkowski	812	42 287	52	46,6	51,0	2,3
6. Gnieźnieński	564	56 250	99	64,8	33,1	1,6
7. Gostyński	601	48 326	71	87,7	11,8	0,3
8. Grodziski	429	36 483	85	85,3	13,7	0,9
9. Inowrocławski	1 030	77 294	75	65,6	32,6	1,3
10. Jarociński	721	51 626	71	85,0	14,2	0,7
11. Kępiński	458	37 050	81	82,6	15,1	2,2
12. Kościański	608	47 325	78	90,8	8,6	0,4
13. Kozmiński	453	33 519	74	84,1	14,7	1,0
14. Krotoszyński	498	46 874	93	69,8	28,8	1,2
15. Leszczyński	524	44 579	85	60,9	37,1	1,8
16. Międzychodzki	643	28 887	45	58,7	40,4	0,5
17. Mogileński	733	49 253	67	72,5	26,2	0,7
18. Nowotomyski	523	34 292	65	59,4	39,6	0,7
19. Obornicki	1 088	55 880	51	63,9	34,0	1,7
20. Odolanowski	482	36 306	76	77,5	21,2	0,4
21. Ostrowski	415	43 887	106	79,3	18,6	1,7
22. Ostrzeszowski	519	37 290	72	77,9	20,7	1,3
23. Pleszewski	482	37 362	77	87,9	11,1	0,8
24. Wschodnio-poznański	663	49 119	107	73,6	25,6	0,6
25. Zachodnio-poznański	638	43 129	68	84,4	15,3	0,1
26. Rawicki	496	50 523	102	64,0	34,7	1,0
27. Śmigieński	554	36 383	66	85,6	14,0	0,2
28. Śremski	927	57 483	62	83,9	14,9	1,0
29. Średzki	796	49 176	62	88,6	10,7	0,4
30. Strzeliński	614	37 620	61	81,2	18,1	0,5
31. Szamotulski	1 093	66 856	61	76,1	21,9	1,8
32. Szubiński	917	48 304	53	58,7	39,8	1,2
33. Wągrowiecki	1 036	52 574	51	71,2	27,4	1,0
34. Wieleński *)	762	33 653	44	35,8	62,8	1,0
35. Witkowski	588	29 094	49	84,5	15,0	0,4
36. Wolsztyński	1 037	63 120	61	63,1	36,0	0,5
37. Wrzesiński	562	39 874	71	83,9	14,7	1,2
38. Wyrzyski	1 161	67 219	58	53,5	44,8	1,2
39. Żniński	740	40 210	54	74,1	24,7	1,0
Wielkopolska	26 708,61	1 995 991	75	67,7	30,7	1,2

*) Uwaga: Wymieniony tutaj oraz we wszystkich dalszych tablicach powiat wieleński został zniesiony rozporządzeniem Ministra byleż dzielnicy pruskiej z dnia 7. czerwca 1920 roku i części dawnego powiatu wieleńskiego, przypadłe Polsce, zostały przyłączone do powiatu czarnkowskiego. W niniejszej pracy, opartej na wynikach ostatniej statystyki zawodowej z roku 1907, nowego podziału administracyjnego nie można było uwzględnić.

Podług ostatniej statystyki zawodowej za rok 1907 727 758 osób było zatrudnionych w jakim bądź zawodzie, t. j. 34% ogólnej ludności. Tablica 2 pokazuje podział tychże osób podług najlichnějších grup: 1. rolnictwo, ogrodnictwo, hodowla zwierząt, leśnictwo; 2. przemysł; 3. handel i komunikacja w latach 1882, 1895 i 1907 oraz procentowy przyrost w czasokresach pomiędzy temi latami. Na uwagę zasługuje bardzo znaczny przyrost w rolnictwie w czasie od 1895 do 1907 jako rezultat działalności Komisji Kolonizacyjnej. Z ogólnej ilości osób wykonujących zawód 727 758

w roku 1907 przypada 68,8% na rolnictwo i pokrewne zawody, 22,6% na przemysł, górnictwo i budownictwo, 8,6% na handel i komunikację.

Wielkopolska w granicach byłej pruskiej prowincji poznańskiej liczyła 129 miast, 3147 gmin wiejskich, 1787 obszarów dworskich (Gutsbezirke), 42 (dzisiaj 38) powiaty. Miast z ludnością ponad 10 tysięcy jest 8: Poznań (156 691), Bydgoszcz (57 696), Gniezno (25 339), Inowrocław (25 604), Leszno (17 156), Ostrów (14 770), Krotoszyn (13 064), Rawicz (11 525).

Tablica 2.

Podział ludności w Wielkopolsce podług zawodów w latach 1882, 1895 i 1907.

Źródło: Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1911, strona 49.

Lata	Rolnictwo, ogrodnictwo, hodowla zwierząt, leśnictwo		Przemysł		Handel i komunikacja	
	Ogólna liczba zatrudnionych	Przyrost w %	Ogólna liczba zatrudnionych	Przyrost w %	Ogólna liczba zatrudnionych	Przyrost w %
1882	395 392	—	104 162	—	33 597	—
1895	404 893	2,4 %	131 052	23 %	45 209	34 %
1907	501 712	24 %	163 567	24 %	62 479	38 %

II. Stan rolnictwa w Wielkopolsce.

Wielkopolska podczas przynależności do Prus była wybitnie rolniczą prowincją tego państwa z bardzo znaczną nadprodukcją płodów rolnych i opartym na niej przemysłem rolniczym i spożywczym. W ciągu ostatnich trzech dziesiątków lat rolnictwo w Rzeszy Niemieckiej nadzwyczaj się rozwinęło i posunęło skutkiem ogólnego gospodarczego rozwoju Niemiec w 19. stuleciu. Oprócz tego działały tu jeszcze i inne przyczyny. Udoskonalenie gospodarstwa rolnego i z roku na rok w coraz większej ilości i doskonałości stojące na usługę rolników i przyrządy rolnicze były wprawdzie bezpośrednią przyczyną zwiększonego zbioru, głównym bodźcem jednak wzrostu intensywności gospodarki była polityka celna Rzeszy Niemieckiej, zapoczątkowana około 1890 roku i następnie dalej rozwinięta w roku 1894 wprowadzeniem t. zw. certyfikatów dowozowych (Einfuhrscheine), wydawanych przez urzędy celne eksporterom zboża produkowanego

wanego w Niemczech i wywożonego zagranicę. Ponieważ certyfikatami tymi można było płacić cło przy dowozie do Niemiec tychże samych towarów, nabrały one znaczenia znaków pieniężnych. Były to więc premje wywozowe, które na oścież otworzyły zagraniczne rynki zbytu niemieckiej produkcji zbożowej i tem samem podniosły ceny produktów rolniczych wewnątrz kraju. Wszystko to oddziaływało w najwyższym stopniu dodatnio na zwiększenie powierzchni zasiewu i podniesienie wydajności gleby, jak to pokazuje tablica 3, w której dla porównania zestawiliśmy powierzchnie zasiewu i zbiory ważniejszych płodów rolnych w ciągu ostatnich 27 lat.

Pod wpływem zatem tych czynników powierzchnia zasiewu w Wielkopolsce powiększyła się od 1892 do 1912 roku: żyto z 522 261 na 673 704 hektary, jęczmień z 80 819 na 123 233 hektary, owies z 152 824 na 161 423 hektary. Najwięcej powiększyła się powierzchnia zasiewu

Tablica 3.

Rozwój rolnictwa w Wielkopolsce od 1892 roku do 1919 roku.

Źródło: Urzędowe statystyki pruskie za odnośne lata.

Lata	Żyto			Pszenica			Jęczmień			Owies		
	Powierzchnia zasiewu w ha	Zbiór w tonach	Plon z ha w tonach	Powierzchnia zasiewu w ha	Zbiór w tonach	Plon z ha w tonach	Powierzchnia zasiewu w ha	Zbiór w tonach	Plon z ha w tonach	Powierzchnia zasiewu w ha	Zbiór w tonach	Plon z ha w tonach
1892	522 261	502 083	0,96	102 899	125 651	1,22	80 819	64 114	0,80	152 824	106 796	0,69
1897	581 354	603 918	1,02	81 258	104 979	1,28	88 960	94 479	1,07	136 534	123 639	0,90
1902	636 753	968 089	1,52	71 438	132 958	1,86	111 920	181 364	1,63	146 336	208 082	1,42
1907	643 903	999 841	1,55	80 303	150 189	1,87	117 066	241 410	2,06	148 906	298 287	2,01
1912	673 704	1230 846	1,83	79 667	175 618	2,21	123 233	288 026	2,34	161 423	364 980	2,01
1916	731 612	1072 427	1,46	52 328	97 268	1,86	118 728	234 573	2,00	140 415	276 354	1,97
1919 *)	509 330	693 188	1,36	35 885	60 624	1,70	92 051	145 816	1,57	102 802	155 441	1,52

*) Liczby za rok 1919 podane są podług oszacowania Głównego Urzędu Żywnościowego w Poznaniu i odnoszą się tylko do obszarów objętych byłą linią demarkacyjną.

żyta, rośliny najodpowiedniejszej dla poznańskiego klimatu i stosunkowo najwięcej żądanej na zagranicznych rynkach; ze wszystkich dawniejszych prowincji pruskich Poznańskie miało największą powierzchnię zasiewu i największą produkcję żyta. Natomiast skurczyła się powierzchnia zasiewu pszenicy z 102 899 na 79 667 hektarów, uprawianej mniej, ponieważ naogół klimat poznański dla pszenicy nie jest odpowiedni i parcelacja wielkich majątków na drobne gospodarstwa przez dawniejszą Komisję Kolonizacyjną przyczyniła się do zmniejszenia masowej uprawy tej rośliny; głównie jednak do zmniejszenia uprawy pszenicy przyczyniła się uprawa buraków cukrowych z biegiem czasu, jako przynosząca więcej zysków, stosowana przez rolników w coraz większym zakresie.

Zbiory wszystkich płodów skutkiem intensywnej gospodarki i szerokiego zastosowania sztucznych nawozów powiększyły się bardzo znacznie. W Wielkopolsce przed wojną zużywano rocznie 204 000 centnarów siarczanu amonowego, 2,5 miliona centnarów superfosfatów, 140 000 centnarów wapnoazotu, mączki Thomasa zużywano 45 kg na każdy hektar użytków rolnych; zużytkowanie potasu w roku 1914 wynosiło 2298 kg na każdy kilometr kwadratowy i było ono w Poznańskim największe ze wszystkich pruskich prowincji, co może służyć jako miernik wydajności i wysokiego poziomu wielkopolskiego rolnictwa, które racjonalnym doprowadzeniem nowych żywicielskich pierwiastków podnosiło wydajność gleby i z roku na rok powiększało plony *).

Tablica 4.

Porównanie plonów w centnarach metrycznych z 1 ha zasiewu za rok 1912.

Źródło: A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki: Statystyka Polski, Kraków 1915, strona 151.

Dzielnica	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Kar-tofle	Buraki cukrow.	Łąki
Wielkopolska	22,0	18,3	23,4	22,6	155,8	305,6	42,3
Galicja . . .	13,4	12,3	11,7	10,2	106,5	214,1	17,8
Kongresówka	13,0	11,0	13,0	10,0	78,0	206,0	22

*) Z wyjątkiem superfosfatów, dostarczanych przez największą w całej Polsce fabrykę sztucznych nawozów Dr. Roman May, Tow. Akc., w Poznaniu, oraz wapna, dobywanego w powiecie szubińskim, wszystkie inne nawozy azotowe, potas itd. muszą być dzisiaj sprowadzane z zagranicy.

Plony z hektara od 1892 do 1912 roku wzrastały wprost w skali zdumiewającej: żyto z 0,96 tony na 1,83 tony, pszenica z 1,22 tony na 2,21 tony (na uwagę zasługuje fakt, że mimo skurczenia się powierzchni zasiewu o 23 tysięcy hektarów, zbiór powiększył się o około 50 tysięcy ton skutkiem zastosowania intensywnego gospodarstwa), jęczmień z 0,8 tony na 2,34 tony, owies z 0,69 na 2,01 tony.

O wysokim poziomie osiągniętym przed wojną przez wielkopolskie rolnictwo doskonale pojęcie daje tablica 4, w której zestawione są dla porównania plony z hektara w poszczególnych dzielnicach (Wielkopolska, Galicja, Kongresówka). Z tablicy tej wynika, że w Wielkopolsce wszystkie plody rolnicze wydają znacznie wyższe, częściowo nawet podwójne plony.

Powracając do tablicy 3, widzimy, że zbiory i plony z hektara za rok 1916 znacznie się zmniejszyły skutkiem braku nawozów sztucznych, sił roboczych itp. Cyfry za rok 1919 podajemy podług pierwszej statystyki przeprowadzonej przez polskie władze. Wynika z nich, że wydajność dalej się zmniejsza, w czym między innymi winić również należy uchwaloną przez Sejm reformę rolną, paraliżującą inicjatywę i rozmach większej własności rolnej.

Tablica 5 pokazuje użytki rolne w poszczególnych powiatach podług ostatniej statystyki za rok 1913, rysunek 1 zaś przedstawia użytki rolne w każdym powiecie metodą pogładową.

Podług danych tejże tablicy 5 z ogólnego obszaru 2 718 869 hektarów w Wielkopolsce przypada: na lasy 18,71%, na łąki 7,85%, na pastwiska 2,4%, na ziemię orną 64,74%, na zabudowania i podwórza 1,08%, na torfowiska 0,06%, na nieużytki 1,4%; uprawa wina (tylko w powiecie jarocińskim i wolsztyńskim) zajmuje 152 hektary.

Podział użytków rolnych w poszczególnych powiatach zależy od właściwości gleby. Chociaż gleba w Wielkopolsce dosyć jest niejednakowa i często obok najlepszego czarnoziomu występują jałowe piaski, na ogół jednak określić można ziemię wielkopolską jako dobrą i odpowiednią dla rolnictwa, głównie ze względu na wielką zawartość gliny i margla, co z punktu widzenia rolnika ma znaczenie rozstrzygające przy ocenie gleby. Gлина zawiera potas, kwas fosforowy i niektóre

związki wapniowe, margiel zaś węglan wapniowy, — pierwiastki żywicielskie gleby, ułatwiające działania bakterji i proces chemicznego przetwarzania materji.

Największą zawartość gliny (do 60%) wykazują północno-wschodnie powiaty: inowrocławski, strzeliński, wągrowiecki oraz częściowo chodzieski, dlatego znajdujemy tamże największą w Wielkopolsce produkcję buraków cukrowych (porównaj tablicę 7). W północnych powiatach: bydgoskim, chodzieskim, czarnkowskim i wieleńskim, położonych w linii pierwotnego łozyska Wisły (nazywanego przez niemieckich geologów Thorn-Eberswalder Urstromtal) grunty składają się w znacznej części z piasków nizinnych, powstałych w epoce topnienia lodowców, niezdatnych pod uprawę zboża; znajdujemy tutaj największe udziały lasów w Wielkopolsce. Większe udziały leśne spotykamy również w południowych powiatach: odolanowskim i ostrzeszowskim, leżących w dorzeczu Baryczy. Ziemia tutaj składa się głównie z nieurodzajnych piasków z małą zawartością wapna, żywicielski margiel znaleźć można dopiero we większych głębokościach. Największe udziały żyznej i urodzajnej gleby wykazują powiaty: inowrocławski, strzeliński, wągrowiecki, szubiński, zniński, gostyński, mogileński, rawicki, jarociński, grodziski, kościański, koźmiński.

Tablica 6, wykazująca średni podatek gruntowy w poszczególnych powiatach, orientuje co do wydajności i charakterystyki gleby. Tablica ta ciekawą jest jeszcze z innych bardzo ważnych względów. Podatki gruntowe podane są w niej oddzielnie dla wielkiej własności ziemskiej i dla gruntów włościańskich. Liczby odnośne wykazują, że wydajność na gruntach wielkiej własności ziemskiej jest znacznie wyższą od włościańskich, co wymownie świadczy, jak ważnym jest dla wyżywienia ludności i dla skarbowości Państwa zachowanie w rozumnych granicach wielkiej i średniej własności ziemskiej, będącej kręgosłupem rolnictwa w każdym zdrowym organizmie gospodarczym i mogącej właśnie wytwarzać plody rolne na eksport, od którego zależy głównie osiągnięcie aktywnego bilansu handlowego Państwa. Urzeczywistnienie wzgl. rozciągnięcie reformy rolnej na były zabór pruski, bez uwzględnienia odmiennych warunków tegoż, bezwarunkowo pociągnie za sobą bardzo znaczne zmniejszenie produkcji rolnej w kraju i musi osłabić siły finansowe Państwa.

Tablica 5.
Użytki rolne w poszczególnych powiatach w Wielkopolsce
podług ostatniej statystyki za rok 1913.

Źródło: Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat. Zwölfter Jahrgang 1914. Strona 648.

Użytki rolne	Poznański miejski		Bydgoski miejski		Bydgoski		Chodzieski		Czarnkowski		Gnieźnieński	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	1 839	54,10 56,0	223	17,15 19,0	70 576	50,70 51,2	50 716	50,20 46,9	35 935	44,25 43,5	46 434	82,18 81,2
2. Łąki.....	174	5,20 6,2	501	23,92 38,5	8 690	6,20 5,7	12 365	12,18 12,2	8 644	10,64 10,2	2 937	5,19 5,9
3. Pastwiska.....	83	2,50 2,3	16	1,23 1,2	3 367	2,40 2,7	4 366	4,31 6,0	1 731	3,13 3,8	821	1,45 2,5
4. Uprawa wina.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Torfowiska.....	—	—	—	—	144	0,10	225	2,22	15	0,02	61	0,10
6. Zabudowania, podwórze.....	462	13,60 7,4	311	18,56 23,3	1 337	0,90 0,7	867	0,58 0,9	825	1,02 0,8	707	1,25 0,9
7. Nieużytki.....	—	—	35	2,69 2,7	2 488	1,70 1,9	1 864	2,65 2,4	1 094	1,34 1,7	203	0,35 0,7
8. Drogi, cmentarze, przestrzenie wodne	834	24,60 27,8	245	36,45 15,3	5 532	4,00 3,8	3 243	0,32 3,0	2 502	3,08 3,0	2 506	4,43 4,0
9. Lasy.....	—	— 0,3	—	—	47 301	34,00 34,0	27 824	27,54 28,6	30 530	37,52 37,0	2 856	5,05 4,8
Ogólna powierzchnia	3 392	100	1 331	100	139 415	100	101 470	100	81 276	100	56 525	100

Użytki rolne	Gostyński		Grodziski		Inowrocławski		Jarociński		Kępiński		Kościański	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	45 944	76,50 76,1	32 242	74,49 74,6	68 359	56,66 65,0	52 585	73,53 72,3	32 176	70,50 68,1	42 843	70,46 70,4
2. Łąki.....	4 217	7,00 7,1	2 103	4,89 5,1	6 145	5,96 6,1	4 245	5,84 5,8	3 958	8,79 9,3	7 283	11,97 11,7
3. Pastwiska.....	1 041	1,74 1,6	966	2,47 2,6	4 049	3,93 5,4	1 537	2,13 2,1	1 256	2,69 3,4	2 130	3,50 3,8
4. Uprawa wina.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Torfowiska.....	—	—	10	0,22	20	0,09	—	—	25	0,05	13	0,02
6. Zabudowania, podwórze.....	671	1,01 1,0	420	0,98 0,9	1 013	0,83 0,7	744	1,03 0,9	515	1,14 1,2	660	1,08 0,9
7. Nieużytki.....	263	0,43 0,5	91	0,41 0,3	1 049	1,01 1,3	455	0,63 0,6	169	0,37 0,8	288	0,50 0,6
8. Drogi, cmentarze, przestrzenie wodne	1 556	2,58 2,8	1 196	2,78 3,0	2 950	2,86 3,0	1 813	2,51 2,5	1 177	2,01 2,9	1 910	3,13 3,3
9. Lasy.....	6 405	10,68 10,9	5 925	13,76 13,5	19 433	18,86 18,5	10 754	14,83 15,8	6 551	14,45 14,3	5 683	9,34 9,3
Ogólna powierzchnia	60,097	100	42 953	100	103 018	100	72 133	100	45 827	100	60 810	100

Uwaga: Liczby, stojące w drugim rzędzie, oznaczają udziały procentowe podług przedostatniej statystyki z roku 1900.

Tablica 5. (Ciąg dalszy.)

Użytki rolne	Koźmiński		Krotoszyński		Leszczyński		Między- chodzki		Mogileński		Nowotomyski	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	37 333	82,41 82,4	34 419	68,81 70,1	34 457	65,23 65,0	30 571	47,76 48,0	59 596	81,29 80,5	34 266	65,64 65,0
2. Łąki	1 676	3,77 3,8	2 457	4,91 5,3	5 361	10,26 10,5	3 884	5,28 5,9	4 293	5,85 6,4	3 605	6,90 6,9
3. Pastwiska	437	1,00 1,3	492	0,98 1,9	819	1,55 1,6	1 662	2,68 2,3	1 199	1,63 2,0	615	1,17 2,0
4. Uprawa wina	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Torfowiska	—	—	26	0,05	15	0,05	54	0,08	15	0,02	40	0,07
6. Zabudowania, pod- wórza	616	1,40 1,2	834	1,86 1,4	652	1,24 1,3	510	0,99 0,8	705	0,96 0,8	615	1,17 1,0
7. Nieużytki	227	0,42 0,5	271	0,74 0,3	441	0,44 0,7	632	0,98 1,9	395	0,53 0,5	299	0,57 0,5
8. Drogi, cmentarze, przestrzenie wodne	1 240	2,63 2,4	1 500	3,00 2,2	1 643	3,72 3,4	4 674	7,38 7,5	4 404	6,04 5,8	1 154	2,20 2,2
9. Lasy	3 794	8,37 8,4	9 815	19,65 18,8	9 096	18,11 17,5	22 250	34,85 33,6	2 702	3,68 4,0	11 689	22,28 22,5
Ogólna powierzchnia	45 323	100	49 814	100	52 484	100	64 237	100	73 309	100	52 283	100

Użytki rolne	Obornicki		Odolanowski		Ostrowski		Ostrze- szowski		Pleszewski		Wschodnio- Poznański	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	66 255	60,95 60,3	25 655	53,22 52,1	26 324	63,41 62,5	30 119	57,92 56,3	38 024	80,96 78,0	44 061	66,25 70,0
2. Łąki	7 636	7,02 7,2	6 255	12,28 13,0	4 139	9,97 10,1	4 189	8,05 8,1	2 433	4,04 5,4	3 403	5,11 5,8
3. Pastwiska	2 623	2,41 3,7	1 278	2,65 2,4	1 216	2,98 3,3	2 077	3,99 3,8	958	1,95 2,7	5 380	8,29 3,4
4. Uprawa wina	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Torfowiska	38	0,03	—	—	3	—	4	—	—	—	35	0,09
6. Zabudowania, pod- wórza	1 037	0,95 0,8	540	1,11 1,1	562	1,35 1,5	586	1,20 1,0	591	1,22 1,1	659	0,99 0,8
7. Nieużytki	854	0,87 1,3	183	0,38 0,8	430	1,03 1,6	1 013	1,94 2,6	351	0,62 0,4	1 076	1,61 1,5
8. Drogi, cmentarze, przestrzenie wodne	3 513	3,23 3,5	1 330	2,66 2,4	1 563	3,76 3,6	1 379	2,65 2,7	1 242	2,57 2,3	2 527	3,80 4,1
9. Lasy	26 832	24,54 23,2	13 027	27,70 28,2	7 259	17,50 17,4	12 608	24,25 25,5	4 647	8,64 10,1	9 218	13,86 14,4
Ogólna powierzchnia	108 798	100	48 268	100	41 496	100	51 975	100	48 246	100	66 359	100

Uwaga: Liczby, stojące w drugim rzędzie, oznaczają udziały procentowe podług przedostatniej statystyki z roku 1900.

Tablica 5. (Ciąg dalszy.)

Użytki rolne	Zachodnio-poznański		Rawicki		Śmigieński		Śremski		Średzki		Strzeliński	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	49 265	76,97 76,8	34 917	70,52 71,4	36 676	64,08 64,5	59 696	64,18 63,0	61 936	77,90 77,6	45 572	74,10 73,2
2. Łąki	2 963	4,69 4,9	5 139	10,20 10,6	8 163	17,31 14,3	6 356	6,93 6,7	4 475	5,61 6,4	2 839	4,61 4,8
3. Pastwiska	754	1,28 1,6	1 481	2,99 2,9	1 281	2,10 3,6	3 505	3,87 4,6	2 721	3,44 3,8	1 270	2,06 3,2
4. Uprawa wina	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—
5. Torfowiska	50	0,08	—	—	24	0,04	105	0,21	206	0,26	86	0,14
6. Zabudowania, podwórze	677	1,05 0,8	753	1,52 1,5	597	1,00 1,1	930	1,00 0,9	804	1,01 0,8	625	1,02 0,8
7. Nieużytki	722	1,22 0,9	326	0,65 0,7	160	0,18 0,4	1 112	1,29 1,4	746	0,99 0,7	246	0,40 0,6
8. Drogi, cmentarze, przestrzeń wodne	3 143	4,91 4,9	1 534	3,09 3,1	1 819	3,16 3,5	3 807	4,09 4,2	2 005	2,51 2,5	4 012	6,61 6,6
9. Lasy	6 207	9,80 9,9	5 456	11,02 9,8	6 734	12,13 12,6	17 255	18,43 19,2	6 727	8,28 8,2	6 805	11,06 10,8
Ogólna powierzchnia	63 781	100	49 606	100	55 454	100	92 766	100	79 623	100	61 455	100

Użytki rolne	Szamotulski		Szubiński		Wągrowiecki		Wieleński		Witkowski		Wolsztyński	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	65 708	62,40 59,0	55 976	61,14 59,6	75 317	72,76 71,8	24 696	32,50 32,7	42 654	72,55 70,0	54 468	52,52 52,2
2. Łąki	5 705	3,22 5,5	10 993	12,0 12,0	7 789	7,52 8,1	9 029	11,86 10,6	2 181	3,70 4,2	11 980	11,55 12,4
3. Pastwiska	1 591	1,35 2,1	3 528	3,75 5,3	3 506	3,38 4,6	2 873	3,78 6,0	1 372	2,33 3,4	2 028	2,00 2,8
4. Uprawa wina	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	149	0,14
5. Torfowiska	25	0,03	126	0,10	35	0,03	154	0,20	—	—	130	0,12
6. Zabudowania, podwórze	947	0,70 0,7	827	0,90 0,8	956	0,92 0,7	590	0,78 0,7	468	0,80 0,8	1 186	1,14 1,0
7. Nieużytki	1 006	0,82 1,1	1 018	1,10 1,3	749	0,72 0,7	2 834	3,72 4,5	497	0,90 1,1	1 087	1,04 1,4
8. Drogi, cmentarze, przestrzeń wodne	3 704	3,45 3,2	2 750	3,0 3,1	4 324	4,20 3,9	2 255	4,02 3,0	3 124	5,22 5,4	5 175	4,99 5,2
9. Lasy	30 660	28,04 28,4	16 487	18,01 17,9	10 930	10,56 10,2	33 783	43,14 42,5	8 538	14,50 15,1	27 497	26,50 24,9
Ogólna powierzchnia	109 346	100	91 705	100	103 606	100	76 214	100	58 834	100	103 700	100

Uwaga: Liczby, stojące w drugim rzędzie, oznaczają udziały procentowe podług przedostatniej statystyki z roku 1900.

Tablica 5. (Ciąg dalszy.)

Użytki rolne	Wrzesiński		Wyrzyski		Żniński		Wielkopolska	
	hektary	%	hektary	%	hektary	%	hektary	%
1. Ziemia orna, ogrody	45 611	81,44 79,9	80 711	69,12 68,6	55 080	72,43 72,4	1 760 306	64,74 63,0
2. Łąki	1 940	3,46 3,9	14 022	12,15 12,8	3 888	5,25 6,2	213 699	7,85 7,9
3. Pastwiska	858	1,36 2,1	3 098	2,86 3,4	1 500	2,02 2,8	72 299	2,40 3,3
4. Uprawa wina	—	—	—	—	—	—	152	— 0,01
5. Torfowiska	12	0,02	52	0,04	66	0,08	1 824	0,06
6. Zabudowania, podwórza	628	1,12 1,0	1 197	1,03 0,9	795	1,07 0,7	29 166	1,08 0,9
7. Nieużytki	398	0,54 0,6	1 087	0,23 0,7	521	0,70 1,0	27 937	1,40 1,2
8. Drogi, cmentarze, przestrzenie wodne	1 120	2,0 1,9	4 537	3,99 4,0	4 856	6,53 6,4	102 589	3,76 3,9
9. Lasy	5 639	10,06 10,6	11 453	9,98 9,6	7 346	9,92 10,5	510 857	18,71 19,8
Ogólna powierzchnia	56 206	100	116 157	100	74 052	100	2 718 869	100

Uwaga: Liczby, podane w drugim rzędzie, oznaczają udziały procentowe podług przedostatniej statystyki z roku 1900.

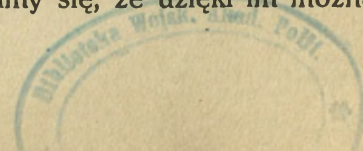
Tablica 7 wykazuje powierzchnie zasiewu, zbiory ogólne i plony z hektara najważniejszych płodów rolnych podług ostatniej ogłoszonej przez pruskie władze statystyki za rok 1916 oraz dla porównania podług pierwszej przeprowadzonej przez nowe polskie władze statystyki za rok 1919. Ostatnia obejmuje tylko powiaty leżące w obrębie byłej linii demarkacyjnej, nie uwzględnia zatem lub uwzględnia tylko częściowo powiaty leżące tuż nad granicą niemiecką. Wyniki obydwóch statystyk wykazują, że wydajność gleby wielkopolskiej obniża się przy wszystkich płodach (nieliczne wyjątki mogą mieć tylko znaczenie przygodne).

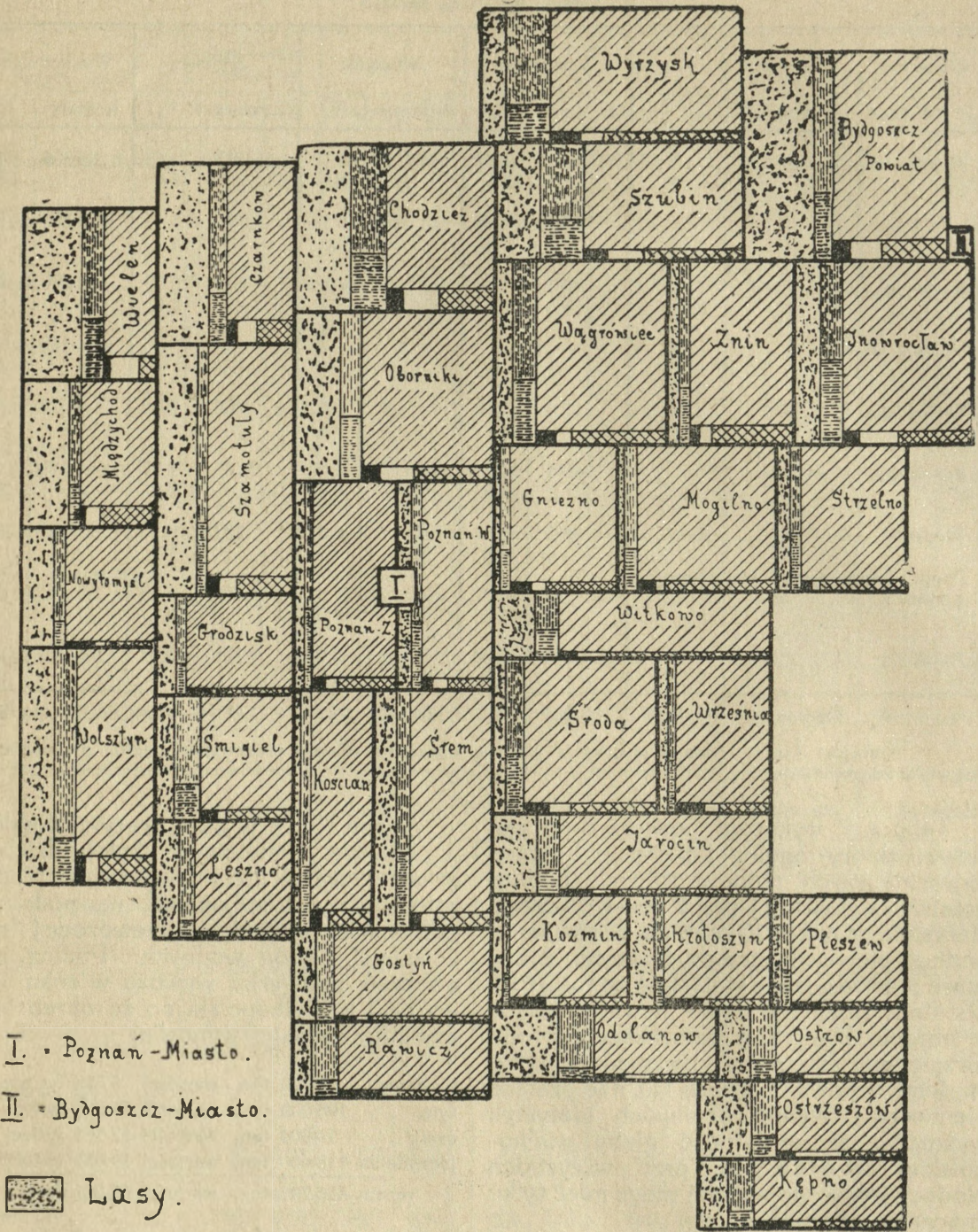
Udział Wielkopolski w pokryciu zapotrzebowania Rzeszy Niemieckiej wynosił w roku 1918: wywieziono do Niemiec zboża 634 636 ton (12,7% całej produkcji Rzeszy), cukru 159 382 ton (10,4%), kartofli 77 978 ton (3,4%), a ponieważ obszar Poznańskiego wynosił tylko 5,4% ogólnego obszaru Rzeszy Niemieckiej, cyfry te są dowodem, jak ważną rolę odgrywała Wielkopolska i jej nadprodukcja rolnicza w pokryciu zapotrzebowania Niemiec.

Adam Rose w swej pracy „Rolnictwo w bilansie handlowym byłej dzielnicy pruskiej“ ogłosił statystykę wywozu płodów rolniczych z Wielkopolski na podstawie niemieckiej statystyki przewozowej kolei żelaznych i dróg wodnych. Podług jego obliczeń nadwyżka wywozu w roku 1911 do 1913 z Wielkopolski po za obręb byłej dzielnicy pruskiej wynosiła:

pszenicy	26 700 ton,	wartości 5 338 tysięcy mk.
żyta	198 000 ton,	wartości 31 868 tysięcy mk.
owsa	74 000 ton,	wartości 12 161 tysięcy mk.
jęczmienia	118 000 ton,	wartości 19 654 tysięcy mk.
razem	416 700 ton,	wartości 69 021 tysięcy mk.

Do swych obliczeń autor dodaje następujące uwagi, którym nie można odmówić słuszności: „Gdy widzi się olbrzymie te liczby, to rozumie się słuszność twierdzenia niemieckiego, że była dzielnica pruska była śpichlerzem Niemiec, rozumie się ich protesty przeciw utracie tych ziem. Równocześnie nasuwają się jednak refleksje inne. Gdy porównamy liczby te z bilansem zbożowym Królestwa Kongresowego i Galicji, przekonamy się, że dzięki im można

I. - Poznań - Miasto.

II. - Bydgoszcz - Miasto.

 Lasy.

 Łąki.

 Pastwiska.

 Ziemia orna, ogrody.

 Zabudowania, podwórza.

 Nieużytki.

 Drogi, cmentarze, przestrzenie rodne.

Rysunek 1. Użytki rolne w poszczególnych powiatach.
(Skala: 1 □ mm = 150 ha.)

nietylko wyrównać niedobór zbożowy tych ziem, lecz zachować jeszcze ogromne ilości dla eksportu zagranicznego. Tem samem przyczynić się może zboże wielkopolskie do częściowego wyrównania bierności ogólno-polskiego bilansu handlowego i regulowania kursu naszej waluty. Państwo musi zatem dołożyć wszelkich starań, aby obecna powojenna obniżka produkcji rol-

niczej trwała w byłej dzielnicy pruskiej jaknajkrócej, gdyż produkcja ta jest w równym stopniu ważna dla wewnętrznej polityki aprowizacyjnej, jak dla prawidłowego ukształtowania się naszego handlu zagranicznego.“

Za czasów pruskich Wielkopolska była głównym terenem działalności Komisji Kolonizacyjnej i przeciwdziałającej jej akcji

Tablica 6.

Przeciętny czysty dochód z podatku gruntowego z hektara za rok 1910 (w markach).

Powiaty	na gruntach większej własności		na gruntach włościańskich		Charakterystyka gleby
	ziemia orna	łąki	ziemia orna	łąki	
Bydgoski	12.10	12.50	11.40	16.80	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Chodzieski	8.20	12.50	7.40	10.60	Ziemia piaszczysta, urodz. tylko na połudn. od Noteci.
Czarnkowski	10.60	22.70	7.80	24.70	Ziemia średnia, częściowo lżejsza, znakomite łąki.
Gnieźnieński	9.—	15.30	9.40	15.30	Ziemia średnia, częściowo lekka.
Gostyński	12.90	23.50	12.90	21.10	Ziemia ciężka, przeważnie drenowana, urodzajna
Grodziski	12.50	12.10	10.20	13.30	Ziemia dobra, urodzajna. [pszenna i buraczana.
Inowrocławski	18.—	13.70	14.90	11.70	Ziemia bardz. urodz., najwięk. zawartość gliny (60 ⁰ / ₀).
Jarociński	10.20	13.70	9.40	12.90	Ziemia w wysokiej kulturze, urodzajna, piękne łąki.
Kępiński	9.80	11.80	7.80	11.80	Ziemia średnia, dobra dla uprawy żyta.
Kościański	12.90	10.20	11.80	11.—	Ziemia przeważnie pszenna i urodzajna, dobre łąki.
Koźmiński	11.—	11.—	10.20	12.90	Ziemia w wysokiej kulturze, dobre łąki.
Krotoszyński	11.40	14.90	10.60	12.90	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Leszczyński	12.10	11.40	11.40	11.—	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Międzychodzki	7.—	7.80	5.90	11.40	Ziemia przeważn. lżejsza, najmn. zawartość gliny (10 ⁰ / ₀).
Mogileński	11.—	11.40	9.80	12.11	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Nowotomyski	8.60	8.20	6.70	11.—	Ziemia przeważnie lekka, zdatna pod uprawę chmielu.
Obornicki	11.—	12.10	8.60	10.60	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Odolanowski	11.—	9.80	8.20	7.40	Ziemia przeważnie lżejsza, 60 ⁰ / ₀ piasków.
Ostrowski	10.20	9.—	9.40	7.80	Ziemia średnia.
Ostrzeszowski	6.70	12.50	6.30	11.80	Ziemia przeważnie lekka, piaski.
Pleszewski	10.20	11.40	9.40	11.40	Ziemia dobra.
Wschodnio-poznański	9.40	14.10	10.20	14.10	Ziemia średnia.
Zachodnio-poznański	11.80	16.10	10.20	16.10	Ziemia średnia, częściowo dobra.
Rawicki	14.90	18.80	12.90	16.10	Ziemia jedna z najlep. w Wielkopolsce, czarnoziem.
Śmigieński	11.80	9.80	10.20	9.80	Ziemia średnia.
Śremski	9.80	13.30	7.80	11.—	Ziemia średnia, częściowo piaski.
Średzki	12.90	21.50	10.60	19.60	Ziemia dobra i urodzajna.
Strzeliński	17.20	13.70	14.50	12.50	Ziemia bardzo urodzajna, słynie jako kujawska.
Szamotulski	12.10	13.70	9.40	11.40	Ziemia dobra i przeważnie urodzajna.
Szubiński	10.20	13.70	7.80	11.80	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Wągrowiecki	10.20	10.60	9.40	10.60	Ziemia przeważnie dobra i urodzajna.
Wieleński	5.90	22.70	5.90	22.30	Ziemia lekka, świetne łąki.
Witkowski	10.20	18.40	6.70	13.30	Ziemia przeważnie urodzajna.
Wolsztyński	8.60	7.—	6.70	7.—	Ziemia średnia.
Wrzesiński	10.60	12.90	10.20	14.10	Ziemia dobra, pszenna.
Wyrzyski	10.60	14.10	9.40	12.10	Ziemia dobra i urodzajna.
Żniński	11.80	11.40	11.40	11.60	Ziemia urodzajna, pszenna i buraczana.

Tablica 7.
Powierzchnia zasiewów (w hektarach) i zbiór (w centnarach metrycznych = 100 kg) w poszczególnych powiatach Wielkopolski w latach 1916 i 1919.

Źródło: 1. Die Ernte in Preussen sowie in den Fürstentümern Waldeck u. Pyrmont 1916. Sonderabdruck aus Heft 257 d. amtl. Quellenwerks „Preuss. Statistik“. Główny Urząd Żywnościowy. Oddział Administracyjny. Wydział Statystyczny. Wyniki oszacowania plonów w Księstwie Poznańskim w roku 1919.

Powiaty	Pszenica ozima				Pszenica jara				Żyto ozime				Żyto jare				Jęczmień			
	Po- wierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w cent- narach me- trycznych	Płon z hekt. w centnar. metryczn.	Po- wierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w cent- narach me- trycznych	Płon z hekt. w centnar. metryczn.	Po- wierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w cent- narach me- trycznych	Płon z hekt. w centnar. metryczn.	Po- wierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w cent- narach me- trycznych	Płon z hekt. w centnar. metryczn.	Po- wierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w cent- narach me- trycznych	Płon z hekt. w centnar. metryczn.	Po- wierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w cent- narach me- trycznych	Płon z hekt. w centnar. metryczn.		
Poznański miejski	5,5	125	22,0	—	—	—	—	—	473	7 805	16,5	—	1,2	—	95	2 556	26,0			
Bydgoski miejski	—	—	—	—	—	—	—	—	419	7 065	17,2	—	1	—	82	1 306	15,8			
Bydgoski	1 503	28 537	19,0	144	2 880	20,0	26 815	14,5	26 815	388 818	14,5	379	3 638	4 653	86 546	18,6				
Chodzieski	77	1 548	20,1	92	1 849	20,1	22 098	14,1	22 098	312 050	14,1	469	6 285	2 277	45 085	19,8				
Czarnkowski	105	1 481	14,1	38	1 033	15,6	5 982	13,2	16 438	78 726	13,2	37	424	953	14 768	14,7				
Gnieźniński	129	1 590	12,2	39	684	18,0	19 720	11,5	19 720	189 037	11,5	404	3 959	1 511	26 896	17,8				
Gostyński	341	6 172	18,1	130	2 704	20,8	19 866	14,9	19 866	296 008	14,9	64	717	3 576	74 381	20,8				
Grodziski	538	7 330	13,6	89	1 260	17,0	16 844	12,2	16 844	205 504	12,2	40	366	2 815	37 688	13,2				
Inowrocławski	3 081	61 620	20,0	392	7 174	18,3	13 160	16,4	13 160	215 824	16,4	13	204	3 737	80 719	21,0				
Jarociński	2 593	47 100	18,1	65	1 176	17,9	12 712	14,4	12 712	183 602	14,4	65	926	3 421	56 700	17,3				
Kępniński	484	7 832	16,1	132	3 244	21,2	13 277	17,5	13 277	232 348	17,5	14	225	2 914	63 817	21,9				
Kościański	3 021	58 910	19,5	1 819	2 370	17,9	11 711	15,0	11 711	175 675	15,0	45	542	2 559	40 416	16				
Koźmiński	1 700	27 661	16,4	964	3 929	21,6	22 478	10,2	22 478	340 172	10,2	250	3 100	7 741	172 624	22,3				
Krotoszyński	2 462	48 009	19,5	155	3 959	20,3	19 111	16,8	19 111	213 058	16,8	163	2 176	6 426	111 583	17,2				
Leszczyński	1 966	40 665	20,6	155	2 525	16,2	17 474	16,8	17 474	284 488	16,8	92	1 301	2 984	54 268	18				
Międzychodzki	443	9 037	20,4	70	1 120	16,0	14 493	12,3	14 493	178 264	12,3	74	836	764	13 676	17,9				
Mogileński	1 280	21 888	17,1	207	3 188	15,4	17 006	15,6	17 006	265 294	15,6	84	1 050	4 112	79 362	19,3				
Nowotomyski	1 109	18 499	16,6	77	1 028	13,4	15 315	15,1	15 315	231 570	15,1	25	220	3 574	59 740	17				
Obornicki	3 207	49 067	15,3	140	2 240	16,0	9 460	14,3	9 460	135 278	14,3	6	86	2 195	38 852	17,7				
Obornicki	2 594	44 209	17,0	19	272	14,2	9 624	13,9	9 624	133 971	13,9	3,8	55	1 971	31 105	16,2				
Obornicki	2 398	42 445	17,7	35	648	18,5	10 316	14,0	10 316	144 424	14,0	7	—	1 943	36 723	18,9				
Obornicki	1 822	29 592	16,2	32,8	447	13,6	9 811	13,0	9 811	127 934	13,0	2,5	20	1 647	26 329	15,1				
Obornicki	900	17 550	19,5	303	6 363	21,0	13 407	16,1	13 407	215 853	16,1	153	1 882	1 763	36 494	20,7				
Obornicki	473	7 813	16,5	20	309	15,4	6 457	14,5	6 457	93 763	14,5	31	424	1 184	19 060	15,1				
Obornicki	440	8 052	18,3	17	—	—	13 395	14,6	13 395	195 567	14,6	138	1 380	1 132	20 489	18,1				
Obornicki	277	4 682	16,8	3,5	48	13,1	8 761	14,6	8 761	128 619	14,6	153	1 774	3 383	12 875	14				
Obornicki	899	16 901	18,8	364	7 353	20,2	25 822	13,4	25 822	346 015	13,4	74	592	5 126	93 806	18,3				
Obornicki	839	13 632	16,2	294	5 210	17,6	21 450	13,8	21 450	297 702	13,8	225	1 728	4 037	61 045	14,5				
Obornicki	699	17 475	25,0	26	442	17,0	14 348	15,0	14 348	215 220	15,0	21	382	1 276	26 924	21,1				
Obornicki	544	11 279	20,7	38	593	15,5	12 991	14,3	12 991	186 040	14,3	5	52	10,4	1 300	18,4				
Obornicki	1 070	18 083	16,9	239	4 613	19,3	28 068	15,9	28 068	446 281	15,9	254	3 505	13,8	3 697	76 528	20,7			
Obornicki	731	12 979	17,7	138	1 971	14,2	24 646	14,6	24 646	361 810	14,6	161	1 467	9,0	3 214	51 910	16,7			

Powiaty	Pszenica ozima			Pszenica jara			Żyto ozime			Żyto jare			Jęczmień		
	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Pion z hektaru w metrycznych	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Pion z hektaru w metrycznych	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Pion z hektaru w metrycznych	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Pion z hektaru w metrycznych	
			16,9			—			13,5						14
Odolanowski	594	10 089	—	10 235	138 173	13,5	1	14	14,4	659	10 939	16,6	10 939	16,6	
Ostrowski	631	8 861	10,0	8 844	104 008	11,9	22	259	11,9	711	8 482	10,0	8 482	10,0	
Ostrzeszowski	870	15 633	17,2	10 274	150 000	14,6	19	260	13,7	901	17 570	19,5	17 570	19,5	
Pleszewski	234	3 182	14,7	1 373	114 153	12,4	23	272	11,7	845	10 422	12	10 422	12	
Wschodnio-poznański	244	2 791	13,6	1 373	18 810	13,7	51	556	10,9	488	9 028	18,5	9 028	18,5	
Zachodnio-poznański	2 072	37 918	18,3	14 398	107 177	10,5	65	618	9,4	565	6 563	11,6	29 193	11,6	
Rawicki	1 434	23 402	16,3	11 111	194 644	—	20,6	207	11,6	1 604	26 406	16,6	26 406	16,6	
Śmigieński	248	4 216	17,0	18 516	281 443	15,2	111	1 188	10,7	2 969	54 036	18,2	54 036	18,2	
Śremski	334	4 434	13,2	34	625	18,2	176	469	6,1	2 440	33 015	13,2	33 015	13,2	
Średzki	686	11 799	17,2	20 298	324 768	16,0	127	1 854	14,6	4 304	85 219	19,8	85 219	19,8	
Strzebiński	612	9 550	15,6	17 896	234 795	13,1	22,5	142	6,2	3 564	50 974	14	50 974	14	
Szamotulski	1 157	29 106	18,0	11 704	154 493	13,2	148	1 199	8,1	2 206	43 679	19,8	43 679	19,8	
Szubiński	1 158	20 613	17,8	8 359	100 317	12,0	63	755	12,0	1 554	26 127	17,3	26 127	17,3	
Wągrowiecki	746	14 995	20,1	15 116	247 902	16,4	19	283	14,9	2 165	42 434	19,6	42 434	19,6	
Wielki	808	12 224	15,1	14 045	188 207	13,4	39	543	13,8	2 108	31 407	15	31 407	15	
Witkowski	1 196	20 452	17,1	26 302	405 051	15,4	85	986	11,6	4 372	89 189	20,4	89 189	20,4	
Wolsztyński	1 091	18 116	16,6	22 895	308 621	13,4	303	2 987	9,8	3 885	60 930	15,8	60 930	15,8	
Wrzesiński	1 359	23 375	17,2	25 059	436 027	17,4	406	4 872	12,0	5 643	115 117	20,4	115 117	20,4	
Wyrzyski	1 157	25 211	17,9	21 211	302 901	14,2	300	2 296	7,6	5 001	90 109	19,2	90 109	19,2	
Żniński	2 477	44 091	17,8	14 536	202 050	13,9	65	1 053	16,2	6 970	131 036	18,8	131 036	18,8	
Razem	1 706	32 763	19,2	13 263	196 294	14,8	82	687	11,3	5 552	100 536	20,6	100 536	20,6	
	2 104	42 290	20,1	26 593	398 925	15,0	106	1 399	13,2	4 412	67 502	15	67 502	15	
	1 132	19 882	16,5	23 144	325 868	14,0	192	2 435	12,4	4 412	67 502	15	67 502	15	
	951	17 403	18,3	23 650	323 195	13,7	262	2 987	11,4	3 508	65 249	18,6	65 249	18,6	
	580	9 608	16,4	22 254	270 617	12,1	190	1 841	9,6	3 519	59 151	15,4	59 151	15,4	
	834	14 845	17,8	32 690	470 350	14,4	265	3 127	11,8	5 740	107 912	18,8	107 912	18,8	
	931	14 755	15,8	28 740	450 496	15,6	287	2 592	9,0	4 959	68 049	13,1	68 049	13,1	
	8	130	16,3	10 440	106 488	10,2	490	4 802	9,8	421	7 283	17,3	7 283	17,3	
	583	9 037	15,5	17 546	225 216	12,8	135	1 782	13,2	3 311	57 943	17,5	57 943	17,5	
	796	13 440	16,8	15 175	185 137	12,2	147	1 258	8,4	2 774	43 004	15,8	43 004	15,8	
	514	8 841	17,2	25 988	317 054	12,2	269	3 309	12,3	1 817	33 615	18,5	33 615	18,5	
	504	7 326	14,5	16 598	195 861	11,8	154	1 321	8,5	1 655	22 768	13,0	22 768	13,0	
	660	12 738	19,3	19 259	300 908	15,6	47	564	12,0	4 273	94 433	22,1	94 433	22,1	
	779	12 374	15,8	16 732	194 097	11,6	59	590	10,0	3 535	48 989	13,8	48 989	13,8	
	1 056	19 863	18,8	29 705	440 428	14,8	247	2 643	10,7	6 400	112 000	17,5	112 000	17,5	
	1 157	21 173	18,3	23 281	343 527	14,8	104	1 269	12,2	5 024	111 030	22,1	111 030	22,1	
	1 042	18 894	18,1	20 195	298 060	14,7	129	1 924	14,9	4 546	76 895	19,2	76 895	19,2	
Razem	42 417	779 555	18,3	677 580	9 990 018	14,6	5 605	64 718	11,5	114 800	2 268 044	19,7	2 268 044	19,7	
	32 022	544 694	17,0	505 847	6 896 543	13,6	3 483	35 335	10,7	92 051	1 558 164	15,9	1 558 164	15,9	

Uwaga: Liczby, stojące w drugim rzędzie, oznaczają dane za rok 1919, to jest wyniki pierwszej przez władze polskie przeprowadzonej statystyki.

Tablica 7. (Ciąg dalszy.)

Powiaty	Owies			Kartofle			Buraki cukrowe			Buraki pastewne			Koniczyna		
	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Plon z hektaru w centnarach	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Plon z hektaru w centnarach	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Plon z hektaru w centnarach	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Plon z hektaru w centnarach	Powierzchnia w hektarach	Ogólny zbiór w centnarach	Plon z hektaru w centnarach
Poznański miejski	79	1 991	25,2	27 705	116,9	—	—	—	18	3 703	205,7	—	—	—	—
Bydgoski miejski	85	1 371	16,4	22 031	114,2	—	—	—	26	7 317	280,7	—	—	80	80,0
Bydgoski	4 630	84 266	18,2	874 630	88,4	594	—	210,9	1 202	337 333	267,3	3 809	190 450	50,0	50,0
Chodzieski	3 318	62 047	18,7	887 150	105,5	42	0,06	284,8	712	183 340	257,5	1 460	79 862	54,7	54,7
Czarnkowski	2 520	45 108	17,9	718 675	95,9	76	—	160,0	558	128 396	230,1	919	42 274	46,0	46,0
Gnieźnieński	3 364	70 980	21,1	672 902	104,1	655	—	204,8	987	245 862	249,1	1 541	84 601	54,9	54,9
Gostyński	5 468	120 296	22,0	633 012	107,0	2 545	—	247,0	702	216 356	308,2	3 074	181 673	59,1	59,1
Grodziski	1 859	42 385	22,8	743 578	131,7	1 264	—	280,2	274	73 624	268,7	1 063	48 154	45,3	45,3
Inowrocławski	2 332	44 541	19,4	511 110	81,0	7 857	—	218,0	645	216 075	335,0	1 247	47 635	38,2	38,2
Jarociński	5 742	126 324	22,0	999 760	125,0	1 258	—	276,6	494	224 572	454,6	3 108	185 870	59,9	59,9
Kępiański	3 854	71 299	18,5	709 773	126,7	272	—	272,5	408	142 759	349,9	886	44 422	53,2	53,2
Kościański	2 879	57 292	19,9	826 307	124,5	1 563	—	263,7	661	220 444	333,5	1 908	62 544	48,0	48,0
Koźmiński	5 358	97 516	18,2	336 929	143,3	1 477	—	216	683	135 914	195,7	3 313	167 969	50,7	50,7
Krotoszyński	5 593	106 267	19,0	625 521	149,2	1 297	—	208,9	629	114 625	182	2 611	131 333	50,3	50,3
Leszczyński	3 112	86 497	16,9	469 449	118	579	—	196	562	121 684	216,2	1 661	72 918	43,9	43,9
Międzybuzki	1 889	31 972	16,9	317 048	104,5	543	—	209,8	738	285 975	387,5	696	28 287	40,7	40,7
Mogileński	3 262	59 368	18,2	773 964	145,4	243	—	254,5	376	150 062	399,1	1 234	58 368	47,3	47,3
Nowotomyski	2 143	47 789	22,3	669 415	117,4	731	—	269,0	446	109 190	244,4	609	24 419	36,5	36,5
Obornicki	2 153	33 414	15,5	712 453	125,9	544	—	268,8	1 008	335 765	333,1	3 566	169 742	47,6	47,6
Odolanowski	4 727	98 794	20,9	1 326 383	127,5	657	—	248,2	952	147 078	154,4	752	36 171	48,1	48,1
	3 794	70 568	18,6	333 853	86,2	86	—	245,3	243	55 453	228,2	—	—	—	—
	3 305	42 175	12,7	368 072	97,9	92	—	233,3	329	51 698	156,7	—	—	—	—

Powiaty	Owies			Kartofle			Buraki cukrowe			Buraki pastewne			Koniczyna		
	Powierzchnia	Ogólny zbiór	Plon z hektaru	Powierzchnia	Ogólny zbiór	Plon z hektaru	Powierzchnia	Ogólny zbiór	Plon z hektaru	Powierzchnia	Ogólny zbiór	Plon z hektaru	Powierzchnia	Ogólny zbiór	Plon z hektaru
	w hektarach	w centnarach	w centnarach	w hektarach	w centnarach	w centnarach	w hektarach	w centnarach	w centnarach	w hektarach	w centnarach	w centnarach	w hektarach	w centnarach	w centnarach
Ostrowski	2 761	55 772	20,2	3 974	481 649	121,2	215	61 469	285,9	293	122 181	417,0	791	47 339	60,1
Ostrzeszowski	2 549	35 896	14	4 045	464 776	114,8	123	29 766	242	261	38 814	148,6	492	23 075	46,9
Pleszewski	1 873	22 479	12	3 401	338 467	99,5	38	3 180	82,6	345	32 970	95,3	—	95 266	46,0
Wschodnio-poznański	4 832	116 532	24,9	5 715	694 944	121,6	563	1 62 313	288,3	473	203 248	429,7	2 071	46 844	39,2
Zachodnio-poznański	2 581	50 846	19,7	7 154	781 968	142,8	505	82 208	266,6	509	135 697	266,5	1 195	—	—
Rawicki	2 382	29 441	12,3	7 429	1 021 455	137,4	340	77 960	228,9	703	152 025	216,8	1 363	78 781	57,8
Śmigieński	2 596	59 114	22,0	8 539	1 026 388	120,2	1 415	343 845	243,0	553	223 136	403,5	1 980	—	—
Śremski	3 613	70 815	19,6	4 476	458 790	102,5	1 865	237 723	217,3	617	95 969	155,4	—	—	—
Średzki	2 675	43 457	16,2	3 455	362 998	105	1 100	311 141	282,8	412	72 324	175,8	—	—	—
Strzeleński	3 280	70 520	21,5	6 515	808 512	124,1	717	200 258	272,4	633	225 854	356,8	865	41 953	48,5
Szamotulski	4 119	80 732	19,6	11 257	1 129 371	116,9	1 142	339 745	297,5	640	208 704	326,1	1 240	57 040	46,0
Szubiński	3 700	57 572	15,5	11 008	1 253 981	129,8	899	188 273	209,2	699	158 259	227,1	—	—	—
Wągrowiecki	3 454	60 445	17,5	8 458	1 216 902	128,8	2 384	618 410	259,4	649	225 333	347,2	1 933	75 774	39,2
Wielkiński	3 897	61 428	15,7	9 121	1 211 346	132,8	2 147	474 448	222,3	730	149 847	205,1	—	—	—
Witkowski	1 607	24 105	15,0	4 595	446 634	97,2	4 765	1 279 879	268,6	377	99 867	264,9	872	30 394	35,2
Wolsztyński	1 710	25 937	15,1	5 168	697 068	134,8	4 713	1 161 375	246,4	277	69 581	250,8	2 296	93 677	40,8
Wrzesiński	3 700	57 572	15,5	11 008	1 253 981	129,8	2 424	566 004	233,5	794	261 702	329,6	—	—	—
Wyrzyski	3 388	54 220	16	9 395	1 368 607	124,3	1 820	481 316	264,3	867	184 002	212	—	—	—
Żniński	5 148	99 356	19,3	11 512	1 383 742	120,2	1 363	314 035	230,4	829	288 100	347,6	1 798	84 146	46,8
	4 101	53 969	13,1	12 724	1 489 299	117	1 011	205 830	203,3	864	134 038	155,1	2 103	136 485	64,9
	1 319	22 159	16,8	4 814	402 450	83,6	810	161 561	199,4	1 036	186 509	179,9	—	—	—
	2 318	34 770	15,0	5 917	608 859	102,9	1	92,5	—	391	96 460	246,7	287	14 809	51,6
	2 257	31 780	14,0	6 694	786 432	117,5	1 054	239 047	226,8	469	122 315	260,8	959	38 935	40,6
	3 650	67 890	18,6	9 940	1 138 166	114,4	984	210 937	214,3	386	65 009	168,6	—	—	—
	2 469	33 288	13,4	6 984	642 554	92	477	120 299	252,2	956	216 630	226,6	788	33 175	42,1
	2 705	63 568	23,5	6 573	826 883	125,8	343	71 876	209,4	601	69 381	115,2	—	—	—
	2 838	40 987	14,4	7 579	891 955	117,6	1 969	483 980	245,8	417	151 413	363,1	1 310	50 566	38,6
	6 041	97 864	16,2	12 339	1 309 170	106,1	1 458	305 118	209,2	451	83 304	189,0	—	—	—
	3 795	83 870	22,1	7 075	624 723	88,3	1 834	406 231	221,5	1 107	357 893	323,3	3 449	145 203	42,1
	3 506	54 979	15,6	7 172	858 058	119,6	1 943	433 678	223,2	720	216 288	300,4	1 327	65 023	49,0
Razem	130 819	2 583 754	19,6	238 001	28 461 826	109,9	49 696	12 116 099	243,1	23 554	7 577 404	319,1	59 988	2 904 246	48,2
	10 302	1 554 418	15,1	214 253	26 204 841	120,8	37 431	8 350 037	223	19 107	3 462 732	181,2	—	—	—

Uwaga: Liczby, stojące w drugim rzędzie, oznaczają dane za rok 1919, to jest wyniki pierwszej przez władze polskie przeprowadzonej statystyki.

polskich parcelacyjnych banków. Wskutek tego stosunki własnościowe w ciągu ostatnich 30 lat uległy znacznym zmianom. Wielka własność ziemska skurczyła się w sposób następujący: z ogólnej przestrzeni uprawnej przypadło na większe majątki ponad 200 hektarów w roku 1882 50,2%, w roku 1895 47,1%, w roku 1907 39,5%; w ciągu 25 lat przestrzeń uprawna wielkiej własności ziemskiej zmniejszyła się zatem o 10,7%. Od roku 1882 do 1907 ogólna ilość gospodarstw rolnych zwiększyła się z 73 749 na 95 183, przybyło zatem 21 434 gospodarstw. Przeciętny obszar każdego gospodarstwa zmniejszył się: odnośnie użytków rolnych z 26,25 hektara na 20,3 hektara, odnośnie całego obszaru gospodarstw z 31,66 hektara na 25,15 hektara. Cyfry te ilustrują zmiany zaszłe co do struktury posiadania ziemi w Wielkopolsce skutkiem działalności wspomnianych wyżej czynników.

Tablica 8 pokazuje posiadłość ziemską w Wielkopolsce podług ostatniej statystyki zawodowej z roku 1907, podzieloną na klasy.

Własność ziemska państwowa (domeny) wynosiła w Wielkopolsce w 1917 roku 44 896 hektarów, dochodu wydała 1 716 359 marek. Ogólny obszar lasów państwowych wynosił w 1915 roku 253 743 hektary; w tymże roku liczone w Wielkopolsce 83 ordy-

nacje (majoraty) obszaru razem 212 517 hektarów, z czego na lasy wypadało 76 268 hektarów; dochód państwowy z podatku gruntowego ordynacji wynosił 1 826 786 mk.

Tablica 9 pokazuje ilość inwentarza żywego w Wielkopolsce podług statystyki za rok 1917 i 1919. Ponieważ statystyka za rok 1919 obejmuje tylko inwentarz w obrębie byłej linii demarkacyjnej, cyfry podane nie odzwierciedlają dokładnie dzisiejszego stanu hodowli inwentarza w porównaniu z dawniejszym. Tyle jednak z nich wynika, że hodowla ta upada, co jeszcze bardziej się uwypukli w przyszłych statystykach, pod wpływem szkodliwych następstw dzisiejszej polityki celnej Ministerstwa Skarbu *).

Podług statystyki za rok 1913 w Wielkopolsce było 4 176 106 drzew owocowych (nie dzikich), z tych 1 011 793 jabłoni, 675 060 grusz, 1 611 258 drzew śliwowych, 823 365 drzew wiśniowych, 13 080 drzew morelowych, 16 749 drzew brzoskwiniowych, 42 801 drzew włoskich owocowych.

Wielkopolska przedstawia dziś jeszcze kraj na wysokim poziomie kultury rolniczej, najwyższym w całej Polsce, zawdzięczający poziom ten całemu szeregowi pomyślnych warunków podczas dawnej przynależności do organizmu gospodarczego Rzeszy Niemieckiej i gorliwej pracy

Tablica 8.

Gospodarstwa rolne w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Zeitschrift des Königl. Preussischen Statistischen Landesamts. 53. Jahrgang 1913, II. Abtg. Strona 103.

	Liczba gospodarstw rolnych	Powierzchnie zasiewów w hektarach	Całkowite przestrzenie rolne w hektarach	Na ogólną przestrzeń rolną wypada powierzchni zasiewów w %
Gospodarstwa karłowate (do 2 ha) . . .	13 912	14 805	22 850	64,8
Gospodarstwa drobne (od 2 do 5 ha) . .	18 449	63 054	77 624	81,2
Gospodarstwa średnie (od 5 do 20 ha) .	48 121	536 178	622 812	86,1
Gospodarstwa duże (od 20 do 100 ha) .	12 428	428 310	523 079	81,9
Wielka własność (100 ha i więcej) . . .	2 273	890 326	1 147 833	77,6
Razem	95 183	1 932 673	2 394 198	80,7

*) Nałożenie fantastycznie wysokich ceł na prawie wszystkie gotowe artykuły i półsurowce, konieczne potrzebne dla należytego prowadzenia racjonalnej gospodarki rolnej i chowu zwierząt podług zgodnej opinii rolników zmniejsza ilość inwentarza żywego i obniża poziom chowu tegoż. Cła te z punktu widzenia rozumnej gospodarki państwowej są zupełnie niezrozumiałe, uniemożliwiają bowiem rolnictwu przystęp do niezbędnych dlań zagranicznych artykułów.

ziemian wielkopolskich *), z czego dla Rządu Polskiego wynika obowiązek utrzymania tegoż kraju przynajmniej na takim samym poziomie, przeciwdziałania dal-

szemu obniżaniu się produkcji rolniczej i troskliwszej opieki nad rolnictwem wielkopolskiem.

Tablica 9.

Inwentarz żywy w Wielkopolsce w dniu 1. czerwca 1917 r. i 15. grudnia 1919 r.

Źródła: 1. Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat. 15. Jahrgang 1918. Strona 92 i 93.

2. Wyniki spisu inwentarza żywego w Księstwie Poznańskim w obrębie linii demarkacyjnej z dnia 15. grudnia 1919 r. Ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej, Departament aprowizacji.

	Konie	Bydło rogate	Owce	Świnie	Kozy	Drób
	s z t u k					
Podług statystyki z dnia 1. czerwca 1917 roku	256 773	923 586	231 103	856 944	254 645	4 462 195
Podług statystyki z dnia 15. grudnia 1919 r. *)	209 477	611 390	191 885	737 249	139 472	2 312 710

*) Obejmuje tylko inwentarz w obrębie byłej linii demarkacyjnej.

III. Ogólny stan przemysłu w Wielkopolsce.

Przemysł istniejący dzisiaj w Wielkopolsce oparty jest na produkcji rolniczej kraju, pracuje i wyrabia głównie dla rolnictwa i od niego jest zależnym. Wyjątek stanowią tylko niektóre działy wytwórczości oparte na naturalnych bogactwach mineralnych ziemi, mianowicie produkcja soli, sody, węgla brunatnego, rudy darniowej, przemysł mineralny oraz przemysł drzewny w Bydgoszczy i okolicy, oparty na bogactwach leśnych tamtych stron i na pomyślnych warunkach komunikacji wodnej Wisłą i systemem kanałów Noteci, pozwalającej na tani dowóz drzewa z wnętrza Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. W zależności od tegoż przemysłu rozwinął się tamże dział przemysłu maszynowego, dostarczający maszyn i narzędzi do obróbki drzewa. Dalsze działy przemysłu zwłaszcza przemysłu uszlachetniającego w ramach dawnej przynależności do Prus rozwinąć

się nie mogły z powodu braku węgla, metali i innych surowców w kraju oraz przemożnej konkurencji niemieckiego zachodu.

Za dawnych polskich czasów było inaczej, bo podług wiadomości zachowanych z 16., 17. i 18. stulecia istniały w Wielkopolsce rozproszone po całym kraju liczne ogniska przemysłowe jako to: sukiennictwo, papiernie, huty szklane, t. zw. hamernie żelazne produkujące żelazo ze znajdujących w Wielkopolsce rud darniowych i t. d. (Jeszcze w roku 1852 liczone w jednej tylko rejencji poznańskiej 7 hut żelaznych (hamerni) zatrudniających około 10 robotników i produkujących 7050 centnarów żelaza sztabowego wartości 40 325 talarów pruskich; dzisiaj z tych hut żadna nie istnieje więcej.) Przemysł ten w ciągu ostatniego stulecia znikł zupełnie, raz z powodu utraty polskiego rynku zbytu,

*) Jeżeli wskazaliśmy tutaj na gorliwą pracę ziemian wielkopolskich, która również przyczyniła się w znacznym stopniu do podniesienia poziomu rolnictwa, to obowiązek nakazuje nam wymienić w pierwszej linii przykładowe racjonalne gospodarstwo w Turwi (powiat kościański), rodowym majątku rodziny Chłapowskich, jednej z najznakomitszych w Księstwie, zapoczątkowanym przez Dezyderego Chłapowskiego, byłego adjutanta Napoleona I i później generała wojsk polskich w 1830/31 roku. Gospodarstwo w Turwi wkrótce tak zasłynęło, iż o niem przyjętem było mówić w Polsce, że jak każdy muzułmanin przynajmniej raz w roku do Mekki, tak każdy ziemianin polski powinien był odbyć pielgrzynkę do Turwi. Tradycje Dezyderego Chłapowskiego dalej kontynuowali syn Tadeusz i wnuk w prostej linii przedwcześnie zgasły za naszych dni w kwietniu 1919 roku wskutek nieszczęśliwego wypadku w Warszawie Zygmunt Chłapowski, wzór prawdziwie szlachećnego człowieka i obywatela.

a potem dlatego, że postępy wiedzy technicznej w ostatnich dziesięcioleciach pozabawiły go wszelkiego prawa egzystencji w ramach niemieckiego gospodarczego systemu.

Dla zobrazowania stanu przemysłu w Wielkopolsce dzisiaj posługiwać się możemy jedynie danymi ostatniej niemieckiej statystyki zawodowej za 1907 rok (Gewerbliche Betriebsstatistik), gdyż nowszych danych nie ogłoszono. Od tegoż czasu podczas wojny a zwłaszcza od chwili przejścia kraju przez polskie władze zaszły wielkie zmiany, wobec czego nakreślony obraz nie będzie może w szczegółach ścisłym, atoli całokształt a w szczególności udziały w powiatach i wzajemny stosunek tychże do siebie pod względem wielkości przemysłu będzie mniejwięcej odpowiadał rzeczywistości.

Tablica 10 pokazuje rozwój przemysłu w Wielkopolsce od roku 1895 do 1907. Widzimy, że wszystkie działy przemysłu zwiększyły się w pewnych umiarkowanych granicach zależnie od wzrostu zaludnienia kraju. Wyjątek stanowi przemysł włókienniczy, który zmniejszył się mniejwięcej o połowę oraz przemysł skórny i spożywczy, które utrzymały się tylko na mniejwięcej jednakowym poziomie. Przyczyny wyluszczymy w dalszych rozdziałach opisujących każdy dział wytwórczości z osobna.

Tablica 11 pokazuje udziały w każdym powiecie osobno poszczególnych grup przemysłu, a rysunek 2 przedstawia udziały odnośnie do całego przemysłu metodą poglądową. Największe skupienie przemysłu znajdujemy w mieście Poznaniu oraz w mieście i w powiecie Bydgoszczy. Większe ogniska przemysłowe występują oprócz tego jeszcze w powiecie chodzieskim (przemysł mineralny i spożywczy), inowrocławskim (górnictwo i przemysł spożywczy) i rawickim (przemysł spożywczy). W reszcie powiatów działalność przemysłowa jest niewielka, częściowo nawet bardzo nieznaczna. Obraz ten w przyszłości zmieni się prawdopodobnie pod wieloma względami, bo w wielu miejscowościach powstaną i już powstały nowe zakłady przemysłowe, stwarzające większe skupienia robotników i pracowników.

Wielkopolska ze swoim kulturalnym i cywilizacyjnym bogactwem posiada bezsprzecznie bardzo korzystne warunki rozwoju przemysłowego mając otwartą całą Polskę jako teren zbytu z możliwościami rozwoju prawie że nieograniczonymi. Pod tym względem warunki dla powstania środowisk większego przemysłu istnieją a powstawać mogące trudności będą do przewyciężenia. Kwestja dostawy paliwa z powodu stosunkowej bliskości Górnego Śląska oraz Zagłębia Dąbrowskiego i Krakowskiego przedstawia się dla Wielko-

Tablica 10.

Ilość osób w poszczególnych gałęziach przemysłu w Wielkopolsce w latach 1895 i 1907.

Źródła: 1. Berufs- und Gewerbezahl von 14. Juni 1895. Bd. 109.
2. Berufs- und Betriebszählung vom 12. Juni 1907. Bd. 209.

Gałęzie przemysłu	Lata		Przyrost + lub zmniejszenie —
	1895	1907	
Górnictwo, hutnictwo, produkcja soli i torfu . . .	1 166	1 381	+ 215
Przemysł mineralny	10 419	15 343	+ 4 924
Przemysł metalowy	8 955	9 420	+ 465
Przemysł maszynowy	5 866	10 442	+ 4 573
Przemysł chemiczny	1 004	1 338	+ 334
Przemysł pobocznych produktów gospodarstwa leśnego, materiałów do oświetlenia, mydeł, tłuszczów, olejów, pokostów	690	952	+ 262
Przemysł włókienny	1 534	809	— 725
Przemysł papierniczy i poligraficzny	2 050	3 020	+ 970
Przemysł skórny	2 222	2 171	— 51
Przemysł drzewny	11 148	14 961	+ 3 813
Przemysł spożywczy	30 691	30 690	— 1
Razem	75 748	90 527	+ 14 779

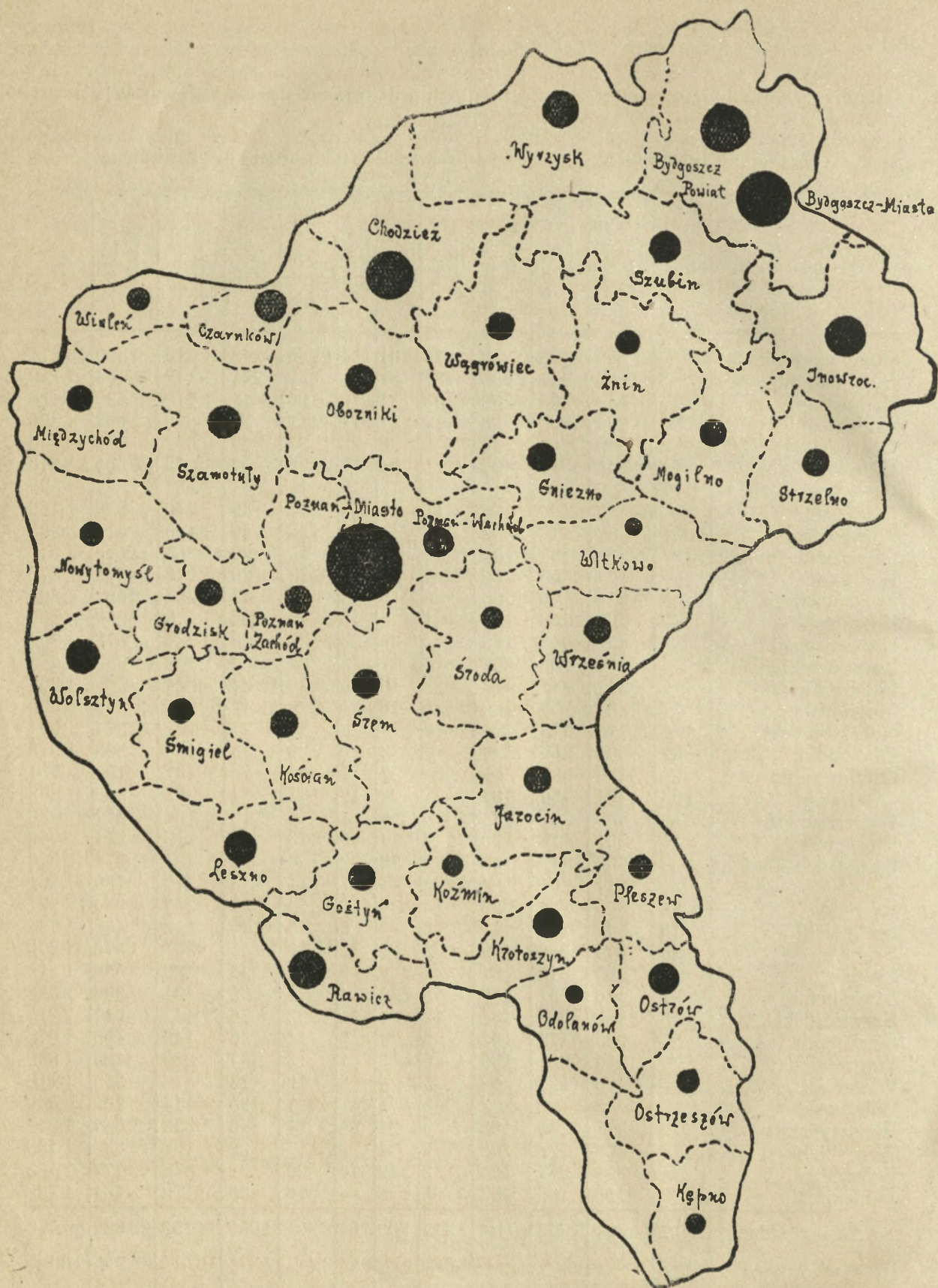
Uwaga: Liczby tej tablicy obejmują Wielkopolskę w granicach byłej pruskiej prowincji poznańskiej.

Tablica 11.

Ilość osób zajętych w poszczególnych gałęziach przemysłu w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Powiaty	Górnictwo, hutnictwo itp.	Przemysł mineralny	Przemysł metalowy	Przemysł maszynowy	Przemysł chemiczny	Przemysł produktów do oświetlenia, tłuszczu itp.	Przemysł włókienny	Przemysł papierniczy i poligraficzny	Przemysł skórny	Przemysł drzewny	Przemysł spożywczy	Ogółem
Poznański miejski	—	1 599	1 078	2 253	618	201	104	1 205	243	1 710	4 260	13 271
Bydgoski miejski .	—	603	411	2 306	34	191	78	632	271	1 148	1 484	7 158
Bydgoski	127	583	398	738	58	4	10	50	45	1 715	690	4 418
Chodzieski	230	1 893	362	338	18	37	14	111	83	628	1 092	4 806
Czarnkowski	2	229	169	113	6	6	22	27	43	692	749	2 058
Gnieźnieński	2	248	218	254	11	36	10	76	57	149	655	1 716
Gostyński	7	339	218	115	6	10	9	11	34	187	567	1 503
Grodziski	—	6	164	126	11	9	10	12	30	248	820	1 436
Inowrocławski	353	508	413	332	229	44	26	98	66	425	1 414	3 908
Jarociński	123	299	181	103	6	4	3	10	32	265	523	1 549
Kępiński	—	173	83	82	4	—	6	18	20	178	308	872
Kościański	3	216	185	56	6	10	8	17	43	258	1 002	1 804
Koźmiński	—	100	146	91	4	4	6	14	26	113	259	763
Krotoszyński	—	400	243	169	7	20	39	26	92	281	573	1 850
Leszczyński	33	191	208	207	13	47	23	84	60	256	932	2 054
Międzychodzki	14	211	147	111	8	10	5	22	24	224	529	1 305
Mogileński	7	94	239	129	8	18	4	9	42	245	600	1 395
Nowotomyski	14	118	118	119	4	19	3	11	27	197	374	1 004
Obornicki	34	391	255	190	8	3	5	20	45	436	528	1 915
Odolanowski	—	158	91	41	5	2	1	10	18	131	194	651
Ostrowski	203	404	160	184	7	22	12	37	34	262	538	1 863
Ostrzeszowski	10	358	68	38	3	8	4	7	19	164	257	936
Pleszewski	—	231	118	120	7	1	5	73	24	113	374	1 066
Wschodnio - poznański	—	450	149	101	130	79	2	4	30	491	574	2 010
Zachodnio-poznański .	—	611	161	104	3	—	7	—	18	77	720	1 701
Rawicki	—	322	260	223	15	6	120	154	96	517	1 064	2 777
Śmigieński	16	448	145	43	3	7	8	9	25	112	438	1 254
Śremski	43	554	200	129	9	25	2	39	51	257	570	1 879
Średzki	16	65	212	87	5	8	3	12	36	133	538	1 115
Strzeleński	1	170	151	82	5	11	4	8	35	191	908	1 566
Szamotulski	5	188	313	184	12	4	54	23	76	441	917	2 217
Szubiński	5	925	173	101	6	4	6	11	36	149	456	1 872
Wągrowiecki	20	369	227	139	6	3	7	12	37	226	486	1 532
Wieleński	—	126	129	82	5	4	9	19	13	378	353	1 118
Witkowski	3	62	98	43	3	1	—	7	25	114	200	556
Wolsztyński	30	307	256	138	5	21	58	17	40	333	1 037	2 242
Wrzesiński	16	168	228	152	9	4	3	17	32	166	638	1 433
Wyrzyski	4	291	357	195	12	12	14	29	92	370	777	2 153
Zniński	3	186	161	122	8	8	—	10	30	179	431	1 138
Razem	1 324	14 594	8 893	10 140	1 317	903	704	2 951	2 050	14 159	28 829	85 863
Udział procentowy . .	1,5%	17%	10,4%	11,9%	1,5%	1%	0,8%	3,4%	2,3%	16,5%	33,7%	100%

Rysunek 2. Przemysł w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 100 robotnikom.)

polscy korzystniej jak dla Pomorza a wielkie zapasy węgla brunatnego we wnętrzu wielkopolskiej ziemi rokują również dobre widoki (porównaj rozdział IV, Górnictwo, strona 32). Jako korzystny warunek uprzemysłowienia kraju w rachubę wstawić należy i możliwość wykorzystania natural-

nych sił wodnych w Wielkopolsce, o których przytaczamy następujące szczegóły: Pruski Minister dla handlu i przemysłu reskryptem z dnia 20. lutego 1903 r. polecił profesorowi Holz z Akwizgranu przeprowadzenie dokładnych badań nad stosunkami wodnymi w Wielkopolsce. Wyniki swych

Tablica 12.
Elektrownie w Wielkopolsce.

Miejscowość	Rodzaj prądu	Napięcie	Właściciel
Gniewkowo (Argenau) (powiat inowrocławski)	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Bielawy (Bleichfelde) (powiat bydgoski)	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	G. Brunck
Międzychód (Birnbäum)	Prąd trójfazowy, czteroprzewodnikowy 50 okresów	220/128 wolt	Elektrownia Okręg. Międzychód-Międzyrzec-Skwierzyn T. z o. odp. Ueberlandzentrale Birnbäum-Meseritz-Schwerin a/W. E. W. G. m. b. H.
Bydgoszcz	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Allgem. Lokal- u. Strassenbahngesellschaft - Berlin.
Koronowo nad Brdą . (powiat bydgoski)	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Elektr. Koronowo nad Brdą T. z o. odp.
Gniezno	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Inowrocław	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Grodzisk	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Miasto
Janowice (powiat zniński)	Prąd stały	220 wolt	Miasto
Leszno	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Poznań	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Szamocin (powiat chodzieski)	Prąd trójfazowy czteroprzewodnikowy 50 okresów	380/220 wolt	Miasto
Szamotuły	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Miasto
Trzemeszno (powiat mogileński)	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Wyrzysk	Prąd trójfazowy czteroprzewodnikowy 50 okresów	380/220 wolt	Przegroda doliny i elektrownia (Talsperre und elektr. Zentrale) T. z o. odp. Wyrzysk.
Witkowo	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Miasto
Wągrówiec	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Miasto
Września	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Wronki	Prąd stały	225 wolt	Miasto
Buk (powiat grodziski)	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×110 wolt	Karol Ritter
Kostrzyn (powiat średzki)	Prąd stały	220 wolt	Miasto
Odolanów	Prąd stały	220 wolt	Miasto
Bojanowo (powiat rawicki)	Prąd stały	220 wolt	F. Junke
Pleszew	Prąd stały	220 wolt	Elektrizitäts - Lieferungs-Gesellschaft
Szubin	Prąd stały	220 wolt	Miasto
Swarzędz (pow. wschodnio-poznański)	Prąd stały	110 wolt	Robert Liefke
Niezychowo, poczta Białosłiwie (Weissenhöhe) (powiat wyrzyski)	Prąd trójfazowy 50 okresów	15 000 wolt	Cukrow. Niezychowo T. z o. odp.
Rawicz	Prąd stały trójprzewodnikowy	2×220 wolt	Miasto
Strzałkowo (powiat wrzesiński)	Prąd stały	220 wolt	T. Maciejewski

Tablica 13.

Zastosowane w przemyśle i rolnictwie siły przyrody w Wielkopolsce.

Źródło: Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1914. Strona 174--182.

Rodzaj zastosowania	Ilość	Wydajność
Kotły parowe stałe	2 742	—
Maszyny parowe stałe	2 900	91 227 KP
Maszyny parowe przenośne i lokomobile	3 345	72 651 KP
Kotły parowe na statkach rzecznych	58	—
Maszyny parowe na statkach rzecznych	64	3 797 KP
Turbiny parowe	1	525 KP
Kadzie parowe	1 059	—
Z tych służyły do:		
gotowania słomy	1	—
parowania kartofli, zboża i paszy	622	—
parowania kości i węgla kostnego	2	—
parowania drzewa, wikliny i t. d.	2	—
wyługowania drzewa garbarskiego	14	—
gotowania mięsa i tłuszczu	31	—
gotowania pokostu, oleju farbiarskiego, klejów i t. d.	9	—
ogrzewania spirytusu, brzeczeki	27	—
gotowania soków i owoców	56	—
parowania owsa, siemienia lnianego	1	—
gotowania surowców każdego rodzaju	2	—
gotowania sukna i kapeluszy	1	—
moczenia i parowania włośia, pierzy, lnu, i rogu	1	—
suszenia wyrobów ze sztucznego kamienia	52	—
transportowania płynów sposobem przeciskania (tłoczenia)	235	—
wykielkowania mleka, mięsa	3	—
Z ogólnej liczby 1059 kadzi parowych przypadało na działy przemysłu:		
rolnictwo i leśnictwo	2	—
przemysł mineralny	52	—
przemysł chemiczny	41	—
przemysł produktów do oświetlania i ogrzewania	4	—
przemysł papierowy i skórny	15	—
przemysł drzewny	2	—
przemysł spożywczy	941	—
przemysł rozmaity	2	—

w przeciągu kilku lat prowadzonych badań profesor Holz ogłosił drukiem w sprawozdaniu swem z dnia 1. lipca 1907 roku *) Podług jego danych w całej byłej prowincji poznańskiej było sił wodnych mogących być wyzyskanymi dla celów przemysłowych około 29 000 KP a w granicach dzisiejszego Województwa Poznańskiego (t. j. nie uwzględniając systemu

wodnego rzeki Obry) około 25 900 KP. Z tych jest około 9 000 KP na północy w rzekach płynących z pomorskiego płaskowzgórza dogodniejszych dla wykorzystania i dlatego przez profesora Holz zaliczonych do sił wodnych I klasy. Siłami wodnymi mogącymi być wykorzystanymi profesor Holz nazywa takie, które przy zastosowaniu w przemyśle wypadną nie

*) Bericht des Professors Holz in Aachen hinsichtlich der Benutzung für gewerbliche Zwecke Herrn Minister für Handel und Gewerbe in Berlin. i planami. W handlu księgarskim się nie pojawił.)

über die Wasserverhältnisse in der Provinz Posen (Wasserkraftwerke) vom 1. Juli 1907, erstattet dem (Drukowany zeszyt z licznymi rysunkami, tablicami

Tablica 14.

Zastosowanie energii elektrycznej w Wielkopolsce.

Źródło: Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1914. Strona 176—177.

Rodzaj zastosowania	Ilość	Wydajność
Do napędu silnic elektrycznych służyło stałych maszyn parowych i lokomobil	187	17 591 KP
Z tych służyło:		
wyłącznie do napędu silnic elektrycznych . . .	115	11 588 KP
równocześnie do napędu silnic elektrycznych i do innych celów	72	6 003 KP
Z ogólnej liczby 17 591 KP zużytkowano:		
na oświetlanie	—	6 723 KP
do napędu maszyn roboczych	—	220 KP
na oświetlanie i siłę	—	10 648 KP

drożej jak odpowiadające im siły uzyskane z materiałów palnych; zdaniem jego wypadną one jednak znacznie taniej (porównaj rysunek 3).

Zapasy węgla brunatnego w kraju i naturalne siły wodne są znakomitą podstawą dla zakładania elektrowni jako źródła energii mechanicznej dla celów przemysłowych. Istniejące dotychczas elektrownie w Wielkopolsce zestawiliśmy w tablicy 12, podając równocześnie rodzaj prądu i napięcie. Miejscowości te posiadają przeto już dzisiaj korzystniejsze warunki dla zakładania fabryk.

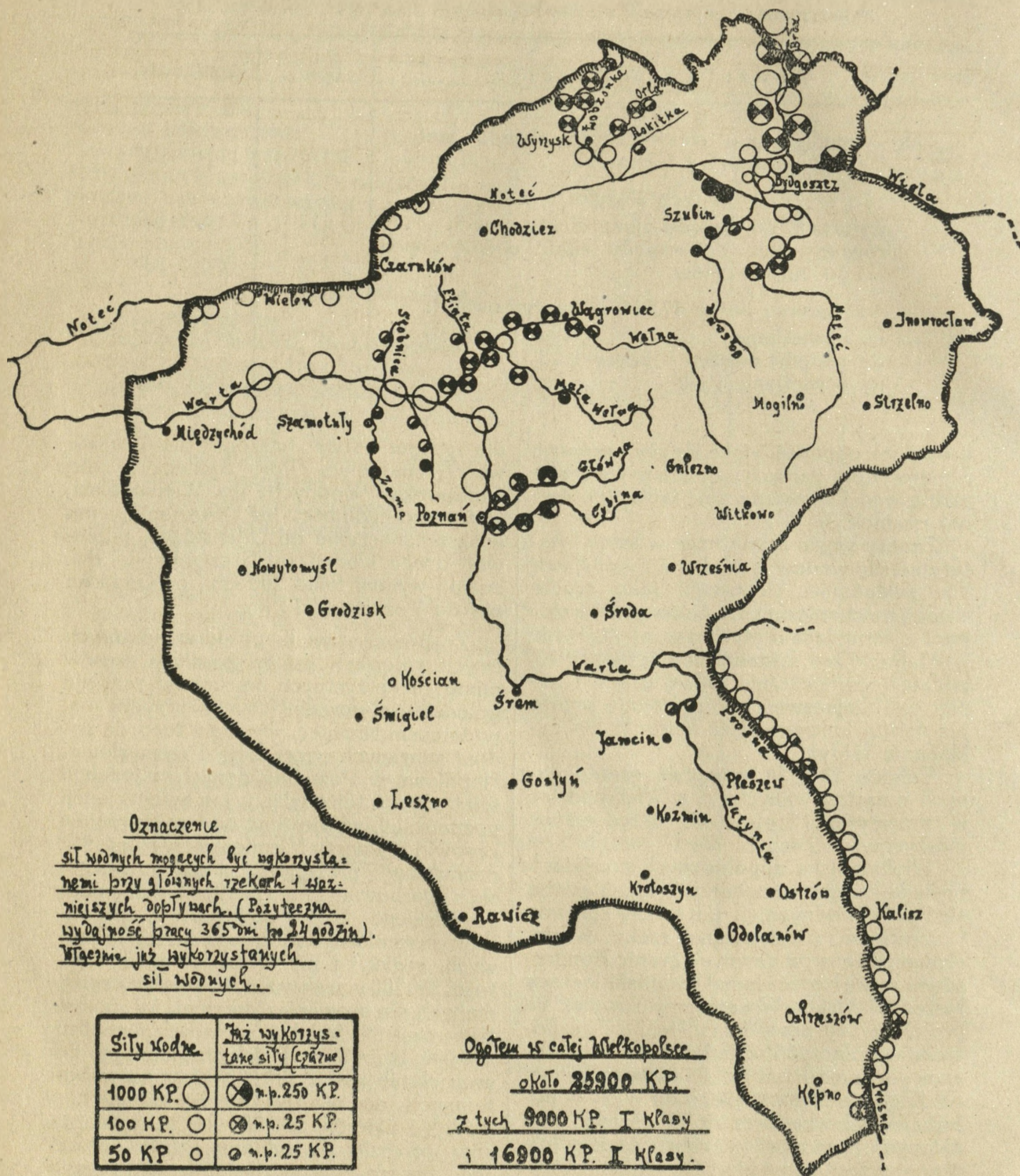
Tablice 13 i 14 wykazują szereg danych o zastosowanych już w Wielkopolsce w przemyśle i rolnictwie urządzeniach maszynowych i ich źródłach energii.

Wielkopolska w północnych powiatach posiada bardzo dogodną i rozgałęzioną sieć dróg wodnych, t. j. z natury spławna i częściowo uregulowaną rzekę Wartę, skanalizowaną od dawnych granic Kongresówki rzekę Noteć i kanał Bydgoski, łączący Noteć z Wisłą. Wskazujemy również na projektowany nowy kanał, mający bezpośrednio połączyć Poznań z trasą projektowanego przez Rząd Polski nowego kanału od Zagłębia Dąbrowskiego do Wisły w pobliżu Włocławka oraz do Warszawy, nad którego urzeczywistnieniem szczególnie pracuje zasłużony pierwszy polski prezydent miasta Poznania, Jarogniew Drwęski. Kanał ten (projektu inżyniera Skalki) skierowałby transporty drogą wodną z portu Szczecińskiego do Wielkopolski i do wnętrza Polski na Poznań, posiada zatem

dla gospodarstwa naszego niesłychanie ważne znaczenie. Port Szczeciński dla transportów wodnych do Wielkopolski, a w szczególności do Poznania, ma większe znaczenie od Gdańskiego, ponieważ droga wodna od Szczecina do Poznania wynosi tylko 206 km., od Gdańska zaś do Poznania 312 km.

Że przemysł wielkopolski w niektórych swych gałęziach już za pruskich czasów mimo niekorzystnych warunków rozwoju przedstawiał poważny czynnik w życiu gospodarczym Niemiec, wynika z tego, że podług zebranych przez Izbę Przemysłowo-Handlową w Poznaniu danych, z jednego tylko okręgu tejże Izby, t. j. z byłej rejencji poznańskiej, wywieziono do innych krajów i prowincji Rzeszy Niemieckiej w roku 1912 produktów przemysłu wielkopolskiego: skór garbowanych 119 192 sztuk, piwa grodziskiego 38 000 hektolitrow, produktów ceramicznych (dachówek, rur drenowych, cegieł i t. p.) 10 862 556 sztuk, wartości 230 700 marek w złocie, maszyn cegielnianych, dla browarów, gorzeln i t. d., pomp, transmisji 928 560 kg., szcotek i pendzli 150 000 tuzinów, włosia przedzonego do wyściełania mebli 100 000 kg., pasów konopnych do wyrobu mebli 100 000 kg., wódek i likierów 936 955 litrów, papierosów przeszło 33 miliony sztuk, oprócz tego bardzo znaczne ilości maszyn i przyrządów rolniczych.

Tablica 14 a zawiera statystykę wywozu i dowozu byłej dzielnicy pruskiej w stosunku do zagranicy (nie uwzględnia zatem

Rysunek 3. Siły wodne, które mogą być wykorzystane w Wielkopolsce.

Tablica 14a.

Statystyka dowozu i wywozu byłej dzielnicy pruskiej
za czas od 1. lipca 1919 roku do 30. czerwca 1920 roku.

Źródło: Zestawienie Urzędu dla handlu zagranicznego w Poznaniu z dnia 29. października 1920 roku.

Rodzaj towaru	Dowóz kg	Wywóz kg	Rodzaj towaru	Dowóz kg	Wywóz kg
Zboże i ryż	57 926	2 956 030	Surowce chemiczne, kwasy, sole lub inne kombinacje surowcy chemicznych . . .	150 232	—
Rośliny strączkowe dojrzałe	10 000	1 021 650	Farby i surowce	59 475	—
Nasiona	81 179	131 906	Pokosty, laki i kit	188	—
Rośliny główkowate i korze- niowe	—	280 956 002	Eter, alkohol dotąd niewy- mieniony, olejki etery- czne i środki kosmetyczne	24 306	—
Pasza zielona i chropowata	—	1 131 125	Sztuczne nawozy	8 608 238	26 000
Rośliny handlowe i proce- derowe	11 365	211 830	Materiały wybuchowe, proch i materiały palne	698 768	50 550
Rośliny spożywcze	452 380	175 980	Chemiczne i farmaceuty- czne wyroby	3 941 311	108 300
Rośliny żyjące i luksusowe	46 852	202 290	Wełna lub inne włosie zwie- rzące gotowe	1 053 103	—
Owoce rozmaite	50	—	Wyroby z wełny lub innego włosa zwierzęcego	121 811	—
Owoce południowe	254 740	—	Wyroby z wełny lub innego włosa zwierzęcego, także w połączeniu z przędzą lub z surowcem rośliny	1 448 317	—
Soki owocowe i roślinne . .	—	118 075	Bawełna	995 078	—
Towary kolonialne i na- miastki takowych	24 650	—	Wyroby z bawełny także w połączeniu z rośliną lub zwierzęcą przędzą z wy- jątkiem jedwabiu	103 286	—
Roślinne produkty do po- trzeby procederowej lub leczniczej	56 622	—	Materiały z przędzy roślin. Wyroby z przędzy roślinnej	16 272 103 271	— 25 450
Drzewo wszelkiego rodza- ju itp.	614 282	2 090 310	Materiały intrroligatorskie, materiały nieprzemakal- ne, linoleum itp.	2 750	—
Inne produkty leśne	151 229	89 470	Wata, filc i nieszyte towary filcowe	35 348	—
Zwierzęta i bydło żyjące . .	101 202	36 690	Konfekcja, towary mar- szanckie i inne, towary z przędzy lub filcu z ba- wełny	840 072	—
Mięso i wyroby	57 358	15 206	Z jedwabiu	87	—
Ryby, — także solone	500 957	—	Z przędzy roślinnej	1 371	—
Zwierzęta, wyżej niewymie- nione	—	5 000	Sztuczne kwiaty z przędzy, parasole i parasolki, obu- wie z przędzy lub filcu	1 137	—
Produkty spożywcze zwie- rząt gospodarczych	—	2 000	Kapelusze i czapki	2 382	—
Przędza zwierzęca, włosie, pierz i sierść, wełna ow- cza i odpadki	60 003	33 304	Odpadki z przędzy itp. . . .	50 633	—
Skóra niewyprawiona i nie- obrobiona	4 207	310 740	Skóra	1 061 752	—
Surowce zwierzęce i od- padki	126 448	2 576	Wyroby ze skóry	75 393	—
Wyroby młynarskie	82 318	19 025 940	Towary kuśnierskie	29 454	—
Wyroby z oleju i podobnie wyrabianych oleji	55 026	—	Wyroby z kauczuku mięk- kiego	112 115	—
Krochmal i wyroby z wy- jątkiem pudrów kosmet	13 535	3 130 625	Wyroby z kauczuku twar- dego	379	—
Cukier	—	2 941 330	Pleciaki	5 150	346 136
Wyroby alkoholowe	31 080	251 394	Pleciaki z słomy i trzciny	87 888	254 873
Wino i moszcze	617 089	—	Wyroby koszykarskie	29 570	—
Odpadki z przeróbki pro- duktów rolnych	—	237 456	Wyroby z drzewa	2 660 020	626 758
Pieczywo rozmaite i towary kolonialne	2 623 056	—	Towary korkowe	25 462	—
Tabaka i wyroby	2 111 984	—	Papier, papa i wyroby	5 189 263	576 243
Ziemia i kamienie	7 358 454	1 885 356	Książki, obrazy i portrety	109 666	10 000
Kruszcze, żuźle i popioły . .	4 898 643	1 805 515	Towary z kamieni mineral- nych lub kopalnych ma- teriałów z wyjątkiem ta- kowych z gliny	183 554	—
Kopalne materiały opałowe	1 243 132 031	—			
Oliwy mineralne i surowce kopalne	44 823	59 982			
Smoły, oleje i materiały smolne	11 590	—			
Wosk obrobiony, stałe kwa- sy tłuszczowe, parafina i podobne surowce świe- cowe, świece, wyroby z wosku, mydło i podobne towary z wyżej niewy- mienionych	300 156	—			

Tablica 14a. (Ciąg dalszy.)

Rodzaj towaru	Dowóz kg	Wydóz kg
Wyroby z gliny, porcelany lub fajansu	241 151	202 660
Szko surowe	282 703	33 000
Szko lustrowe i tafłowe	1 407	—
Wyroby ze szkła	1 206 996	47 000
Żelaza i aliaż	4 458 874	3 325 020
Blacha i wyroby	205 823	—
Części do maszyn	4 205 330	340 010
Aluminiujm i aliaż	10 000	—
Wyroby ze stali	91 468	—
Koprowina	1 642 121	17 000
Towary z metali bliżej nie- określonych	398 316	30 020
Maszyny elektr. wyroby i statki wszelkiego rodzaju	3 722 847	949 156
Elektrotechniczne wyroby	670 147	—
Statki wszelkiego rodzaju, wozy i wszelkie inne	1 121 517	46 000
Broń palna	25 261	—
Zegarki	31 592	—
Instrumenty muzyczne	29 447	—
Zabawki dziecięce, części do tychże, świecidelka na choinki	73 863	—
Towar bliżej nieokreślony	11 466 954	537 639

obrotu handlowego z Kongresówką i Galicją) podług zestawienia Urzędu dla handlu zagranicznego w Poznaniu za czas od 1. VII. 1919 roku do 30. VI. 1920 roku, opracowanego z inicjatywy i pod kierownictwem Naczelnika tegoż Urzędu Franciszka Maciejewskiego. Statystyka ta opiera się wyłącznie na pozwoleniach udzielonych przez Urząd dla handlu zagranicznego, nie uwzględnia zatem zupełnie towarów podlegających kompetencji Departamentu Apropowizacji i Urzędu Węglowego (węgiel i koks).

Urząd dla handlu zagranicznego w czasie sprawozdawczym udzielił pozwoleń: na dowóz towarów za marek polskich 947 miliony, na wywóz towarów za marek polskich 422 miliony. Stosunek wynosił zatem 1 : 2,2. Faktyczny stan rzeczy jest jednak odmienny z powodu braku statystyki wywożonych artykułów apropowizacyjnych oraz węgla i koksu. Węgla i koksu dowożono w ostatnich miesiącach przeciętnie za marek polskich 350 milionów.

IV. Górnictwo w Wielkopolsce.

Geologiczna budowa ziemi. Górne warstwy ziemi w Wielkopolsce składają się prawie wszędzie z czarnoziemi, żwiru, piasków i gliny z domieszką luźnych gładów i kamieni przybłędowych, naniezionych w epoce lodowcowej ze skandynewskich gór. Licznemi głębokiemi wierceniami w Wielkopolsce stwierdzono, że do głębokości mniejwięcej 4 kilometrów skorupa ziemi składa się z uwarstwionej ziemi i skał a pod niemi znajdują się głązy pierwotne.

Grubość górnych pokładów należących do formacji aluwialnych (współczesnych) i dyluwialnych (lodowcowych) nie jest jednakowa i wynosi od 0 do 30 m.; nie odróżniają się one niczem od przynależnych do tych samych okresów pokładów pozostałej części północno-zachodniej polskiej niziny.

Pod warstwą dyluwialną znajduje się burowęglonośna formacja trzeciorzędna, w której zarysowują się wyraźnie dwa słoje:

Górny sólj składa się prawie wyłącznie z pokładów ilastych, zrzadka przerosłych piaskiem i zawierających oprócz wapniastych ław także żelaziak ilasty i brunatny (limonit) oraz piryt. Są to ily septarjowe

niebieskie, szare i czerwone, wyróżniające się różnaitością kolorów; zmiana kolorów następuje zupełnie nagle, tak że na odległość kilku metrów występują obok siebie najróżnorodniejsze kolory. Z tego powodu nadano całej warstwie nazwę pstrych ilyw poznańskich (Posener Flammerton). Górny sólj (mioceński) formacji trzeciorzędnej spoczywa na podkładzie burowęglowym dość znacznej miąższości, rozprzestrzenionym bez większych zwężeń szeroko poza granice Wielkopolski (począwszy od Nisy (Neise) na Śląsku aż po za Krzyż, Bydgoszcz, ku wschodowi do Kujawi Płocka i po za Toruń) i napotkać się mogącym w większej lub mniejszej głębokości prawie na każdym miejscu w całej Wielkopolsce.

Dolny sólj (oligoceniński) formacji trzeciorzędnej składa się głównie z piaszczyстых ław przerosłych ilym i gliną. Są to drobne piaski kwarcowe i łyszczykowe, pojawiają się w warstwach rozmaitych grubości i są bardzo wodonośne, co właśnie przedstawia trudności przy dobywaniu płodów kopalnianych.

Obydwa słoje formacji trzeciorzędnej, mioceński i oligoceniński, posiadają razem miąższość około 200 metrów; są one mniejwięcej jednakowo grube. Trzecio-

Tablica 15.

Górnictwo. Ilość osób, zajętych w poszczególnych grupach przemysłu górniczego w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Band 218. Gewerbliche Betriebsstatistik 1907.

Plody kopalniane	Powiaty																			Razem							
	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźnieński	Gostyński	Inowrocławski	Jarociński	Kościański	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomyski	Obornicki	Ostrowski	Ostrzeszowski	Smigielski	Sremski	Sredzki	Strzełiński	Szamotuński		Szubiński	Wągrowiecki	Witkowski	Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzycki	Zniński
Torfowiska	12	230	2	2	7	27	—	3	3	7	14	34	—	16	43	16	1	5	5	5	20	3	30	16	4	3	503
Ruda żelazna	—	—	—	—	—	—	123	—	—	—	—	—	203	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	336
Węgiel brunatny	104	—	—	—	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	115
Sól kamienna	—	—	—	—	—	171	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	171
Saliny	—	—	—	—	—	155	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	155
Ogółem	116	230	2	2	7	357	123	3	14	7	14	34	203	10	16	43	16	1	5	5	20	3	30	16	4	3	1280

U w a g a: Powiaty oznaczone *) zostały tylko częściowo przyłączone do Polski, więc odnośne liczby w rzeczywistości mogą być mniejsze. Oznaczony **) powiat nowotomyski został powiększony o część dawnego powiatu międzyrzeckiego (z wyjątkiem 10 gmin, przyłączonych do powiatu międzychodzkiego), więc odnośna liczba w rzeczywistości może być większa.

rząd znajduje się w głębokościach rozmaitych. n. p. w pobliżu Wschowy musiano wiercić do głębokości 77 metrów, a tuż koło Poznania wystarczy odkopać kilka centymetrów ziemi, by odkryć formację trzeciorzędną.

Pod trzeciorzędem występują w Wielkopolsce jako formacja dalsza utwory jurajskie zawierające użyteczne wapno w powiecie szubińskim oraz jako formacja czwarta cechsztajn (górne warstwy permu) z użytecznym gipsem w powiecie wągrowieckim i inowrocławskim i to wszędzie w bardzo małych głębokościach. Pod gipsem znajdują się ogromne pokłady soli kamiennej dobywanej pod Inowrocławiem sposobem górniczym.

Pośrednie ogniwo pomiędzy trzeciorzędem i formacją jurajską, t. j. kreda, nie występuje nigdzie na powierzchni w Wielkopolsce, jednakowoż obecność jej została tu i owdzie stwierdzoną w większych głębokościach.

Tablica 15 pokazuje, ile osób zatrudnionych jest przy dozywaniu pldów górniczych (torfu, rudy żelaznej, węgla brunatnego i soli) w poszczególnych powiatach Wielkopolski.

Torfowiska. Wielkopolska bogata jest w torfowiska, zajmujące podług statystyki z 1913 roku 2231 ha. Znajdują się one głównie w dolinach Noteci, Obry i Baryczy i należą do rodzaju torfisk nizinnych, z wyjątkiem jednego torfowiska wyżynnego objętości 1200 mórg w pobliżu miejscowości Ludom w powiecie obornickim. Wielkopolskie torfowiska dostarczają torfu jako paliwa, rudy darniowej oraz przy odpowiedniej uprawie gleby w wielkiej ilości siana, przy celowem bowiem nawożeniu i ponownem wysiewaniu wydajność może być podwyższona do 30-40 centnarów z morgi.

Torf dobywa się w większości powiatów, głównie jednak w powiatach: chodzieskim, obornickim, śremskim, wolsztyńskim i śmigielskim t. j. w dolinach rzek Noteci i Obry. Ogólna ilość osób zatrudnionych przy dozywaniu torfu wynosiła 503, co stanowiło około 39% wszystkich zatrudnionych w górnictwie osób.

Dr. K. Celichowski, kierownik Stacji Doświadczalnej Wielkopolskiej w Poznaniu dokonał 1919 i 1920 r. analizy torfów pochodzenia z szeregu powiatów i miejscowości wielkopolskich i wyniki zestawil w tablicy 16, którą podajemy za czasopismem „Ziemianin“ (nr. 28 z dnia 11. lipca 1920 r.).

Podług dr. Celichowskiego z analizy jego wynika, że wartość opałow wielkopolskiego torfu jest dosyć dobra; równa się ona mniewięcej wartości opałowej drzewa i gorszych gatunków węgla kamiennego. Wielkopolskie torfy zawierające azotu (2 do 3,5%) więcej jak inne torfy, mogą być używane do wytwarzania gazu i koksu torfowego oraz mogą służyć z pożytkiem jako nawóz dla lżejszej, piaszczystej gleby.

Ruda żelazna. Rudy darniowe występują w bardzo wielu miejscowościach Wielkopolski i to zawsze w pewnej zależności od torfowisk. Dotychczasowe poszukiwania wykazały, że najbogatszą w rudy jest dolina rzeki Baryczy lecz stwierdzono je również w bardzo wielu innych miejscowościach rozproszonych po całej Wielkopolsce i to zwykle na bardzo małych głębokościach bezpośrednio pod trawnikiem bagien nizinnych. Ruda darniowa jest produktem procesu chemicznego: kwasy ziemne bagnisk nizinnych wydzielają ochrę żelaza, która przy współdziałaniu organizmów roślinnych z biegiem czasu pod wpływem działania atmosfery wchodzi w związek z kwasem fosforowym gleby i przetwarza się w tlenek żelaza z wysoką zawartością kwasu fosforowego.

Rudę tę wysyłano dotychczas przeważnie do Górnego Śląska, gdzie rudy wielkopolskie cenione ze względu na wielką zawartość kwasu fosforowego wydającego przy przetapianiu rudy jako produkt poboczny mączkę Thomasa (sztuczny nawóz). Częściowo produkcję zakupywały gazownie używające jej do oczyszczania gazu.

Dobywaniem i sprzedażą rudy darniowej zajmowało się towarzystwo Rasenerz Verwertungsgesellschaft m. b. H. w Wrocławiu XIII, utrzymujące filję w Ostrowiu. W ostatnich latach dobywano rudę darniową w następujących miejscowościach: Raszków (pow. krotoszyński), Gondek (pow. śremski), Strzyżew, Rosocice, (pow. ostrowski), Miłosław (pow. wrzesiński), Jawory (pow. gostyński), Jeziora (pow. rawicki).

Ogólna ilość zatrudnionych przy dozywaniu rudy żelaznej osób wynosiła 336, co stanowiło około 26% wszystkich zatrudnionych w górnictwie osób.

Węgiel brunatny. Warstwa burowęgłowa tworząca podkład pstrych ilów poznańskich rozprzestrzeniona jest po całej Wielkopolsce i, jak już wspomniano, znaleźć ją można w większej lub mniejszej głębo-

Tablica 16.

Wyniki analizy Wielkopolskich torfów.

Powiaty i miejscowości	Stopień wilgoci (zawartość wody) pierwotnej próby torfu w %	Zawartość popiołu torfu zredukowanego do zawartości wody 25% w %	Użyteczne jednostki ciepłoty	Wartość opałowa	Użyteczne jednostki ciepłoty	Wartość opałowa
			pierwotnej próby torfu	torfu zredukowanego do zawartości wody 25%	torfu zredukowanego do zawartości wody 25%	torfu zredukowanego do zawartości wody 25%
Wolsztyński	85,5	6,9	154,8	0,2	3 402,4	5,2
Wrzesiński	82,3	8,9	297,0	0,4	3 322,4	5,0
Gołańcz	82,9	9,2	276,8	0,4	3 322,4	5,0
Strzeliński	70,1	9,3	966,0	1,5	3 465,5	5,3
Śmigieński	83,5	9,5	220,2	0,3	3 209,2	5,0
Czarnkowski	65,0	10,4	1 183,7	1,8	3 023,5	4,6
Poznań	45,9	11,2	2 180,0	3,3	3 226,4	5,0
Wolsztyński	76,5	12,4	554,7	0,9	3 136,1	4,8
Gołańcz	76,7	13,7	526,4	0,8	3 080,8	4,7
Szamotulski	19,0	14,2	3 452,4	5,3	3 042,6	4,6
Śremski	77,0	14,3	499,4	0,8	3 043,2	4,6
Wągrowiecki	80,1	15,2	347,9	0,5	3 042,6	4,6
Kostrzyn	58,0	16,9	1 360,2	2,0	2 909,0	4,4
Strzeliński	39,8	17,1	2 515,4	3,9	2 909,0	4,4
Poznań	24,6	18,0	2 866,8	4,6	2 837,9	4,3
Śmigieński	78,5	23,7	277,9	0,4	2 528,0	4,0
Gołańcz	75,4	26,3	376,6	0,5	2 440,1	4,0
Chodzieski	56,6	28,0	1 097,7	1,7	2 360,2	3,6
Szamotulski	80,6	28,2	132,0	0,2	2 299,2	3,5
Strzeliński	39,9	32,3	1 552,0	2,4	2 096,4	3,2
Wolsztyński	69,5	30,2	709,7	4,1	2 342,4	3,6
Gołańcz	62,2	43,1	235,4	0,3	1 540,0	2,3
Wągrowiecki	42,9	44,6	433,2	0,6	1 467,5	2,2
Wolsztyński	—	70,6	108,9	—	55,9	0,0

kości prawie na każdym miejscu. Oprócz tej głównej warstwy burowęgłowej znajdują się również w górnym słoju formacji trzeciorzędnej ponad miocenem oraz w piaskach oligocenu gniazda i drobniejsze pokłady burowęgłowe, ale mają one znaczenie podrzędne i nie przedstawiają wartości dla górnictwa.

Warstwa burowęgłowa nie jest wszędzie godna odbudowy, bo czasami pokład wyklinia się zupełnie, ale ponieważ miejsca takie nie są częste, na ogół powiedzieć można, że podkładowa warstwa burowęgłowa jest godna odbudowy. Miąższość jest nierówna, waha się pomiędzy 1,5 do 5 metr., jednak w większej głębokości pokłady ciągną się często bez wykliniania się na odległość kilku kilometrów i wtedy zapasy jednego tylko odkrycia wynoszą przeszło miliard hektolitrow.

Co do jakości bury węgiel wielkopolski zwłaszcza pochodzenia z większych głębo-

kości nie ustępuje lepszym gatunkom n. p. łuzycznego brunatnego węgla. Zawiera on 3—4% popiołu (według innych danych średnio 8%), 55 do 57% wody, jest dosyć twardy i natyle kawałkowaty, że nadaje się do przewozu nawet i bez uprzedniego cegielkowania. Względnie wysokowartościowy gatunek wielkopolskiego węgla chociaż młodszego geologicznym wiekiem od innych występow burowęgla tłomczą tem, że materiału do niego dostarczały lasy po większej części liściaste oraz że proces zwęglania ułatwiła gruba warstwa pokrywających go ilów i glin.

Szacunkowych danych o zapasie węgla brunatnego w Wielkopolsce w literaturze dotychczas nie ogłoszono, określają ten zapas tylko ogólnikowo jako bardzo znaczny. Przeprowadzone przez autora bardzo ostrożne obliczenia możliwych zapasów węgla burego we wnętrzu ziemi w Wielkopolsce wykazały, że ogólną sumę ich możnaby

ocenić w przybliżeniu na 800 milionów ton, co w dzisiejszej (1920 r.) papierowej walucie równałoby się mniej więcej wartości 196 miliardów marek polskich.

Nasuwa się pytanie, dlaczego wobec takich warunków węgiel ten dotychczas nie był na większą skalę dobywany. Na pytanie to odpowiedzieć można, że nie pozwalały na powiększenie produkcji raz przeszkody wynikające z górniczych warunków dobywania węgla brunatnego w Wielkopolsce, a potem warunki zbytu za czasów przynależności do Prus.

Górnice warunki dobywania węgla nie są korzystne, ponieważ podkład warstwy burowęglowej tworzą wodonośne piaski kwarcowe i łyszczykowe często znajdujące się nawet pod ciśnieniem, wskutek czego przy przegłębianiu woda wdziera się do kopalni, utrudnia dobywanie węgla i czyni je kosztownym*).

Warunki zbytu za czasów przynależności do Prus nie były korzystne, ponieważ sąsiadujące łżyckie kopalnie mogące dobywać węgiel brunatny znacznie tańszym sposobem odkrywkowym stanowiły bardzo poważną konkurencję. Oprócz tego łatwy dowóz górnośląskiego węgla kamiennego jako paliwa ograniczał możliwości zbytu wielkopolskiego węgla brunatnego.

Dzisiaj z gruntu zmienione stosunki gospodarcze uczyniły warunki zbytu wielkopolskiego węgla znacznie korzystniejszymi, bo konkurencja łżyckiego węgla odkrywkowego nie stanowi więcej przeszkody. Również i trudności wynikające z warunków geologicznego uwarstwienia węgla brunatnego w Wielkopolsce dzisiaj przy zastosowaniu wszystkich nowoczesnych sposobów górniczego dobywania znacznie łatwiej i taniej mogą być przezwyciężone, n. p. zastosowaniem sposobu zamrażania przy przegłębianiu szybów.

Uwzględniając wszystkie te okoliczności należy przypuszczać, że w przyszłości Rząd i prywatna inicjatywa zainteresują się eksploatacją skarbów spoczywających we wnętrzu wielkopolskiej ziemi.

Węgiel brunatny dobywał się ostatnio tylko w powiecie bydgoskim i międzychodzkiem, gdzie warunki geologiczne są korzystniejsze, ponieważ pokłady węgla

znajdują się tam na małych głębokościach. Liczba zatrudnionych w górnictwie osób wynosiła 115, co stanowi około 9% ogólnej ilości zatrudnionych w górnictwie osób.

Znaczna ilość stwierdzonych w Wielkopolsce pokładów wskazuje, że dalsze poszukiwania we wielu miejscach powinny doprowadzić na grubsze warstwy nadające się do dobywania na większą skalę, co w znacznym stopniu uniezależniłoby Wielkopolskę od sprowadzania drogiego węgla kamiennego z zagranicy i zmniejszyłoby popyt na węgiel z zagłębia Dąbrowskiego.

W północnej części powiatu bydgoskiego występują w pobliżu Koronowa nad Brdą pokłady węgla brunatnego w kilku warstwach miąższości średnio od 1,5 m. do 4 m. które dobywano od roku 1860 i zużytkowano jako paliwo. Z powodu niebardzo korzystnych warunków produkcji wielkopolskiego węgla podczas przynależności do Prus, na które już wskazaliśmy, zaniechano dobywania i kopalnię tę unieruchomiono. W roku 1910 grono interesentów zwróciło się do pruskiego Ministra handlu i przemysłu prosząc o uruchomienie kopalni w Koronowie ze względu na wielkie korzyści mogące z tego wyniknąć dla wschodniopruskiej prowincji i liczba handlowa w Bydgoszczy podanie to poparła. Minister jednakowoż odmówił, motywując swoje stanowisko brakiem środków państwowych. W obecnym stanie rzeczy powinny się znaleźć środki nie tylko na uruchomienie kopalni w Koronowie ale i na szerokie poparcie górnictwa w Wielkopolsce.

Produkcja kopalni węgla burego w jednej byłej regencji poznańskiej wynosiła w roku 1913 28 454 ton; wliczone są tu i kopalnie w powiecie skwierskim i międzychodzkiem, znajdujących się na terenie dzisiaj nienależącym do Polski.

Sól. Pokłady soli kamiennej występują w górnej warstwie formacji permskiej, w t. zw. cechsztajnie, podgłębiającym w Wielkopolsce warstwy jurajskie. W roku 1828 odkryto w Inowrocławiu 3% solankę, samą zaś sól kamienną znaleziono znacznie później w 1871 roku w głębokości 125 m. Sól dobywają dwa przedsiębiorstwa: Państwowa Salina w Inowrocławiu i Kopalnia Soli Kamiennej i Wytwórnia

*) W Wielkopolsce przy zakładaniu studziń zaleca się wiercić wszędzie, gdzie można, do głębokości piasków trzeciorzędnych, obfitujących zawsze w wodę lepiej zdatną do zasilania kotłów parowych, jak woda pochodząca z górnych dyluwialnych warstw, z powodu znacznej zawartości wapna zanieczyszczająca kocioł oraz naczynia i pozostawiająca bardzo dużo osadu (co u nas obserwować można nawet w każdym gospodarstwie domowym).

Sody (Steinsalz und Sodawerke) w Mątwach pod Inowrocławiem. Państwowa Salina nie dobywa soli zwykłym sposobem górniczym, lecz rozpuszcza ją przez napływ wody i używaną w taki sposób solankę pompuje na powierzchnię, gdzie wytwarza z niej sól jadalną, bydłęcą, przemysłową i łaźniebną. Zakłady w Mątwach zaś nie produkują soli na sprzedaż bezpośrednią, lecz wyłącznie dla wyrobu sody. W roku 1907 kopalnia soli w Mątwach została zalana skutkiem wdarcia się wody ze sąsiadującej państwowej kopalni soli. Ze względu na to, że odsuszanie zalanej kopalni byłoby zbyt kosztowne a skutek wątpliwy, dyrekcja Zakładów w Mątwach założyła nowy szyb w pobliżu miejscowości Wapno w powiecie wągrowieckim, stosując przy głębieniu kosztowny wprawdzie ale zupełnie pewny sposób zamrażania. Szyb przebito do głębokości 420 m. i odkryto ławę soli kamiennej bardzo znacznej rozciągłości w kierunku prostopadłym, mniej znacznej w kierunku poziomym, dobowanej dzisiaj dla wyrobu sody.

Występujące w formacji permskiej pokłady soli kamiennej prawdopodobnie rozciągają się na całą albo na bardzo znaczną część Wielkopolski, ale znajdują się one w tak wielkiej głębokości, że dobowanie soli byłoby zbyt kosztowne. Pod Szubinem fiskus pruski przebił szyb próbny do głębokości 2149 m. (jest to drugi co do głębokości szyb na świecie, temperatura wynosi na poziomie szybu 72°) i tam odkrył ogromne pokłady soli kamiennej. Dopóki jednak istnieją inne pokłady soli na znacznie mniejszych głębokościach, dobowanie soli z takich głębi jak pod Szubinem nie wchodzi w rachubę.

Ogólna liczba zatrudnionych przy dobowaniu soli osób wynosiła 326, co stanowi 25% ogólnej ilości zatrudnionych w wielkopolskim górnictwie osób. Produkcja wynosiła 29 459 ton wartości przedwojennej 696 625 marek. Podług ostatniego sprawozdania Saliny z 25. lutego 1920 r. dzisiejsza produkcja soli zmniejszyła się o 26%.

V. Przemysł mineralny.

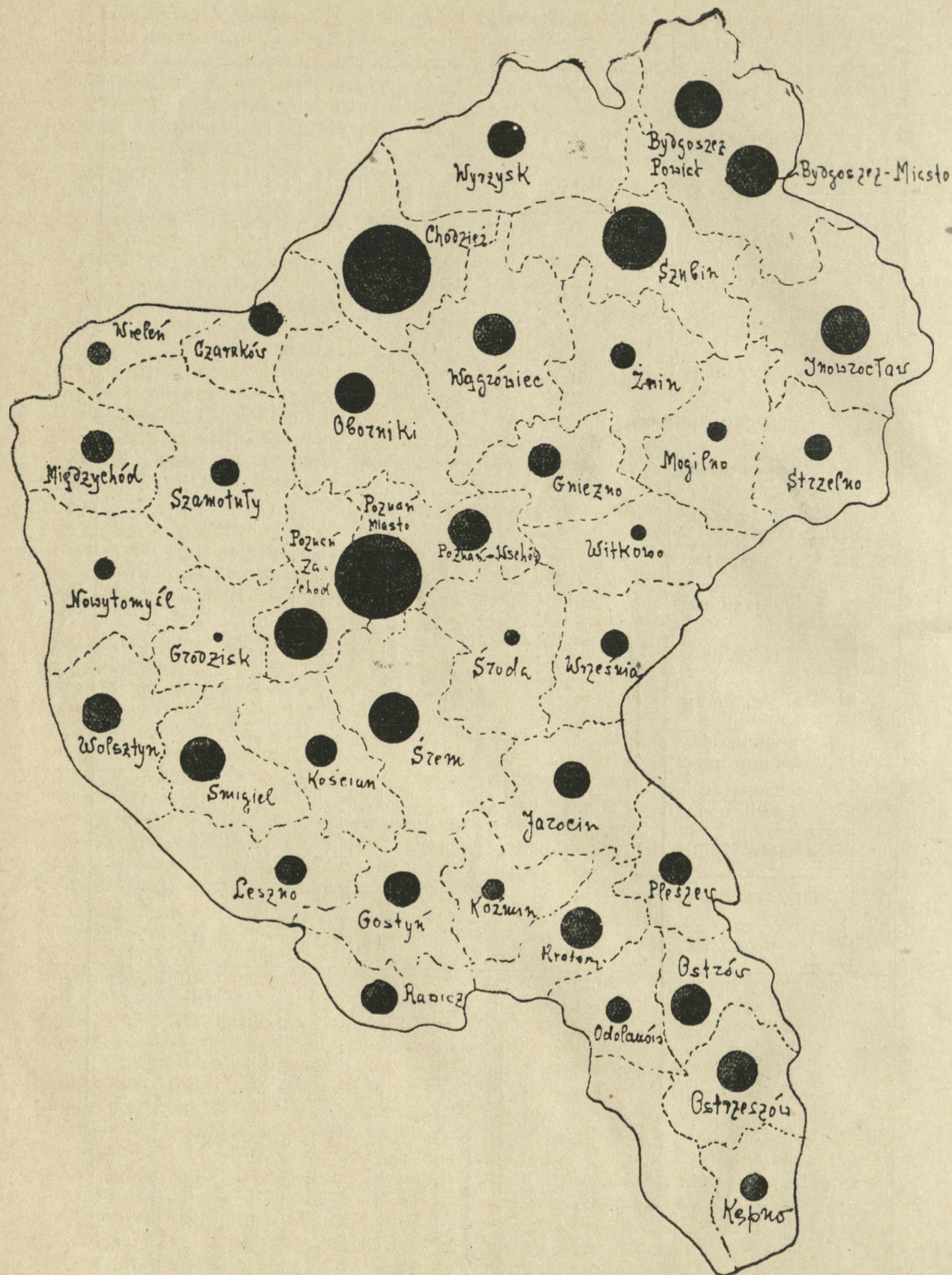
Rysunek 4 przedstawia metodę pogładową udziału przemysłu mineralnego w każdym poszczególnym powiecie. Największe skupienie tegoż przemysłu znajdujemy w powiecie chodzieskim (wyrób naczyń fajansowych i porcelanowych oraz huty szklane), w mieście Poznaniu (cegielnie, zakłady kamieniarski i garncarskie, wyroby cementowe), w powiecie szubińskim (kopalnie wapna) i bydgoskim (cegielnie). W innych powiatach przemysł mineralny jest na ogół dosyć znaczny i tylko w grodziskim, witkowskim, średzkim i mogileńskim jest zupełnie znikomy.

Tablica 17 pokazuje podział przemysłu mineralnego na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie. Największą jest grupa przemysłu cegielnianego, napotkać się dającego w każdym powiecie i koncentrującego się głównie w dwóch największych miastach Poznaniu i Bydgoszczy oraz w ich bliższym otoczeniu t. j. w przynależnych powiatach. Tutaj znajdujemy też wielkie przemysłowe cegielnie zatrudniające ponad 100 robotników i pokrywające potrzeby miejskiego przemysłu budowlanego, podczas kiedy cegielnie w pozostałych powiatach należą gło-

wnie do kategorii zakładów mniejszych z nieznaczną liczbą robotników. Wyjątek stanowi powiat chodzieski z powodu znajdujących się tamże bogatych pokładów gliny szlachetnej, garncarskiej, fajansowej, kwarcytu i t. p., obfitujący również w cegielnie oraz posiadający fabryki wyrobów porcelanowych, fajansowych i huty szklane.

Przemysł szklany dawniejszymi czasy, kiedy jeszcze wielkie lasy dostarczały taniego drzewa, był w Wielkopolsce bardzo znaczny, bo w roku 1852 liczono 18 hut szklanych, po większej części w pobliżu Warty położonych, zatrudniających 698 robotników i wyrabiających szkło w taflach i butelki, które to wyroby znajdowały zbyt po całych Niemczech. Wszakże te huty wskutek podrożenia płac roboczych i ceny drzewa oraz wyrabiania lasów wielkopolskich z biegiem czasu zostały unieruchomione, bo nie mogły więcej współzawodniczyć z hutami na zachodzie Niemiec. Dzisiaj znajdujemy w Wielkopolsce 3 huty szklane w powiecie chodzieskim, wyrabiające głównie butelki wszelkiego rodzaju. Z surowców przemysłu szklanego piasek i wapno znajduje się na miejscu, siarczan, flusspat (fluorek wapna), bazalt natomiast musi

Grupy przemysłu mineralnego	Powiaty																Razem			
	Ostrowski	Ostreszowski	Pleszewski	Wschodnio-poznański	Zachodnio-poznański	Rawicki	Smigielski	Sremski	Sredzki	Strzelicki	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński	Witkowski	Wolsztyński		Wrzesiński	Wyrzyski	Zniński
Kamieniarstwo	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	6	—	10	—	4	—	—	1	186
Drobne wyroby z kamienia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
Ciosanie nagrobków	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	130	—	—	2	—	—	—	51
Kopalnie żwiru i piasku	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	213
Przyrządzenie zaprawy wapiennej	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36
Wyroby cementowe	20	1	30	13	2	12	1	1	—	3	—	1	38	35	9	25	22	15	—	825
Deski gipsowe, sztuczne kamienie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	18	—	—	—	23	—	—	285
Garncarstwo	9	135	—	—	—	9	193	9	—	4	2	2	—	—	—	6	—	1	—	632
Cement i tras	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	4	—	—	—	38
Wypalania wapna	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	—	—	—	—	—	—	—	75
Wyrób i uszlachetnianie naczyń fajansow.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	432
Porcelanowe wyroby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	407
Huty szklane, uszlachetnianie szkła	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	409
Kopalnie wapna i kredy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	661	—	—	—	—	—	—	—	699
Innego rodzaju kopalnie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	8
Gips i brzemiospat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	—	—	—	—	—	—	43
Cegielnie	370	222	201	437	609	292	254	544	65	163	178	149	140	81	53	266	123	246	169	10 243
Ilość cegielni	19	7	10	13	14	16	11	16	11	10	27	17	26	12	7	9	13	25	21	581
Ogółem	404	358	231	450	611	322	448	554	65	170	188	925	369	126	62	307	168	291	186	14 594

Rysunek 4. Przemysł mineralny w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

być jeszcze sprowadzonym z zagranicy. Jako paliwa huty szklane używają torfu z własnych pokładów. Po usunięciu niemieckiej konkurencji otworzyły się zresztą dla wielkopolskiego przemysłu szklanego bardzo korzystne widoki rozwoju.

Wapno dobywa się w powiecie szubińskim w pobliżu Pakościa i Barcina przez dwa większe przedsiębiorstwa (kopalnie wapna Wapienno, założone w roku 1872, i Akc. Tow. Zakładów Wapiennych i Cementowych Gogolin-Gorazdź, założone 1882 roku). Wapno dobywa się z ogromnej ławy górnio-jurajskiego kamienia wapiennego o wysokiej zawartości węgla wapiennego (97—99 % CaCO_3) systemem odkrywkowym; pokłady znajdują się na głębokości 4—8 m. pod warstwą aluwialną i dyluwialną, długość ich wynosi około 5 km., szerokość przeszło 1 km. Zapasy są tak znaczne, że pokryć mogą całe zapotrzebowanie byłej dzielnicy pruskiej kamienia wapiennego dla rolnictwa i wielkiego przemysłu oraz niegaszonego wapna (CaO) dla celów budownictwa. W dolinie Noteci w powiecie bydgoskim dobywa się jeszcze wapno łąkowe (bagniskowe) używane wyłącznie jako nawóz, ponieważ wysoka zawartość wody gaszenie wapna tego czyni zbyt kosztownym.

Z wielkopolskiego wapna cementu nie wyrabiają. Cementowni w Wielkopolsce nie ma zupełnie, raz dlatego, że wapno tutejsze z powodu nikłej zawartości magnezji do przeróbki na cement się nie nadaje, a potem ponieważ znaczna nadprodukcja cementu Rzeszy Niemieckiej stała na przeszkodzie zakładaniu cementowni w Wielkopolsce, z natury rzeczy zmuszonych do sprowadzania wielkich ilości paliwa z dalekich odległości i skazanych na bardzo drogą produkcją. Podług informacji, udzielonych nam przez p. Dr. L. Lewego w Inowrocławiu, jednego z najlepszych znawców tej gałęzi przemysłu, o zakładaniu cementowni w Wielkopolsce traktować można będzie dopiero wtedy, gdy przynależność państwowa Górnego Śląska będzie ostatecznie rozstrzygnięta. O ile bowiem Górny Śląsk zostanie przyłączonym do Polski, zakładanie cementowni w Wielkopolsce nie wchodzi wcale w rachubę, ponieważ olbrzymie i podług ostatniego słowa techniki urządzone cementownie górnośląskie mogą pokrywać nie tylko zapotrzebowanie byłej pruskiej dzielnicy ale i całej Polski. W całej byłej pruskiej dzielnicy istnieje tylko jedna cementownia na Pomorzu

(Wejherowo), przerabiająca znajdujące się tam pokłady wapna bagnistego na cement. Fabryka ta jednak zawsze walczyć musiała z wieloma trudnościami z powodu zbyt wysokich kosztów produkcji i egzystować mogła tylko dzięki niemieckiemu syndykatowi cementowemu, zabezpieczającemu jej pewien udział odpowiednio do rozmiarów produkcji.

Przemysł garncarski znajdujemy prawie we wszystkich powiatach, często jest on połączony z wyrobem kafli do pieców, o ile gatunek gliny w danej miejscowości jest odpowiedni. Kafle wyrabiane w Wielkopolsce nie odpowiadają jeszcze co do jakości produktom saksońskim (Meissen) i brandenburskim (Velten), jednakowoż fachowcy twierdzą, że odnosi się to więcej do techniki wyrobu jak do gatunku gliny; ulepszeniem techniki możnaby więc wyrób wielkopolski podnieść do takiego stopnia, że będzie on odpowiadał wygórowanym wymaganiom.

W powiecie wągrowieckim znajdują się kopalnie gipsu, dobywanego systemem odkrywkowym; zapasy są bardzo znaczne. Wyrabiają z niego deski gipsowe oraz używają go jako nawóz.

Z większych zakładów przemysłu mineralnego w Wielkopolsce cieszą się oddawna zasłużoną sławą daleko po za granicę kraju zakłady ceramiczne M. Perkiewicza w Ludwikowie pod Mosiną (w powiecie śremskim), posiadające 12 pieców garncarskich i 3 piece pierścieniowe i wyrabiające kafle białe i kolorowe (sposobem fabrycznym prasą do kafli), dzbanki, donice, garnki i naczynia kuchenne ogniotrwałe, cegły najprzedniejszego gatunku i znakomitej czystości koloru, rury drenowe oraz wszelkiego rodzaju dachówki. Miasteczko Mosina od przeszło 300 lat słynie swymi wyrobami garncarskimi z powodu okolicy obfitującej w glinę rozmaitych najprzedniejszych gatunków.

Z nowopowstałych w ostatnich czasach przedsiębiorstw ceramicznych wymieniamy Tow. Akc. „Granit“ w Poznaniu.

Z innych grup przemysłu mineralnego znajdujemy w większych miastach kamieniarstwo i wyrób nagrobków oraz prawie we wszystkich powiatach produkcję wyrobów cementowych dla celów budownictwa.

Przemysł mineralny w Wielkopolsce w 1907 roku zatrudniał 14 594 osób, co stanowi 17% całego przemysłu wielkopolskiego.

Z wyrobów przemysłu mineralnego w Wielkopolsce wymieniamy: cegły wszelkich formatów i rodzajów w najprzedniejszym gatunku, sztuczne kamienie budowlane z piasku, wyroby gipsowe, cementowe

i z kamienia wapiennego, dachówki, rury drenowe, kafle, piece kafłowe, szkło, butelki szklane, naczynia fajansowe i porcelanowe, kamienie i cegły ogniotrwałe, wyroby betonowe i t. p.

VI. Przemysł metalowy.

Rysunek 5 przedstawia metodą pogładową udziały przemysłu metalowego w każdym poszczególnym powiecie, tablica 18 pokazuje podział tegoż przemysłu na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie. Największe skupienie przemysłu metalowego w Wielkopolsce znajdujemy w mieście Poznaniu i Bydgoszczy oraz w powiatach bydgoskim, chodzieskim i inowrocławskim. W innych powiatach udziały przemysłu metalowego są dosyć jednakowe, zależnie od zaludnienia powiatów. Są to głównie kuźnie oraz zakłady ślusarskie, blacharskie, kotlarskie i rzadka odlewnie żelaza, zaspakające bieżące potrzeby miejscowej ludności i pracujące głównie dla przemysłu budowlanego. Znaczniejszych firm wyspecjalizowanych w poszczególnych gałęziach przemysłu metalowego w Wielkopolsce niema z powodu braku surowców na miejscu i nie usuniętych jeszcze trudności przy sprowadzaniu odpowiedniego paliwa. Oprócz tego za pruskich czasów przemożna konkurencja przemysłu metalowego na Górnym Śląsku i na zachodzie Niemiec stała na prze-

szkodzie powstawaniu i rozwojowi większych przedsiębiorstw metalowych w Wielkopolsce.

Przemysł metalowy w Wielkopolsce w roku 1907 zatrudniał 8893 osób, co stanowi 10,4% całego przemysłu wielkopolskiego.

Z wyrobów tegoż przemysłu wymieniamy: niektóre biżuterje i wyroby złote i srebrne, kasy ogniotrwałe, pilniki, wyroby cynowe, mosiężne i bronzowe, materace, meble żelazne, siatki druciane, dzwony, przyrządy do rozlewania piwa pod ciśnieniem, broń biała, wyroby druciane, gwoździe, podkowy, stemple i pieczętki gumowe i metalowe, sygnety, numeraty. Założona w 1919 roku Wielkopolska Huta Miedzi w Poznaniu, przetapiająca miedź, w kwietniu 1921 r. będzie w możności dostarczać miesięcznie przemysłowi metalowemu i maszynowemu do 100 ton miedzi galwanicznej. W ostatnich czasach powstało w Bydgoszczy Towarzystwo Akcyjne „Kabel Polski”, mające wyrabiać wszelkiego rodzaju kable i przewodniki do celów elektro-technicznych.

VII. Przemysł maszynowy.

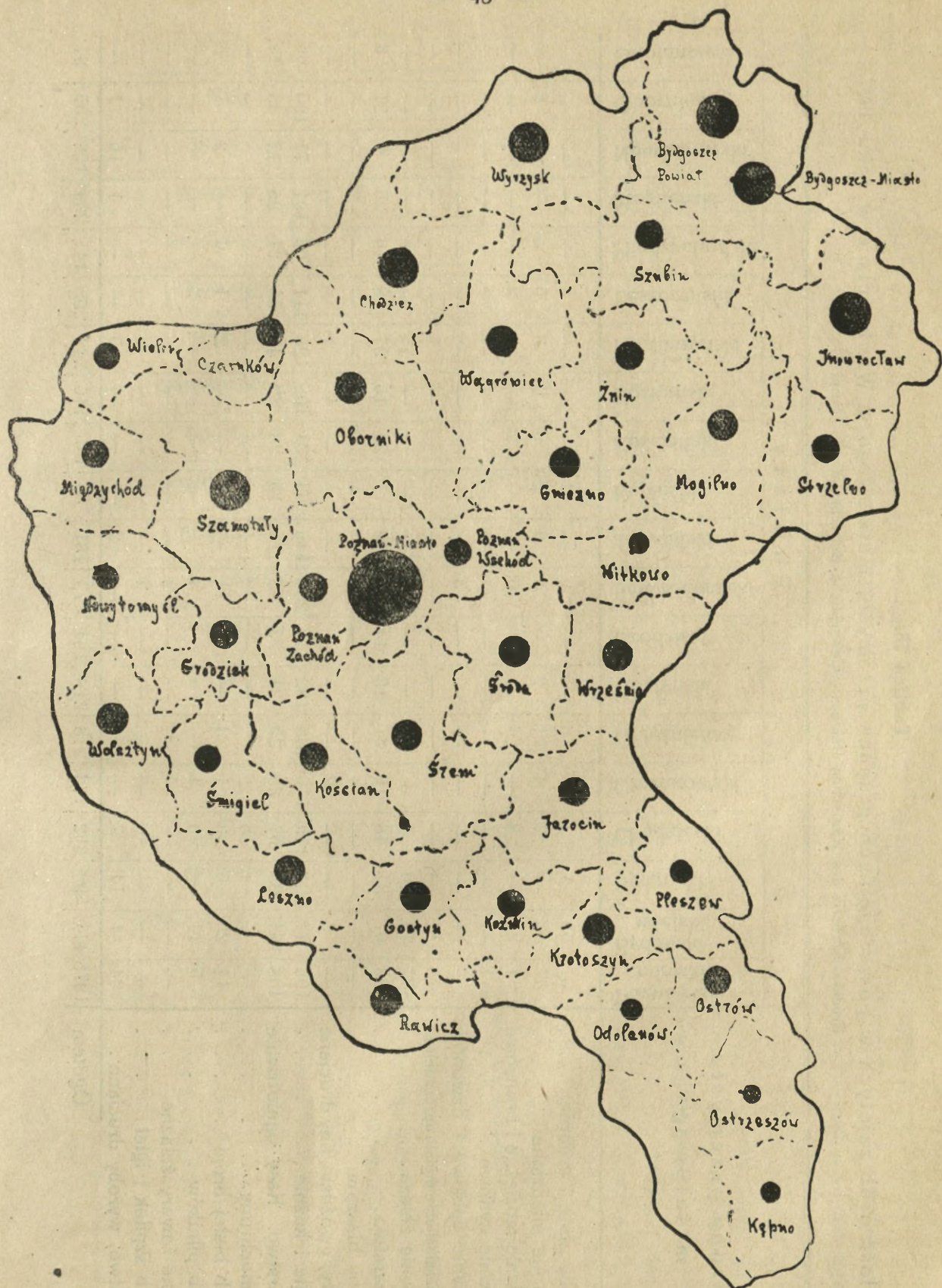
Rysunek 6 przedstawia metodą pogładową udziały przemysłu maszynowego w każdym poszczególnym powiecie, tablica 19 pokazuje podział tegoż przemysłu na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie.

Największe skupienie tegoż przemysłu znajdujemy w mieście Poznaniu (maszyny i kotły parowe, maszyny rolnicze, elektro-technika) oraz w mieście i powiecie bydgoskim (maszyny parowe, obrabiarki do drzewa, konstrukcje maszynowe). W innych powiatach znajdujemy dosyć równomiernie warsztaty budowy maszyn rolniczych, odlewnie żelaza oraz zakłady kołodziejskie i powoźnicze. Na uwagę zasługują specjalne zakłady budowy maszyn i przyrządów dla browarów i gorzelni w powiecie ra-

wickim, wyrobu pomp w powiecie leszczyńskim, budowy statków rzecznych w powiecie wyrzyskim i wyrobu siatek żarowych w powiecie nowotomyskim.

Z całego szeregu większych firm przemysłu maszynowego w Poznańskim, od dawna zaszczytnie znanych, wymieniamy:

Tow. Akc. H. Cegielski w Poznaniu, najstarsza w Wielkopolsce fabryka maszyn, założona 1846 roku przez Hipolita Cegielskiego, zatrudniająca dzisiaj w czterech oddziałach łącznie 2200 robotników, posiada maszyny napędowe o sile 800 KP i wyrabia różnego rodzaju maszyny i przyrządy rolnicze, lokomobile i młocarnie, wagony, parowozy, maszyny i urządzenia dla gorzelni, cukrowni, krochmalni, cegielni, transmisje, kotły, maszyny do wyrobu torfu itd.

Rysunek 5. Przemysł metalowy w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

Grupy przemysłu metalowego	Powiaty															Razem					
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschodnio-poznański	Zachodnio-poznański	Rawicki	Smigielski	Sremski	Sredzki	Strzeliński	Szamotulski	Szubiński	Wagrowiecki	Wieleński	Witkowski		Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzyski	Zniński	
Wyroby złote i srebrne	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	147
Kotłarnie miedziane	7	—	3	—	—	4	3	2	3	—	6	—	—	—	—	9	4	6	—	—	182
Odlownie mosiężne i bronzowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	47
Odlownie cynowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Odlownie spiszowe i dzwonów	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Inne nieszlachetne metale oprócz żelaza	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	58	—	—	—	—	—	—	—	—	—	157
Odlownie żelaza	6	—	—	18	—	7	—	—	—	1	20	16	18	14	5	—	3	12	—	—	199
Blacharstwo	26	12	18	12	4	24	14	14	15	13	20	16	18	8	5	25	32	21	16	—	948
Wyroby blaszane	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Sztyfty, gwoździe, liny druciane	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Kowale i kuźnie	81	47	76	90	154	119	115	160	170	113	191	134	195	76	87	181	158	244	126	—	5160
Ślusarstwo. Kasy ogniotrwałe	40	8	18	28	3	97	11	24	23	25	36	22	10	29	2	38	27	70	17	—	1821
Piorunochrony	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Wyrób białej broni	—	—	2	—	—	4	—	—	1	—	1	1	—	2	4	2	—	4	—	—	89
Wyrób pilników	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34
Drobne towary żelazne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Wyrób szpilek i igieł	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Iglarstwo, wyroby drucziane	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	2	—	85
Ogółem	160	68	118	149	161	260	145	200	212	151	313	173	227	129	98	256	228	357	161	—	8893

rozszerza swe zakłady dla produkcji 2000 wagonów rocznie i posiada własną filję w Inowrocławiu z kompletnymi warsztatami, składami i t. d., gdzie wyrabiane są pługi, brony, i t. p. proste przyrządy rolnicze.

Wyroby Cegielskiego znane są ze swej dobroci w całej Polsce od przeszło pół wieku.

Bracia Lesser, fabryka maszyn rolniczych w Poznaniu, założona 1877 roku, zatrudnia 550 robotników, posiada maszyny o sile 200 KP, wyrabia pługi, brony, walce drogowe, siewniki, grabie mechaniczne, kartoflarki, sortowniki, młynki do mielenia nawozu i t. p. Fabrykę tą w grudniu 1920 roku nabyło Tow. Akc. H. Cegielski.

Wielkopolska fabryka samochodów, Tow. Akc. dawniej St. Brzeski, powstała w 1919 roku z istniejących od 25 lat w Poznaniu warsztatów reperacyjnych dla samochodów St. Brzeskiego przy współudziale Banku Związku Spółek Zarobkowych. Warsztaty te zostały znacznie powiększone i mają być z biegiem czasu przekształcone na fabrykę samochodów.

Towarzystwo Akcyjne Łucjan Nowiński w Poznaniu, założona 1920 roku fabryka maszyn dla przemysłu papierośniczego.

Wytwórnia maszyn młyńskich, Towarzystwo Akcyjne, dawniej Karl Kühl w Rogoźnie, 1919 roku przy współudziale Banku Związku Spółek Zarobkowych wykupiona z rąk niemieckich.

Towarzystwo Akcyjne Bydgoskich Zakładów Mechanicznych Hermann Löhnert w Bydgoszczy, założone w 1868 roku, wyrabia całkowite urządzenia i maszyny dla fabryk cementu, młynów, cegielni, cukrowni, maszyny i przyrządy transportowe i t. d.

Fabryka pomp Philipp Hanach w Lesznie, założona w 1868 roku, wyrabia pompy głównie dla celów rolniczych jako wyłączną specjalność.

Fabryka Johannes Linz w Rawiczu, wyrabia jako specjalność maszyny i urządzenia dla browarów i gorzelni.

Spółka Akcyjna Fabryka Wagonów „Wagon“ w Ostrowie, założona w 1920 roku, z siedzibą administracji w Warszawie, wyrabiać będzie jako wyłączną specjalność wszelkiego rodzaju wagony towarowe i pasażerskie. Założyciele: Bank Handlowy w Poznaniu, Bank Przemysłowców, Bank Kredytowy w Warszawie, inżynier W. Chrzanowski w Warszawie. Roczna produkcja będzie 2500 wagonów towarowych i 600 osobowych.

Głogowski i Syn, Inowrocław, założona 1903 roku, robotników około 100. Wyroby: elewatory do słomy, grabie konne, parowniki.

Leon Czarliński, Towarzystwo Akcyjne, Krempa p. Ostrów, robotników około 120, założona przez Maxa Arnolda 1876 roku. Wyroby: młocarnie, kieraty, sieczkarnie, brony, bronowalce, odlewnia żelaza.

Max Kuhl w Poznaniu, założona 1882 r., robotników około 70. Wyroby: brony, radła, obsypniki, dołowniki do kartofli.

S. Samulski i Sp., Pleszew, założona 1875 roku przez Ignacego Jezierskiego, robotników około 80. Wyroby: wodociągi, centralne ogrzewania, odlewy żelazne, maszyny żelazne.

Krotoszyńska Fabryka Maszyn, Towarzystwo Akcyjne w Krotoszynie, założona 1906 roku przez Wenera i Meyera, robotników około 60. Wyroby: odlewy żelazne i maszyny rolnicze.

C. Fiebrandt & Co., Tow. z o. p., Wilczak Mały (Schleusenau) p. Bydgoszcz. 200 robotników. Wyroby: urządzenia sygnałowe itp. dla kolei.

Blumwe i Syn, Bydgoszcz. Wyroby: wszelkie maszyny dla przemysłu drzewnego.

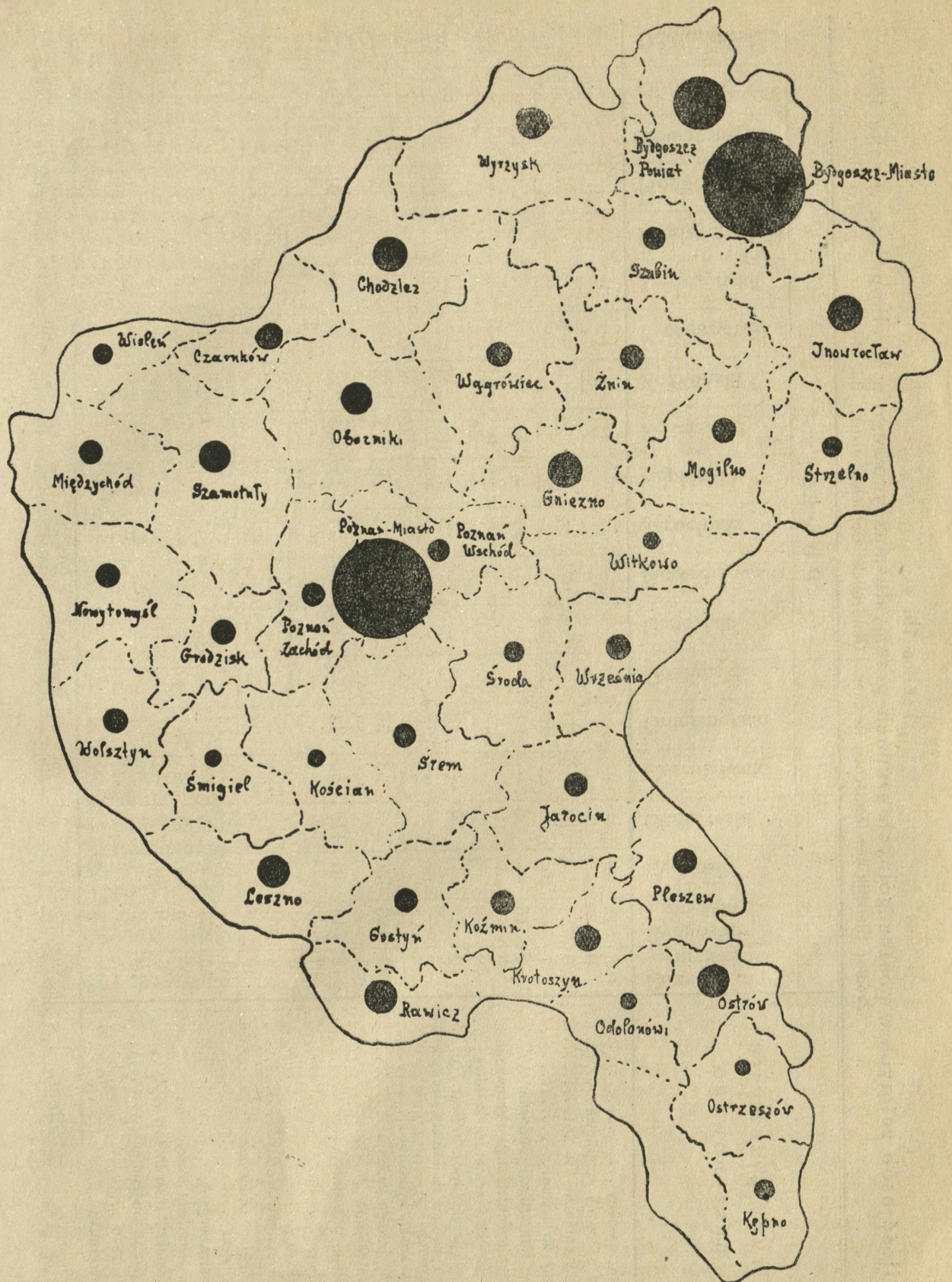
Dratziger Eisengiesserei, Drawsko, odlewnia żelaza.

Bromberger Schleppschiffahrt, Aktien-Gesellschaft, Kapuścisko Małe (Karlsdorf) p. Bydgoszcz, 300 robotników. Wyroby: maszyny przemysłowe i dla żeglugi.

F. Eberhardt, Towarzystwo Akcyjne, Bydgoszcz. Wyroby: maszyny przemysłowe.

Tow. Akc. „Żar“, fabryka siatek żarowych, założona 1905 roku, Nowytomysł, 40 KP, dzienna produkcja 60 tysięcy siatek; fabryka w 1920 r. przeszła we władanie polskiego kapitału (Bank Handlowy w Poznaniu), pewien udział zatrzymała jednak firma Auer w Berlinie.

Z wyrobów wielkopolskiego przemysłu maszynowego wymieniamy: maszyny i kotły parowe, lokomobile, młocarnie, pługi, wypelacze, obsypywacze, pilniki, brony talerzowe, walce pierścieniowe, ugniatacze, sadzarki do kartofli, dołowniki, włóki, młynki do mielenia nawozów, siewniki, grabie, kartoflarki, wyorywacze, sortowniki, płuczki, kultywatory, torfiarki, brony, wagony, lokomobile, parowozy, walce drogowe, maszyny cegielniane, transmisje, pompy, urządzenia sygnałowe dla kolei żelaznych, przyrządy dla gorzelni i browarów, urządzenia cementowni, konstrukcje żelazne, wagi,

Rysunek 6. Przemysł maszynowy w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

Grupy przemysłu maszynowego	Powiaty														Razem						
	Ostrowski	Ostreszowski	Pleszewski	Wschodnio- poznański	Zachodnio- poznański	Rawicki	Smigielski	Sremski	Sredzki	Strzelinski	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński		Witkowski	Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzyski	Zniński	
Parowe maszyny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1556
Silniki gazowe i spalinowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
Maszyny rolnicze	121	—	54	8	3	15	—	2	21	—	30	5	7	19	—	33	38	11	—	—	1245
Maszyny do szycia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
Żelazne konstrukcje budowlane	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47
Urządzenia centralnego ogrzewania ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35
Kotły parowe i armatura kotłowa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97
Maszyny i przyrządy dla browar. i gorzelni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	72
Maszyny i przyrządy dla instalacji gazowych i wodociągowych	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Pompy, kurki, hydranty	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74
Maszyny innego rodzaju	1	4	4	14	13	51	7	18	—	6	11	12	1	—	9	—	9	2	40	—	1718
Budowa młynów	—	1	—	—	—	6	—	—	—	—	1	2	—	—	1	8	—	1	—	—	64
Kołodzieje, powoźnicy	37	27	44	60	86	74	30	96	59	69	118	69	97	45	30	79	87	136	71	—	3827
Rowery	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—	32
Samochody	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21
Budowa statków wodnych	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	—	—	47
Puszkarze	—	1	—	8	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	94
Zegarmistrze	20	4	10	1	2	14	6	11	7	6	16	12	15	9	3	16	13	20	11	—	530
Fortepiany, organy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50
Inne instrumenty muzyczne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
Matematyczne instrumenty	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37
Chirurgiczne instrumenty	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23
Siatki żarowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36
Elektrotechnika	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	8	—	3	6	—	—	4	—	—	—	494
Ogółem . . .	184	38	120	101	104	223	43	129	87	82	184	101	139	82	43	138	152	195	122	—	10140

maszyny papierośnicze, rozdrabiacze i gniotowniki dla surowców, jako to kamieni, gładów i kruszców, chemikalji, metali, kości, odłamków, szkła, kory, paszy, farby i t. d., maszyny oraz całkowite urządzenia dla cukrowni, krochmalni, piece wapienne nowoczesne, aparaty do przyrządzania wapna, saturatory, filtry, podnośniki, elewatory i urządzenia mechaniczne do masowego transportowania towarów, wywroty wagonowe, samodiałające wyładowywacze, kolejki linowe wiszące.

Mniejsze fabryki maszyn rolniczych wyrabiają przeważnie tylko proste przyrządy rolnicze, pozatem zaś sprzedają maszyny zagranicznych firm i podejmują się reparacji tychże maszyn. Ze względu na wybitnie rolniczy charakter Wielkopolski, handel ten jest bardzo znaczny, częściowo znajduje się on w rękach spółek i zrzesseń rolniczych.

Nadmieniamy jeszcze, że dla wielkopolskich fabryk maszyn dzisiejsze polityczne warunki stworzyły bardzo trudne położenie z powodu zależności tychże fabryk od dostawy przez zagraniczny, przeważnie niemiecki przemysł różnych półfabrykatów jako to: żelaza w rozmaitych profilach, stali, śrub, nakrętek, noży, łańcuchów, łożysk kulkowych, okuć wszelkiego rodzaju i t. d., które to półfabrykaty huty nasze albo wcale jeszcze nie wyrabiają lub też w zupełnie niedostatecznej ilości. Przy ustanowieniu zaś nadmiernie wysokich cel przez Ministra Skarbu stosunków tych wcale nie uwzględniono, co dla przemysłu i rolnictwa w Wielkopolsce stworzyło, jak już powiedzieliśmy, warunki nader uciążliwe.

Przemysł maszynowy w Wielkopolsce w 1907 roku zatrudniał 10 140. osób, co stanowi 11,9% całego przemysłu wielkopolskiego.

VIII. Przemysł chemiczny.

Rysunek 7 przedstawia metodą pogładową udziały przemysłu chemicznego w każdym poszczególnym powiecie, tablica 20 pokazuje podział tegoż przemysłu na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie.

Widzimy, że przemysł chemiczny w Wielkopolsce jest niewielki, istnieje on właściwie tylko w powiecie wschodnio-poznańskim, bydgoskim i inowrocławskim, w reszcie powiatów zaś przemysł ten reprezentowany jest tylko przez apteki zaliczane podług statystyki niemieckiej do przemysłu chemicznego. Zaznaczyć jednak należy, że od roku 1907 (do którego odnosi się nasza statystyka zawodowa) przemysł chemiczny w Wielkopolsce się rozrósł, gdyż przybył cały szereg nowych fabryk chemicznych. Największe skupienie przemysłu chemicznego w mieście Poznaniu ma przyczynę w znajdujących się tu miejskich i innych zakładach (Abdeckereien) przerabiających śmieci i odpadki wielkomiejskie oraz padliny na nawóz i t. p.

W powiecie wschodnio-poznańskim znajdujemy jedno większe przedsiębiorstwo, wyrabiające sztuczny nawóz, superfosfaty, kwas siarczany, klej, żelatynę i t. d., Towarzystwo Akcyjne Dr. Roman May, z siedzibą w Poznaniu, powstałe w 1920 roku z połączenia zakładów tegoż imienia w Starołęce i chemicznej fabryki Milch i Ska

w Luboniu pod Poznaniem. Jest to dzisiaj największa w całej Polsce fabryka sztucznych nawozów, sprowadzająca rocznie 50 tysięcy ton fosforytów i 18 tysięcy ton pirytów z zagranicy, celem przerobienia na sztuczny nawóz. W normalnych warunkach produkcja roczna wynosi 120 tysięcy ton superfosfatów i 26 tysięcy ton kwasu siarczanego.

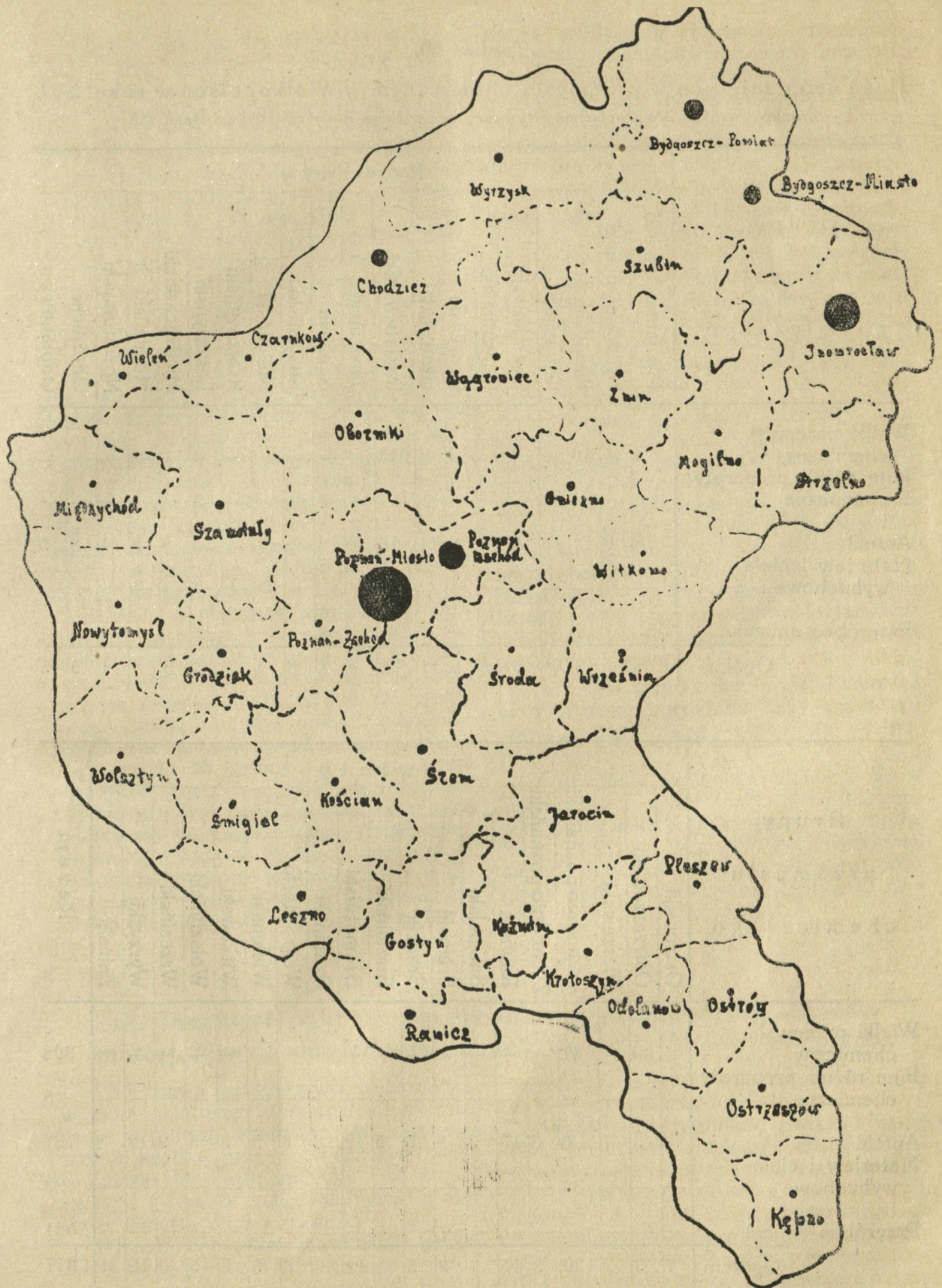
Z dalszych znaczniejszych firm chemicznych w Wielkopolsce wymieniamy:

Towarzystwo Akcyjne „Homosan“ w Poznaniu, założone w 1919 r., wyrabia środki odżywczo-lecznicze, lekarstwa, mączkę dla dzieci itp., przeważnie z surowców krajowych. Fabryka znajduje się w Kostrzynie (dawniejsza fabryka pierników i cukierków Markiewicza).

Towarzystwo Akcyjne „Iskra“, fabryka zapalek w Poznaniu.

Pierwsza Wielkopolska Fabryka Zapalek Braci Stabrowskich, założona w 1919 roku, siła napędowa 100 KP, 150 robotników, produkcja dzienna obliczona jest na 300 tysięcy pudełek.

Wielkopolska Wytwórnia Chemiczna, Towarzystwo Akcyjne, założona w 1919 r. Towarzystwo wykupiło z rąk niemieckich przy współudziale Banku Związku Spółek Zarobkowych dawną fabrykę Ascha i wyrabia mydła, lakiery, pokosty, wyroby kosmetyczne i farmaceutyczne.

Rysunek 7. Przemysł chemiczny w Wielkopolsce.
(1 mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

Tablica 20.

Ilość osób zajętych w przemyśle chemicznym w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu chemicznego	P o w i a t y																				
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźnieński	Gostyński	Grodziski	Inowrocławski	Jarociński	Kępiski	Kościański	Koźmiński	Krotoszyński	Leszczyński	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomyski	Obornicki	Odolanowski	
Wielki przemysł chemiczny	4	4	46	—	—	—	—	—	213	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Inne różne preparaty chemiczne	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Apteki	78	30	12	18	6	11	6	11	16	6	4	6	4	7	10	8	8	4	8	5	—
Materiały i ciała wybuchowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Przeróbka śmieci	531	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ogółem	618	34	58	18	6	11	6	11	229	6	4	6	4	7	13	8	8	4	8	5	—

Grupy przemysłu chemicznego	P o w i a t y															R a z e m					
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschodnio-poznański	Zachodnio-poznański	Rawicki	Śmigielski	Śremski	Średzki	Strzeleński	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński	Witkowski		Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzyski	Żniński	
Wielki przemysł chemiczny	—	—	—	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	308
Inne różne preparaty chemiczne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Apteki	7	3	7	6	3	15	3	9	5	5	12	6	6	5	3	5	9	12	8	—	787
Materiały i ciała wybuchowe	—	—	—	83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	83
Przeróbka śmieci	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	531
Ogółem	7	3	7	130	3	15	3	9	5	5	12	6	6	5	3	5	9	12	8	1	1317

Oprócz tego w Wielkopolsce istnieje cały szereg mniejszych zakładów przemysłowych, wyrabiających sztuczne nawozy itd., w powiecie bydgoskim zaś, w miejscowości Zdroje (Mühlthal), pod Bydgoszczą, znajduje się jedyna w Wielkopolsce fabryka karbidu (węglika wapniowego), Brandenburgische Karbid- und Elektrizitäts-Werke, Towarzystwo Akcyjne. Energia elektryczna obliczona na 1540 Kilo-Volt-Ampère. Fabryka zatrudnia 40 robotników i produkuje rocznie 1960 ton karbidu, dostarczanego przeważnie kopalniom węgla.

W powiecie inowrocławskim na koniec, w Mątwach, w pobliżu Inowrocławia, znajduje się jedno z najważniejszych przedsiębiorstw przemysłu chemicznego w Wielkopolsce, „Kopalnia Soli kamiennej i Wytwórnia Sody”, Towarzystwo z ograniczoną poręką (Steinsalz- u. Sodawerke, G. m. b. H.), wyrabiające sodę, podstawowy półsurowiec dla całego szeregu innych grup przemysłu chemicznego, tłuszczy i olejów, przemysłu włókniczego, szklanego, papierniczego, dla pralni białizny i t. d.

Zakłady w Mątwach wyrabiają w warunkach normalnych miesięcznie 2500 do 3000 ton kalcynowanej sody, 200 ton kaustycznej sody i 300 ton krystalicznej sody, to jest rocznie około 36 000 ton sody, mogą przeto nie tylko pokryć całkowite zapotrzebowanie sody całej Polski, wynoszące około 30 tysięcy ton, lecz zdolne są jeszcze nadprodukcję 6000 ton wywieźć zagranicę, gdzie soda jest i będzie zawsze produktem bardzo cennym i pożądanym. Do wyrobu sody w Mątwach używane są całkowicie surowce krajowe: sól z własnej kopalni (patrz rozdział IV. Górnictwo, strona 36) wapno z kopalni w pobliżu,

(patrz rozdział V. Przemysł mineralny, strona 41), amoniak z krajowych gazowni. Jedynie paliwo, miesięcznie do 3000 ton węgla i do 350 ton koksu, sprowadzone było z Górnego Śląska. W normalnych warunkach zakłady w Mątwach zatrudniały 260 robotników.

Zakłady w Mątwach, wytwarzające sodę ulepszonym sposobem amoniakowym, zależne są od Głównego Zarządu Solvayowskich fabryk sody w Brukseli i należały do Niemieckiego Syndykatu Sodowego. Na przyszłość będą podporządkowane wraz z drugą polską fabryką sody w Podgórzu w Galicji stworzyć się mającemu Zarządowi Polskich Solvayowskich fabryk z siedzibą w Warszawie.

Obowiązek kronikarza nakazuje nam zaznaczyć, że wskutek niedoceny doniosłości tego przemysłu ze strony odpowiednich czynników zakłady w Mątwach z powodu braku węgla stanęły 27. grudnia 1918 roku i 16 miesięcy z rzędu były unieruchomione dla braku przydziału węgla, przez co ludność w Wielkopolsce przez długi czas cierpiała pod dotkliwym brakiem sody i nie mógł się należycie rozwinąć przemysł chemiczny oraz przemysł tłuszczy i olejów.

Przemysł chemiczny w Wielkopolsce w 1907 roku zatrudniał 1317 osób, co stanowi 1,5% całego przemysłu wielkopolskiego.

Z wyrobów przemysłu chemicznego w Wielkopolsce wymieniamy: sodę kalcynowaną, sodę kaustyczną i krystaliczną, mydła, kwas siarczany, węglowy, kwas saletrowy, superfosfaty i inne sztuczne nawozy (nitragina), klej, żelatyna, farmaceutyczne preparaty, perfumy, karbid i t. d.

IX. Przemysł pobocznych produktów gospodarstwa leśnego, materiałów do oświetlenia, mydeł, tłuszczy, olejów, pokostów.

Pod nazwą powyższą wyodrębniona jest w nomenklaturze statystyki niemieckiej część przemysłu chemicznego, nazywana zwykle krótko: przemysł tłuszczy i olejów (Industrie der Fette und Öle). W innych krajach grupa ta zaliczana bywa zwykle do przemysłu chemicznego.

Rysunek 8 przedstawia metodą pogładową udziały przemysłu tłuszczy i olejów w każdym poszczególnym powiecie, tablica 21 pokazuje podział tegoż przemysłu na

poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie.

Wielkopolski przemysł tłuszczy i olejów jest nieznaczny, występuje głównie tylko w większych miastach z powodu znajdujących się tamże gazowni miejskich zaliczonych do przemysłu materiałów do oświetlenia. W niektórych powiatach, najwięcej w inowrocławskim, znajdują się tłocznie oleju, miasto Bydgoszcz i powiat wschodnio-poznański wykazują znacznie-

Tablica 21.

Ilość osób zatrudnionych w przemyśle pobocznych produktów gospodarstwa leśnego, materiałów do oświetlenia, mydeł, tłuszczów, olejów, pokostów w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu pobocznych produktów gospodarstwa leśnego, materiałów do oświetlenia, mydeł, tłuszczów, olejów, pokostów	P o w i a t y																		
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźnieński	Gostyński	Grodziski	Inowrocławski	Jarociński	Kościański	Koziński	Krotoszyński	Leszczyński	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomyski	Obornicki	Odolanowski
Gazownie	155	109	—	37	4	24	7	1	20	4	10	4	10	39	8	8	2	3	—
Topialnie łoju, mydlarstwo	2	51	4	—	—	11	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Świece stearynowe i woskowe	7	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Olejarnie	—	6	—	—	2	1	3	8	22	—	—	—	—	8	2	10	17	—	2
Wysmażanie mazi pogazowej	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wypalanie tranu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Olejki eterowe	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wyrób pokostu i kitu..	23	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ogółem	201	191	4	37	6	36	10	9	44	4	10	4	20	47	10	18	19	3	2

Grupy przemysłu pobocznych produktów gospodarstwa leśnego, materiałów do oświetlenia, mydeł, tłuszczów, olejów, pokostów	P o w i a t y														R a z e m				
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschodnio-poznański	Rawicki	Śmigieński	Śremski	Średzki	Strzeziński	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński	Witkowski		Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzyski	Żniński
Gazownie	22	8	—	4	—	3	12	6	8	—	3	1	4	—	8	—	12	—	536
Topialnie łoju, mydlarstwo	—	—	—	65	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	140
Świece stearynowe i woskowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14
Olejarnie	—	—	3	—	4	4	13	2	3	4	1	—	—	1	13	4	—	8	139
Wysmażanie mazi pogazowej	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
Wypalanie tranu	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
Olejki eterowe.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14
Wyrób pokostu i kitu..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	48
Ogółem	22	8	1	79	6	7	25	8	11	4	4	3	4	1	21	4	12	8	903

rysunek 8. Przemysł tłuszczowy i olejowy w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

szy przemysł mydlarski, w samym Poznaniu zaś znajdujemy oprócz wyrobu pokostów i kitów także wyrób olejków eterycznych, używanych do wyrobu likierów i perfum. Po odłączeniu Wielkopolski od Niemiec wytworzyła się tutaj bardzo korzystna koniunktura dla rozwoju fabryk mydła ze względu na to, że zniknęła konkurencja niemieckiego zachodu, a jako teren zbytu stoi otworem cała Polska.

Gazowni miejskich było w Wielkopolsce w 1907 roku 44, zatrudniających łącznie 550 pracowników. Dzisiaj w Wielkopolsce liczymy 70 gazowni w następujących miejscowościach: Barcin (pow. bydgoski), Bojanowo (pow. rawicki), Borek (pow. koźmiński), Bydgoszcz, Budzyń (pow. bydgoski), Czarnków, Czempin (pow. kościański), Wieleń, Główno pod Poznaniem, Gniezno, Gołańcz (pow. bydgoski), Gostyń, Inowrocław, Jaraczewo (pow. jarociński), Jarocin, Jutrosin (pow. rawicki), Kępno, Klecko (powiat gnieźnieński), Chodzież, Koźmin, Kościan, Kcynia (pow. szubiński), Krobia (pow. gostyński), Krotoszyn, Kruszwica (pow. strzeliński), Krzywín (pow. kościański), Kurnik (pow. śremski), Łabiszyn (pow. szubiński), Łobżenica (pow. wyrzyski), Leszno, Margonin (pow. chodzieski), Miłosław (pow. wrzesiński), Mogilno, Mosina (pow. śremski), Mrocza (pow. wyrzyski), Murowana Goślina (pow. obornicki), Nakło (pow. wyrzyski), Nowemiasto nad Wartą (pow. jarociński), Lwówek pod Pniewami (pow. nowotomyski),

Nowytomyśl, Obrzycko (pow. szamotulski), Oborniki, Opalenica (pow. grodziski), Ostrowo, Pakość (pow. mogileński), Pniewy (pow. szamotulski), Pogorzela (pow. koźmiński), Poznań, Pobiedzisko (pow. wschodnio-poznański), Poniec (pow. gostyński), Rakoniewice (pow. wolsztyński), Raszków (pow. odolanowski), Rawicz, Rydzyna (pow. leszczyński), Rogoźno (pow. obornicki), Ostrzeszów, Śmigiel, Skoki (pow. bydgoski), Śrem, Środa, Szulice (pow. bydgoski), Swarzędz (pow. wschodnio-poznański), Stęszewo (pow. zachodnio-poznański), Strzelno, Trzciel (pow. międzychodzki), Wolsztyn, Zbąszyń (pow. międzychodzki), Zduny (pow. krotoszyński), Żerków (pow. międzychodzki), Żnin *).

Przerabianiem olejów mineralnych na oleje kompensowe maszynowe, motorowe, transmisyjne, cylindrowe i t. d. zajmuje się Centrala Oliw Mineralnych w Poznaniu, (właściciel W. Wichrowski), zatrudniająca 23 pracowników i reprezentująca w Wielkopolsce przemysł naftowy galicyjski.

Przemysł tłuszczu i olejów w Wielkopolsce w roku 1907 zatrudniał 903 osoby, co stanowi 1% całego przemysłu wielkopolskiego.

Z wyrobów przemysłu tłuszczu i olejów w Wielkopolsce wymieniamy: gaz do oświetlania, łój, mydła, świece, oleje roślinne, maź pogazowa, pokost, kit, olejki eterowe, asfalt, wyroby z wosku, błyszczak do obuwia, oleje maszynowe itd.

X. Przemysł włókienny w Wielkopolsce.

Tablica 22 pokazuje ilość zakładów oraz ilość osób zatrudnionych w przemyśle włókiennym w Wielkopolsce. Wynika z niej, że przemysł ten jest zupełnie nikły i bez znaczenia.

Dawniejszymi czasy przemysł włókienny w Wielkopolsce był dosyć znaczny i przedstawiał ważny czynnik w gospodarstwie krajowym. W początkach 19. stulecia za czasów Napoleona I. wyroby tkaczy wielkopolskich, osiadłych po mniejszych miastach i osadach (Międzyrzec, Rawicz, Bojanowo, Zduny, Leszno, Swarzędz, Rogoźno i t. d.) miały zbyt w całej Polsce, Rosji i nawet docierały do Chin, gdzie

pamięć o nich zachowała się do naszych dni, jak to poświadcza poseł pruski w Chinach von Brandt w pamiętnikach swych „35 Jahre in Ostasien“ I, 8.

Z biegiem czasu, gdy wskutek wzrastającej przewagi niemieckiego zachodu i hermetycznego zamknięcia byłej granicy Królestwa Kongresowego i Rosji od zagranicznych wyrobów włókiennych warunki stawały się coraz trudniejszymi, przemysł ten malał coraz bardziej i dzisiaj można powiedzieć, że nie istnieje on jako przemysł — lecz — jako słabe rękodzielnictwo. Ilość tkaczy w Wielkopolsce wynosiła w 1818 roku 1586, w roku 1819 spadła

*) Jeżeli porównamy nadzwyczaj gęstą (70) sieć gazowni w Wielkopolsce z niesłychanie nikłą liczbą 6 (dostownie: sześciu) gazowni w byłym Królestwie Polskiem, to jasnym staje się, jak dalece dawny Rząd Rosyjski zaniedbał kraj ten pod względem cywilizacyjnym i jak olbrzymie zadanie otworzyło się dzisiaj w Polsce przemysłowi gazownicemu. Interesentów tej gałęzi przemysłu odsyłamy do pouczającej pracy inż. Feliksa Bańkowskiego: „Przemysł Gazowy jako źródło bogactwa krajowego“. Warszawa-Lublin. 1917.

na 1052, a około 1860 roku było ich w Wielkopolsce zaledwie 20. Ilość warsztatów tkackich (ręcznych) w latach 1822 do 1852 zmniejszyła się z 773 na 235. Do upadku przemysłu włókiennego w Wielkopolsce przyczynił się wzrastający i forytowany przez dawny Rząd Polski w latach 1816—1830 przemysł włókienny w Łodzi i okolicy, dokąd bardzo wielka ilość poznańskich fabrykantów i tkaczy się przeniosła, zwabiona rozmaitymi i bardzo daleko idącymi przywilejami i zapomogami dawnego Rządu Polskiego. Z istniejących dzisiaj w Wielkopolsce większych przedsiębiorstw włókiennych wymieniamy: przejętą przez Towarzystwo Akcyjne „Centrala Skór“ w Poznaniu przędzalnię włośia końskiego i pasów konopianych, dawniej M. S. Braun i Ska w Rawiczu, wyrabiającą pasy konopiane do mebli, pasy transmisyjne konopiane, oraz firmę W. Weynerowski i Syn, Bydgoszcz, fabryka obuwia pilśniowego, zatrudniająca 400 robotników i produkującą dziennie do 400 par. W ostatnim roku powstała w Poznaniu Spółka Akcyjna „Tkanina“, która zakupiła w Łodzi przędzalnię i zamierza w niej przerabiać głównie len.

Przemysł włókienny w Wielkopolsce zatrudniał w 1907 roku 704 osoby, co stanowi 0,8% całego przemysłu wielkopolskiego.

Tablica 22.

Przemysł włókienny w Wielkopolsce w 1907 roku.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu włókiennego	Ilość zakładów	Ilość osób zatrudnionych
Przygotowanie wełny	1	6
Moczenie lnu	1	1
Przędza wełny	4	9
Przędza bawełny	2	2
Tkalnie wełny	7	18
Tkalnie płótna z lnu	20	62
Tkalnie bawełny	1	1
Tkalnie innych materiałów	26	29
Roboty pończochowe i dziane	59	143
Szydełkarstwo i hafciarstwo	60	111
Koronkarstwo i szycie bielizny	29	35
Farbowanie i drukowanie wełny	1	2
Bielenie i farbowanie płótna	1	3
Bielenie i farbowanie bawełny	4	4
Bielenie i farbow. innych materiał.	16	27
Pasamonictwo (szmuklerstwo)	25	98
Powroźnictwo	77	153
Wyrób filcu i artykułów filcowych	3	3
Ogółem	337	704

XI. Przemysł papierniczy i poligraficzny.

Rysunek 9 przedstawia metodą pogładową udziały przemysłu papierniczego i poligraficznego w każdym poszczególnym powiecie, tablica 23 pokazuje podział tegoż przemysłu na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie.

Największe skupienie przemysłu papierniczego i poligraficznego znajdujemy w miastach Poznaniu i Bydgoszczy z powodu większej ilości drukarni osiadłych w tych miastach. Następnie znajdujemy przemysł wyrobu tektury smołowcowej do pokrycia dachów również w miastach Poznaniu i Bydgoszczy oraz w powiecie chodzieskim i rawickim. Pozatem w niektórych powiatach wyrabiają kartonaże i tekturę. Zakłady introligatorskie, mniejsze drukarnie i zakłady fotograficzne znajdujemy rozproszone po miastach powiatowych w całej Wielkopolsce. Zakłady litograficzne istnieją w miastach Poznaniu, Bydgoszczy i Pleszewie.

Dzisiejszy przemysł papierniczy w Wielkopolsce nie przedstawia większego znaczenia, z wyjątkiem fabryk tektury smołowcowej do pokrycia dachów wyrabiających znakomitą tekturę i zbywających ją za pruskich czasów w całych Niemczech.

W początku 19. stulecia istniały w Wielkopolsce jeszcze liczne fabryki papieru, na co wskazują niektóre nazwy miejscowości, zachowane do naszych dni mimo tego, że fabryk tam już dawno niema i pamięć o nich zaginęła. W 1822 roku liczono jeszcze 19 papierni w Wielkopolsce, w roku 1852 tylko 7, a w roku 1870 nie było już ani jednej. Musiały one zniknąć z powodu przemożnej konkurencji niemieckiego zachodu pracującego w znacznie korzystniejszych warunkach. Staraniem Fr. Ziółkowskiego, dyrektora zakładów św. Wojciecha w Poznaniu, powstała teraz w Wielkopolsce nowa fabryka papieru tuż pod Bydgoszczą nad brzegiem rzeki Brdy. W tym celu zostało

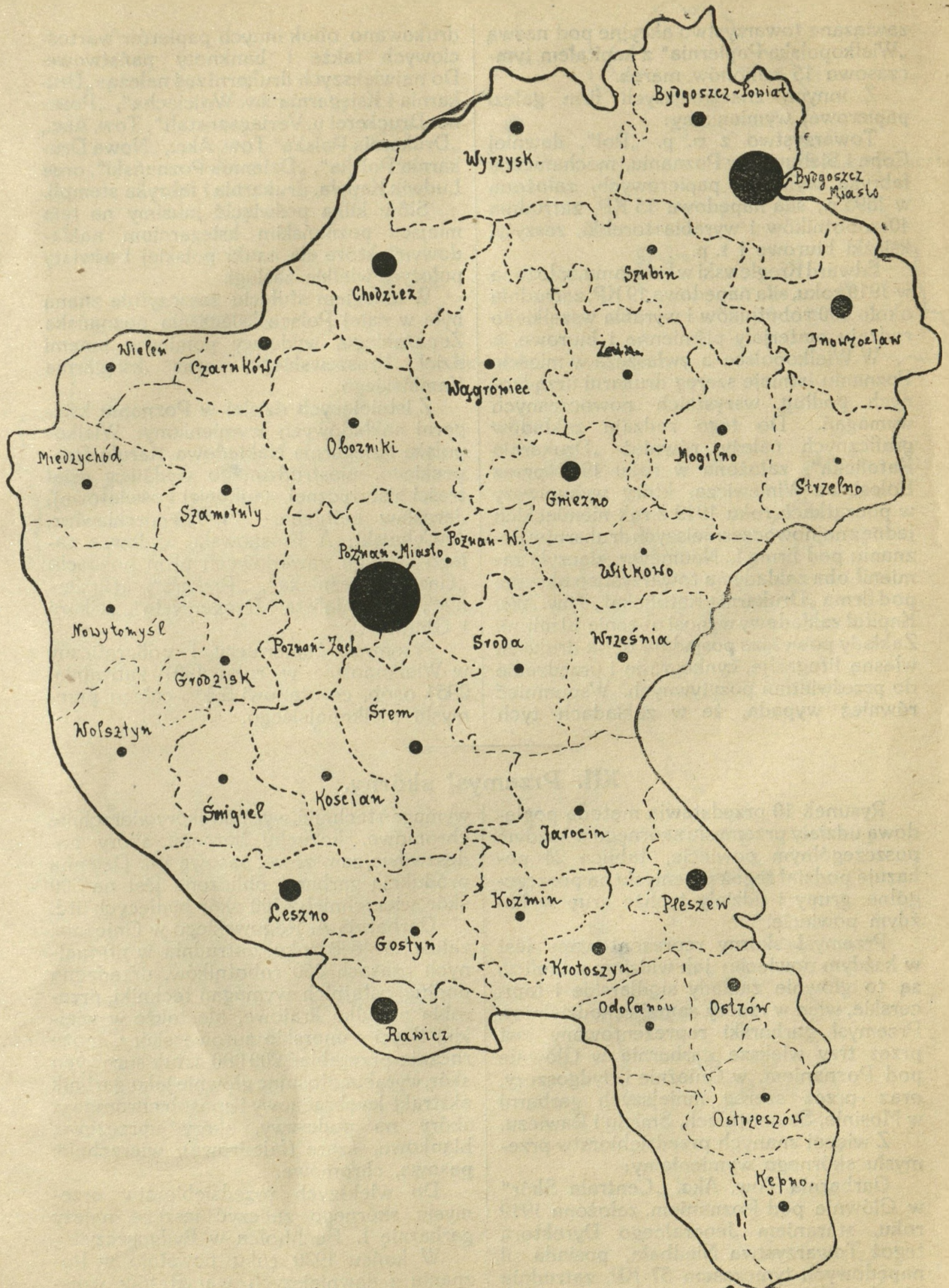
Tablica 23.

Ilość osób zajętych w poszczególnych grupach przemysłu papierniczego i poligraficznego w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu papierniczego i poligraficznego	P o w i a t y																				
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźnieński	Gostyński	Grodziski	Inowrocławski	Jarociński	Kępiński	Kościański	Koźmiński	Krotoszyński	Leszczyński	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomyski	Obornicki	Odolanowski	
Wyglądanie (szlifowanie) drzewa	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Papier i tektura	—	—	42	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Filc i tektura do dachów	97	118	—	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Introligatornie	166	116	1	13	7	13	5	5	9	3	8	5	2	6	13	3	3	3	4	6	9
Wyrób kartonazy	73	6	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Drukarnie	739	337	5	72	16	49	4	7	69	5	7	11	6	13	57	18	5	6	16	4	16
Zakłady litograficzne i cynkograficzne	64	11	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zakłady fotograficzne ..	65	44	1	9	4	14	2	—	11	2	3	1	6	7	14	1	1	2	—	—	—
Ogółem	1 205	632	50	111	27	76	11	12	98	10	18	17	14	26	84	22	9	11	20	10	10

Grupy przemysłu papierniczego i poligraficznego	P o w i a t y														R a z e m						
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschodnio-poznański	Rawicki	Śmigieński	Śremski	Śródki	Strzeleński	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński	Witkowski		Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzyski	Żniński		
Wyglądanie (szlifowanie) drzewa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Papier i tektura	—	—	16	—	27	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	90
Filc i tektura do dachów	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	237
Introligatornie	4	2	1	1	66	4	9	4	2	6	5	3	5	1	3	3	6	2	—	—	526
Wyrób kartonazy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	88
Drukarnie	25	5	8	—	37	5	22	6	6	16	4	7	12	6	18	11	20	—	—	—	1649
Zakłady litograficzne i cynkograficzne	—	—	46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	122
Zakłady fotograficzne ..	8	—	2	3	19	—	3	2	—	1	2	2	2	—	1	3	3	1	—	—	238
Ogółem	37	7	73	4	154	9	39	12	8	23	11	12	19	7	22	17	29	10	—	—	2951

Rysunek 9. Przemysł papierniczy i poligraficzny w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

związane towarzystwo akcyjne pod nazwą „Wielkopolska Papiernia“ z kapitałem tymczasowo 15 milionów marek.

Z innych znaczniejszych firm gałęzi papierowej wymieniamy:

Towarzystwo z o. p. „Pol“, dawniej Cohn i Sieburth, w Poznaniu, mechaniczna fabryka wyrobów papierowych, założona w 1895 r., siła napędowa 15 KP, zatrudnia 40 robotników i wyrabia torebki, zeszyty, książki biurowe i t. p.

Edward Kreglewski w Poznaniu, założona w 1910 roku, siła napędowa 19 KP, zatrudnia około 100 robotników i wyrabia wszelkiego rodzaju materiały piśmienne i biurowe.

W Wielkopolsce a zwłaszcza w mieście Poznaniu istnieje szereg drukarni urzędowych podług wszystkich nowoczesnych wymagań. Do tego rodzaju zakładów graficznych należy również „Drukarnia Katolicka“, założona w roku 1915 przez Bolesława Winiewicza, który wykupiwszy w początkach roku 1919 z rąk niemieckich jedną z najnowocześniejszych drukarni w Poznaniu pod firmą L. Neumeyer, złączył i zamienił oba zakłady na towarzystwo akcyjne pod firmą „Drukarnia Katolicka“, Tow. Akc. Kapitał zakładowy wynosi obecnie 10 mil. m. Zakłady powyższe posiadają obok drukarni własną litografię, cynkografię i urządzenie do prześwietlań pozytywnych. Wspomnieć również wypada, że w zakładach tych

drukowano obok innych papierów wartościowych także i banknoty państwowe. Do największych drukarni zaś należą: „Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha“, „Posener Druckerei u. Verlagsanstalt“, Tow. Akc., „Drukarnia Polska“ Tow. Akc., „Nowa Drukarnia Polska“, „Dziennik Poznański“, oraz Ludwik Kapela, drukarnia i fabryka stempli.

Słów kilka poświęcić musimy na tem miejscu poznańskim księgarniom nakładowym, które dla nauki polskiej i oświaty położyły wielkie zasługi.

W ubiegłym stuleciu zaszczytnie znana była w całej Polsce księgarnia poznańska Żupańskiego, wydawcy pomiędzy innymi dzieł Kraszewskiego, oraz księgarnia Kamińskiego.

Z istniejących dzisiaj w Poznaniu księgarni nakładowych wymieniamy: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, niestrudzonego wydawcy dzieł treści historycznej, naukowej i oświatowej; Jarosław Leitgeber; M. Niemierkiewicz; A. Cybulski; A. Klóskowski, wydawca całego szeregu zawodowych pism polskich: „Gazeta Rzeźnicza“, „Piekarz“, „Cukiernik“, „Kolonjalista i Drogerzysta“, „Skóra i Obuwie“.

Przemysł papierniczy i poligraficzny w Wielkopolsce w roku 1907 zatrudniał 2951 osób, co stanowi 3,4% całego przemysłu wielkopolskiego.

XII. Przemysł skórnny.

Rysunek 10 przedstawia metodą pogładową udziały przemysłu skórnego w każdym poszczególnym powiecie, tablica 24 pokazuje podział tegoż przemysłu na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie.

Przemysł skórnny reprezentowany jest w każdym powiecie; jak widzimy z tablicy, są to głównie zakłady siodlarskie i tapicerskie, więc w rzeczy samej rękodzielniczy. Przemysł garbarski reprezentowany jest przez trzy większe garbarnie w Głównie pod Poznaniem, w Gnieźnie i Bydgoszczy, oraz przez szereg mniejszych garbarni w Mosinie, Szamotułach, Śmiglu i Rawiczu.

Z więcej znanych przedsiębiorstw przemysłu skórnego wymieniamy:

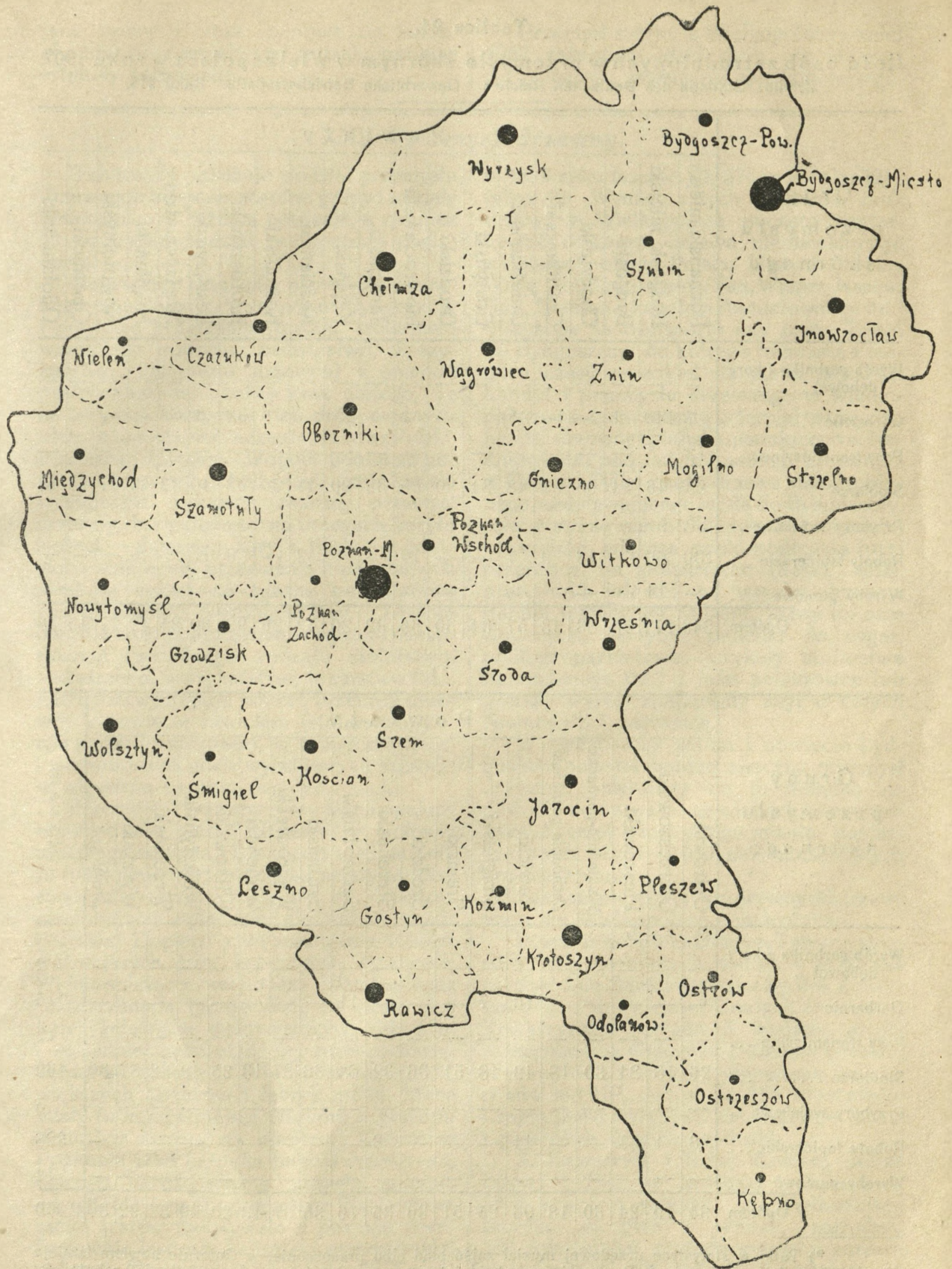
Garbarnia Tow. Akc. „Centrala Skór“ w Głównie pod Poznaniem, założona 1919 roku, staraniem Jeneralnego Dyrektora tegoż Towarzystwa Niedbała, posiada sił napędowych tymczasem 37 KP, zatrudnia 40 robotników, urządzona podług wszelkich

wymagań techniki, wyrabia skóry wierzchnie chromowe, kozuchy baranie, skóry podeszwowe, zamszowe, pasowe itd. Dzienna produkcja garbarni obliczona jest na 500 skór wierzchnich, 100 skór bydłych itd.

Garbarnia A. Rogowskiego w Gnieźnie, założona 1848 roku, zatrudnia w normalnych czasach 350 robotników, urządzona podług ostatnich wymagań techniki, przerabia nie tylko krajowe, ale także w wielkiej ilości zamorskie surowe skóry, może rocznie przerabiać 200 000 sztuk surowych skór, wyrabia, stosując głównie jako garbnik ekstrakt kwebrachowy i sposób chromowy, skóry na podeszwy, skóry uprężowe, blankowe, szare (faledrowe), wierzchnie, pasowe, chromowe.

Do większych przedsiębiorstw przemysłu skórnego zaliczyć jeszcze należy garbarnię L. Buchholca w Bydgoszczy.

W końcu 1920 roku powstało w Poznaniu z dawniejszych warsztatów wojskowych Tow. Akc. „Pneumatyk“, wyrabia-

Rysunek 10. Przemysł skórny w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

Tablica 24.

Ilość osób zatrudnionych w przemyśle skórnym w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu skórnego	Powiaty																				
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźnieński	Gostyński	Grodzki	Inowrocławski	Jarociński	Kępkiński	Kościański	Koźmiński	Krotoszyński	Leszczyński	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomyski	Obornicki	Odolanowski	
Wyrób garbnika z kory dębowej	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Garbarnie	7	140	1	—	—	2*)	—	—	1	—	—	—	—	33	3	—	—	—	—	—	—
Pasy transmisyjne ...	12	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Siodlarze	89	46	44	65	32	48	34	30	55	32	20	41	26	53	40	22	42	27	45	18	—
Przybory wojskowe ..	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Roboty tapicerskie ...	130	66	—	18	9	7	—	—	10	—	—	2	—	6	17	2	—	—	—	—	—
Wyroby gumowe	—	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ogółem	243	271	45	83	43	57	34	30	66	32	20	43	26	92	60	24	42	27	45	18	—

Grupy przemysłu skórnego	Powiaty																Razem				
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschodnio-poznański	Zachodnio-poznański	Rawicki	Śmigieński	Śremski	Średzki	Strzeleński	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński	Witkowski	Wolsztyński		Wrzesiński	Wyrzyski	Żniński	
Wyrób garbnika z kory dębowej	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Garbarnie	—	—	—	—	—	10	7	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	215
Pasy transmisyjne ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17
Siodlarze	26	18	24	30	18	42	18	51	36	32	65	36	37	13	25	40	32	87	30	1469	—
Przybory wojskowe ..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Roboty tapicerskie ...	8	1	—	—	—	44	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	328
Wyroby gumowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14
Ogółem	34	19	24	30	18	96	25	51	36	35	76	36	37	13	25	40	32	92	30	2050	—

*) Tutaj w statystyce urzędowej musiał zajść błąd albo przeoczenie, w Gnieźnie bowiem istnieje od roku 1843 wielka garbarnia A. Rogowskiego, zatrudniająca w normalnych warunkach około 350 robotników i przerabiająca rocznie 200000 sztuk skór surowych.

jące opony i węże gumowe do samochodów oraz wszelkiego rodzaju gumowe artykuły techniczne.

Przemysł skórný w Wielkopolsce w roku 1907 zatrudniał 2049 osób, co stanowi 2,8% całego przemysłu wielkopolskiego.

XIII. Przemysł drzewny.

Tablica 25 pokazuje podział przemysłu drzewnego na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie, a rysunek 11 uzupełnia podział ten metodą poglądową.

Największe skupienie przemysłu drzewnego znajdujemy w mieście Bydgoszczy i powiecie bydgoskim (tartaki, stolarstwo wszelkiego rodzaju, bednarstwo, koszykarstwo, galanterja drzewna) z powodu gęsto zalesionej okolicy oraz dlatego, że nadzwyczaj korzystna sieć dróg wodnych ułatwia tamże sprowadzanie drzewa z Polski, Białorusi i Ukrainy. Wogóle północne powiaty: wyrzyski, chodzieski, czarnkowski i wieleński wykazują znaczny przemysł drzewny, bo położone na brzegach koryta Noteci — dawnego koryta Wisły, — gdzie gleba składa się przeważnie z aluwjalnych piasków, mniej są zdatne pod uprawę zboża i dlatego obfitują w lasy. Drugim ośrodkiem przemysłu drzewnego jest miasto Poznań (wszelkiego rodzaju stolarstwo, bednarstwo, koszykarstwo, tokarstwo itd.), następnie występuje jeszcze przemysł drzewny w powiecie rawickim (stolarstwo, wyrób pendzli i szczotek), w inowrocławskim i szamotulskim, gdzie wyrabiane są szczotki w więzieniu karnem (we Wronkach).

Przemysł drzewny w Wielkopolsce rozwijać się zaczął dopiero w połowie ubiegłego stulecia. Do tego czasu istniały tu tylko mniejsze tartaki, warsztaty wyrobu zwykłych wozów, stolarnie itp. zakłady, produkujące wyłącznie dla miejscowych potrzeb. Dopiero z wybudowaniem kilku ważniejszych dróg kolejowych, łączących Wielkopolskę z zachodem Niemiec oraz rozszerzeniem tychże dróg na gęstą sieć kolei żelaznych, pokrywających cały kraj i sąsiednie prowincje, przemysł drzewny zaczął się rozwijać. Wtedy powstał szereg większych tartaków i fabryk mebli, które miały tu korzystniejsze warunki z powodu obfitości drzewa na miejscu. Znaczenie Poznania jako ośrodka handlu drzewnego, dawniej bardzo ważne, zaczęło upadać, gdy z Królestwa Kongresowego Wartą coraz mniej tratów nadpływało z powodu przeźrębienia lasów w kaliskiej i piotrkowskiej guberni. Podczas kiedy w roku 1853 nadpłynęło Wartą do Poznania 3300 tratów,

w 1899 roku liczone ich 374, a w roku 1911 tylko 42. Wynikły z tych powodów brak drzewa w Wielkopolsce poczęto wyrównywać dowozem drzewa nieobrobionego z dalszych okolic Polski, Litwy i Ukrainy Wisłą i jej dorzeczami (San, Wieprz, Narew, Bug, Niemen z kanałem Augustowskim itd.) Wszystkie te transporty szły przez Toruń do Bydgoszczy, do którego to miasta z biegiem czasu przeniósł się punkt ciężkości handlu i przemysłu drzewnego w Wielkopolsce, na czem zresztą ucierpiał też bardzo handel drzewny Gdańska, panującego w średniowieczu nad całym handlem drzewnym w Polsce. Tylko część drzewa nieobrobionego, nadpływającego wodą do Bydgoszczy, szła w stanie nieobrobionym Notecią dalej na zachód, większa część podlegała tutaj przeróbce na półsurowce (deski, belki, pręty itd.) lub też na wyroby drzewne (meble wszelkiego rodzaju, listwy do ram złożonych, skrzynie, pudełka do cygar, podłogi parkietowe, artykuły stolarstwa budowlanego itd.) i jako półsurowce lub gotowy wyrób znajdowały zbyt w całych Niemczech i zagranicą.

W Bydgoszczy zatem i powiecie bydgoskim powstał bardzo znaczny przemysł drzewny, opierający się tu nie tylko na dowozie drzewa, ale i na wielkich obszarach leśnych całej okolicy tego miasta, dostarczających około 40 000 mtr. sześciennych drzewa rocznie.

Ze znaczniejszych firm przemysłu drzewnego we Wielkopolsce wymieniamy:

Poznańska Spółka Drzewa, Towarzystwo Akcyjne w Poznaniu, powstałe w 1919 roku przy udziale Banku Związku Spółek Zarobkowych z dawniejszej Centrali Drzewnej. Towarzystwo posiada 3 wielkie tartaki maszynowe w Gnieźnie, Powidzu i Nowej Wsi, parowe maszyny napędowe razem o sile 165 KP, zatrudnia 155 robotników i zajmuje się wyłącznie eksploatacją lasów i przeróbką drzewa na deski.

A. Koszewski i S-ka, dawniej Julius Loewy i Syn, w Rawiczu, założona w 1859 roku, największa w Wielkopolsce fabryka szczotek i pendzli, zatrudnia 180 robotników, posiada maszyny parowe napędowe o sile 100 KP, wyrabia do 800 000 tuzinów pendzli i szczotek wszel-

Tablica 25.

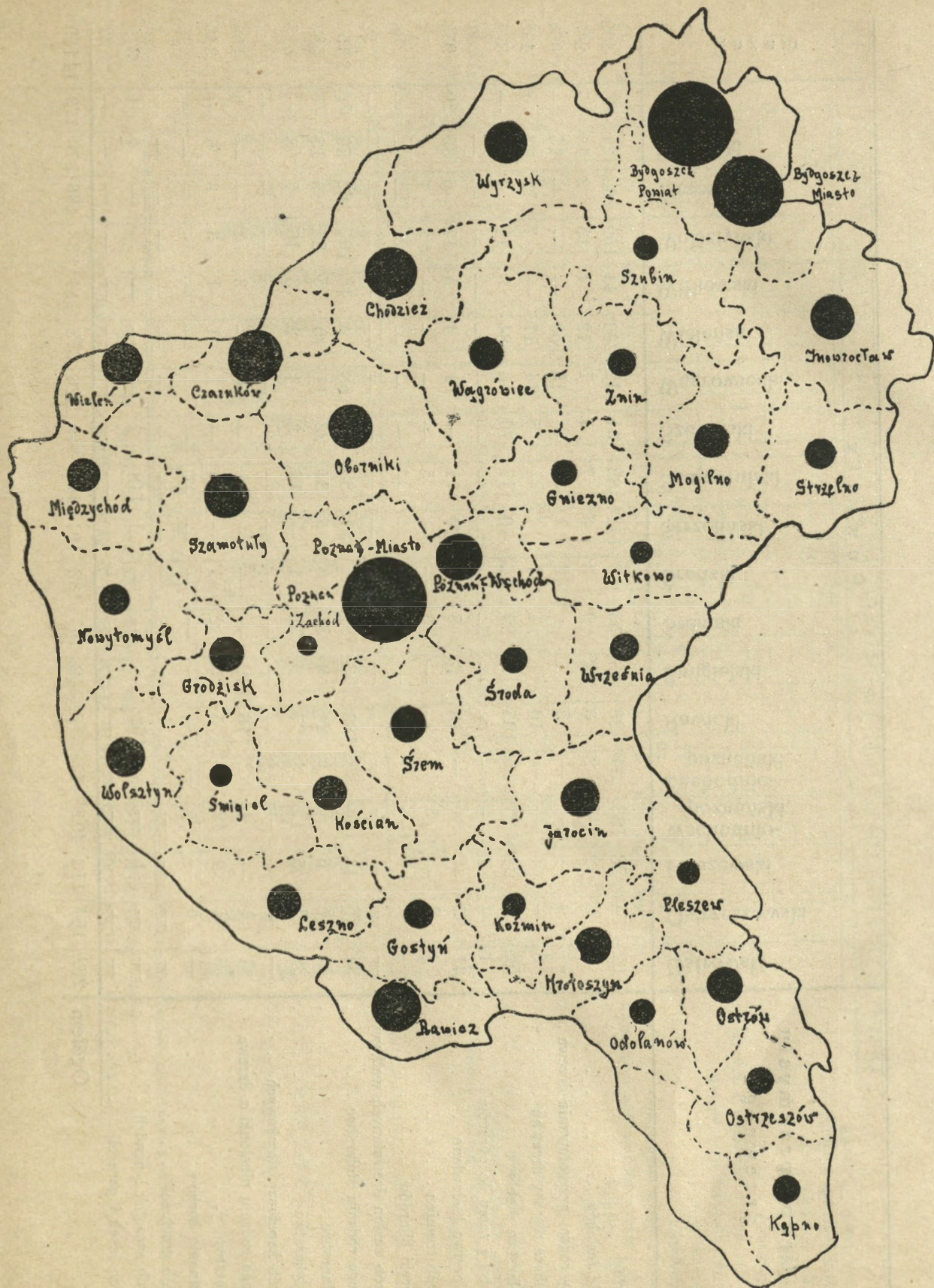
Ilość osób zajętych w przemyśle drzewnym w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu drzewnego	Powiaty														Ogółem					
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Anieźniński	Gostyński	Grodzki	Inowrocławski	Jarociński	Kępkiński	Kościański	Kozmiński	Krotoszyński		Leszczyński	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomski	Obornicki
Tartaki	144	363	1031	221	50	1	65	59	105	134	113	10	27	92	41	107	105	43	186	41
Ilość tartaków	3	4	25	12	7	1	4	3	7	5	4	2	2	8	4	7	8	4	14	3
Inny rodzaj przygotowania drzewa	397	24	162	22	272	—	—	—	7	—	—	19	—	—	5	—	—	6	3	—
Grubsze wyroby drzewne	8	12	191	20	10	6	—	23	23	5	—	49	1	4	19	3	7	5	10	—
Stolarstwo meblowe	325	348	66	70	121	8	17	19	16	17	4	20	16	—	10	11	20	5	112	27
Lustra i ramy do obrazów	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stolarstwo budowlane	181	94	57	84	12	46	7	7	17	19	7	45	—	32	23	16	28	4	15	6
Wyrób trumien	10	7	—	8	—	2	—	2	—	1	—	—	3	—	—	—	12	—	4	—
Fabryki biliarów	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wyrób zasłon drewnianych wałkowych	1	51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Innego rodzaju stolarstwo	392	104	150	128	81	63	70	112	120	49	40	83	42	101	91	49	59	70	66	38
Bednarstwo	37	62	24	25	13	8	16	13	15	17	7	9	6	31	14	11	9	9	14	17
Koszykarstwo	50	29	26	21	11	8	9	7	7	20	5	15	11	11	27	23	5	50	22	1
Wyrób kapeluszy słomkowych	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
Innego rodzaju plecionki z drzewa	53	—	2	—	—	—	2	—	56	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—
Tokarstwo	75	25	2	5	122	7	—	5	2	3	1	8	7	7	6	3	—	4	1	—
Wycinanie korków	8	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wyrób grzebieni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wyrób szczotek i pendzli	11	17	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wyrób lasek i parasoli	8	10	1	—	—	—	1	—	57	—	—	—	—	—	17	—	—	—	3	—
Ogółem	1710	1148	1715	628	692	149	187	248	425	265	178	258	113	281	256	224	245	197	436	131

Powiaty

Grupy przemysłu drzewnego	Powiaty															Razem				
	Ostrowski	Ostreszowski	Pleszewski	Wschodnio- poznański	Zachodnio- poznański	Rawicki	Smigielski	Sremski	Sredzki	Strzelinski	Szamotulski	Szubiński	Wagrowiecki	Wielenski	Witkowski		Wolsztyński	Wrzesiński	Wyrzyski	Zniński
Tartaki	62	74	23	183	34	23	13	53	13	112	83	31	112	203	44	150	62	121	66	4400
Ilość tartaków	4	3	2	7	2	3	4	9	3	6	7	4	7	12	4	15	3	14	7	243
Inny rodzaj przygotowania drzewa	—	4	—	—	—	5	1	—	12	1	35	—	15	59	—	—	—	15	—	1064
Grubsze wyroby drzewne	8	—	—	—	—	10	1	1	1	1	—	5	14	11	—	7	12	23	8	498
Stolarstwo meblowe	56	5	28	128	6	105	1	27	22	10	17	10	—	84	5	11	4	84	—	1835
Lustra i ramy do obrazów	1	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
Stolarstwo budowlane	41	33	—	31	—	13	3	5	17	10	14	—	1	4	5	11	6	39	20	953
Wyrób trumien	3	2	—	5	2	—	—	3	—	—	5	—	—	—	—	3	1	1	—	74
Fabryki bilardów	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Wyrób zasłon drewnianych wałkowych	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52
Innego rodzaju stolarstwo	34	26	44	105	29	183	73	81	47	51	83	76	68	4	48	107	62	56	72	3157
Bednarstwo	12	8	6	7	1	21	9	14	9	5	34	22	11	10	5	24	9	13	6	588
Koszykarstwo	38	5	5	12	3	27	6	71	11	—	16	3	4	2	3	16	7	8	—	595
Wyrób kapeluszy słomkowych	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Innego rodzaju plecionki z drzewa	1	1	—	1	2	16	2	—	—	—	1	—	—	—	3	1	—	—	6	156
Tokarstwo	6	1	2	19	—	5	3	2	1	—	5	—	1	1	1	3	3	6	—	340
Wycinanie korków	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35
Wyrób grzebień	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Wyrób szczotek i pendzli	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	379
Wyrób lasek i parasoli	—	—	1	—	—	108	—	—	—	—	148	2	—	—	—	—	—	4	1	22
Ogółem	262	164	113	491	77	517	112	257	133	191	441	149	226	378	114	333	166	370	179	14159

Rysunek 11. Przemysł drzewny w Wielkopolsce.
(1 □ mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

kiego rodzaju (do obuwia, do włosów, do prania i mycia, do celów przemysłowych i t. p.), posiada własną przygotowalnię szczeciny i włosia końskiego oraz materiałów włóknistych.

Spółka Stolarska w Poznaniu, założona w 1894 roku, wyrabia wszelkiego rodzaju meble, urządzenia szkół i zakładów naukowych, posiada wszelkie mechaniczne urządzenia do obróbki drzewa i zatrudnia około 700 robotników.

Z większych fabryk mebli wymieniamy firmy: Józef Sroczyński w Poznaniu, założona w 1908 roku, elektryczne silniki napędowe 40 KP, zatrudnia 40 robotników i wyrabia wszelkiego rodzaju meble zwyczajne, artystyczne i stylowe; Tow. Akc. „Dębienko“ w Stęszewie; Tow. Akc. Onufry Gertner w Poznaniu; C. Dümke w Poznaniu, założona 1864 roku, elektryczne silniki napędowe 15 KP, zatrudnia 53 robotników i wyrabia meble wszelkiego rodzaju; Mańczak i Ska. w Poznaniu, założona w 1892 roku, siła napędowa 18 KP; Emil Woltmann i Ska w Rogoźnie, założona w 1894 roku, siła napędowa 20

KP, zatrudnia 100 robotników i wyrabia wszelkiego rodzaju meble.

Z wyrobów wielkopolskiego przemysłu drzewnego wymieniamy: deski, belki, pręty i t. d. półsurowce drzewne, meble wszelkiego rodzaju, artystyczne, stylowe i zwyczajne, kuchenne i do celów przemysłowych, szczotki wszelkiego rodzaju do czyszczenia ubrania i obuwia, do włosów, do prania oraz do celów przemysłowych, pendzle wszelkiego rodzaju, zasłony włókowe do okien (żaluzje), laski, dywany i maty kokosowe, wózki ręczne, gospodarskie, drabinkowe i dziecinne, maty i wycieraczki trzciniowe, drewniane sprzęty domowe, tarki do prania, krzesła, szczotki druciane, beczki, wełna drzewna, skrzynie, pudełka do cygar, ramki do obrazów złoczone i zwyczajne, parasole, pantofle, słomianki do butelek, posadzki parkietowe, brykiety drzewne, bilardy, korki i wyroby korkowe i t. d.

Przemysł drzewny w Wielkopolsce w roku 1907 zatrudniał 14 159 pracowników, co stanowi 17,9% całego przemysłu Wielkopolskiego.

XIV. Przemysł spożywczy.

Rysunek 12 przedstawia metodą poglądową udział przemysłu spożywczego w każdym poszczególnym powiecie, tablica 26 pokazuje podział tegoż przemysłu na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie.

Przemysł spożywczy w Wielkopolsce jest największy ze wszystkich gałęzi przemysłu, zatrudnia bowiem podług statystyki z 1907 roku 28 829 pracowników, co stanowi 34,7% całego przemysłu wielkopolskiego.

Największe skupienie znajdujemy w mieście Poznaniu (wyroby tytoniowe: cygara i papierosy, wódki i likiery, browary, wyroby cukrowe i czekoladowe, rzeźnictwo i piekarnie), następnie w mieście Bydgoszczy (wyroby tytoniowe, produkty mleczne, rzeźnictwo i piekarnie) i w powiecie inowrocławskim (cukrownie). W innych powiatach przemysł spożywczy również jest znaczny czy to z powodu bardzo ożywionego w Wielkopolsce przemysłu tytoniowego czy też z powodu cukrowni, krochmalni, gorzelnii i fabryk wódek i likierów. Jedynie w powiecie odolanowskim, ostrzeszowskim, witkowskim i koźmińskim przemysł spożywczy jest niewielki.

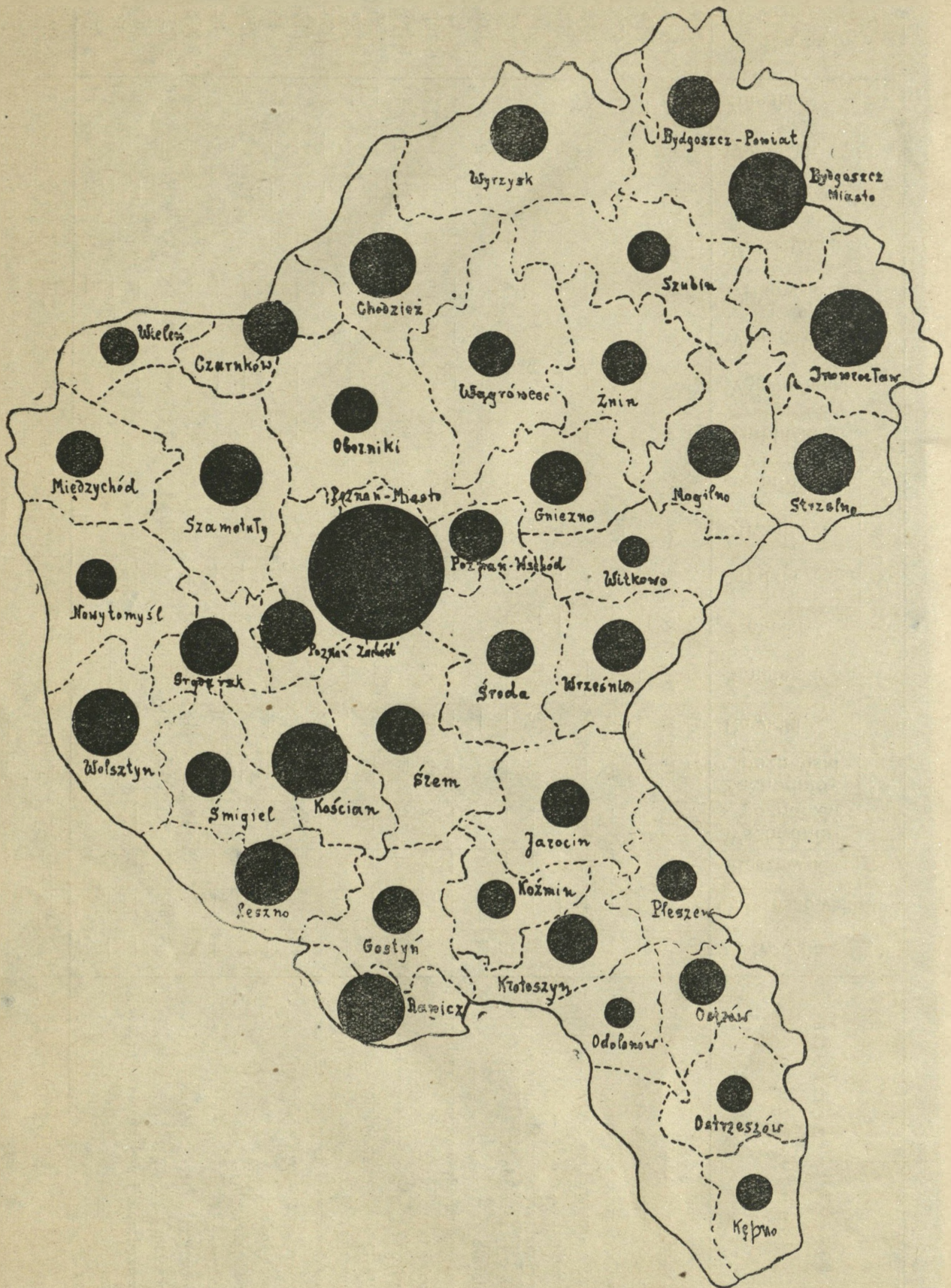
Główne grupy przemysłu spożywczego w Wielkopolsce omawiamy w osobnych rozdziałach:

1. Przemysł młynarski. Przemysł młynarski w Wielkopolsce jest bardzo okazały i we właściwym znaczeniu rodzimy, oparty na rolniczej nadprodukcji kraju. Forma tego przemysłu w ostatnich dziesięcioleciach uległa zasadniczym zmianom. Do połowy 19. stulecia były to głównie wiatraki, rzadziej młyny wodne, przemalające krajowe zboże za wynagrodzeniem od przemiału i dopiero w ostatnich latach tegoż stulecia powstały tu wielkie młyny handlowe, o sile napędowej wieluset KP, w ostatnich latach przed wybuchem wojny światowej ustawicznie powiększane i dzisiaj stanowiące bardzo poważny czynnik w życiu gospodarczym kraju. Na rozwój ten wpłynęły w szczególności omawiane w rozdziale II, str. 9 certyfikaty wwozowe i zwiększająca się przed wojną z każdym rokiem rolnicza nadprodukcja kraju. O znaczeniu przemysłu młynarskiego w Wielkopolsce świadczy fakt, że podług obliczeń A. Rosego wywoził on do Niemiec przed wojną rocznie 109 000 ton mąki wartości 22 923 000 marek w złocie. Wielkie młyny

Tablica 26.
Ilość osób zajętych w przemyśle spożywczym w Wielkopolsce w 1907 roku.
Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu spożywczego	Powiaty																Ogółem			
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźnieński	Gostyński	Grodzki	Inowrocławski	Jarociński	Kępiski	Kościański	Kozmiński	Krotoszyński	Leszczyński	Międzychodzki		Mogileński	Nowotomyski	Obornicki
Młyny zbożowe	167	97	127	126	62	71	86	76	154	84	51	84	53	68	197	42	115	71	116	33
Piekarnie i cukiernie	787	371	231	231	142	187	127	141	231	95	62	162	73	161	223	90	100	99	127	71
Fabryki cukierków i konfitur	79	24	—	—	—	—	—	—	2	83	2	120	—	68	—	—	123	—	—	—
Wyrób cukru z buraków	—	—	—	—	—	82	134	218	591	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cukier krochmalowy, syrop	—	—	—	—	—	—	—	—	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Makaron	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Krochmal, wyroby z krochmalu	—	1	—	141	20	—	—	—	—	7	—	17	—	—	52	7	9	—	—	—
Kakao i czekolada	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Palarnie kawy	22	9	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Inne produkty żywnościowe roślinne	9	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Rzeźnictwo	766	376	279	283	142	181	116	142	253	124	93	129	95	148	178	97	134	103	180	77
Masło, ser, mleko kondenzowane	86	128	43	80	34	22	16	29	55	40	16	21	11	22	22	7	45	8	17	3
Margaryna, tłuszcze jadalne	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Konserwy	29	4	—	—	—	—	—	—	—	4	—	32	—	—	8	62	—	—	—	—
Produkty żywnościowe dla zwierząt	2	3	—	4	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—
Dostarczanie wody (wodociągi)	67	15	—	—	—	5	—	—	13	2	3	—	—	3	2	—	—	—	—	—
Wyrób lodu	11	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Woda mineralna	91	24	13	32	23	4	5	—	10	3	—	1	2	12	10	—	8	4	3	1
Ślodownie	36	3	—	4	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	—	—	—
Browary	253	108	38	46	37	55	26	135	5	4	4	6	3	24	37	32	10	5	14	—
Gorzelnie	327	70	23	71	60	40	57	77	32	75	75	97	22	57	74	56	44	73	70	9
Przyrządzanie i pielęgnacja win	44	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ocet	15	5	3	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tytoń	1404	231	—	72	228	3	—	—	47	2	2	333	—	6	118	131	—	11	—	—
Ogółem	4260	1484	690	1092	749	655	567	820	1414	523	308	1002	259	573	932	529	600	374	528	194

Grupy przemysłu spożywczego	Powiaty															Razem				
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschodnio- poznański	Zachodnio- poznański	Rawicki	Smigielski	Sremski	Sredzki	Strzelinski	Szamotulski	Szubinski	Wagrowiecki	Wielenski	Witkowski		Wolsztyński	Wrzesiński	Wyżski	Zniński
Miły zbożowe	110	28	94	126	62	109	119	119	88	71	122	121	105	43	71	157	79	124	91	3719
Piekarnie i cukiernie	130	68	73	113	91	211	104	127	121	84	223	96	118	65	47	248	98	153	70	5886
Fabryki cukierków i konfitur	—	—	—	—	—	101	—	—	95	576	117	—	—	—	—	11	82	137	101	118
Wyrób cukru z buraków	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	2628
Cukier krochmalowy, syrop	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	48
Makaron	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
Krochmal, wyroby z krochmalu	2	—	—	—	191	2	33	13	4	31	80	—	6	84	—	—	12	—	—	719
Kakao i czekolada	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45
Palarnie kawy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40
Inne produkty żywnościowe roślinne ..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Rzeźnictwo	148	83	84	152	143	201	82	183	141	70	194	102	125	106	69	179	133	99	111	6306
Masło, ser, mleko kondenzowane	9	3	11	13	5	34	12	21	26	26	21	66	42	13	5	22	30	95	29	1188
Margaryna, tłuszcze jadalne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Konserwy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	139
Produkty żywnościowe dla zwierząt ..	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	34
Dostarczanie wody (wodociągi)	2	—	—	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	117
Wyrób lodu	11	2	10	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
Woda mineralna	—	—	—	—	—	5	7	3	—	6	6	7	—	2	—	4	10	6	2	329
Siłownie	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	2	—	4	—	17	—	82
Browary	65	7	3	48	—	48	23	10	—	—	22	15	5	14	—	24	15	36	10	1188
Gorzelnie	58	62	73	59	212	36	51	91	55	30	124	48	85	6	8	53	46	109	16	2625
Przyrządanie i pielęgnacja win	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—	1	—	66
Ocet	—	—	2	—	—	—	—	—	—	6	1	1	—	7	—	—	—	—	—	55
Tytoń	2	4	3	58	9	303	6	3	2	2	7	—	—	1	—	319	133	—	1	3454
Ogółem	538	257	374	574	720	1064	438	570	538	908	917	456	486	353	200	1037	638	777	431	28829

Rysunek 12. Przemysł spożywczy w Wielkopolsce.
(1 □mm czarnych krążków = 10 robotnikom.)

handlowe, t. j. kupujące od rolników zboże w ziarnie i sprzedające oraz wywożące je następnie w postaci mąki, znajdujemy rozproszone w całym Księstwie, głównie w Poznaniu i okolicy (w samym Poznaniu liczymy 6 wielkich młynów handlowych o sile napędowej łącznie 2715 KP), w większych miastach powiatowych (w Lesznie młyn parowy Tow. Akc. Schneider i Zimmer, urządzone podług wszelkich wymagań techniki nowoczesnej) i w pobliżu byłej granicy Królestwa Kongresowego.

2. Cukrownictwo. W dziejach cukrownictwa wielkopolskiego odróżnić można 2 epoki: pierwsza — mniej więcej od roku 1825 do 1861 — był to czasokres szybkiego rozkwitu z następującym upadkiem aż do całkowitego zniknięcia. W roku 1851 t. j. w chwili ustanowienia w Poznaniu Izby Handlowej istniało w Wielkopolsce 8 cukrowni: Spławie, Gałowo, Turwia (założona przez gen. Dezyderego Chłapowskiego), Pudliszki, Dłonie, Gołaszyn (Bärsdorf), Starogród i Karolewo (Karlshof), przetwarzające łącznie 110 185 centnarów buraków cukrowych i dostarczające cukier przeważnie do Śląska. W roku 1853 zamknięto cukrownie Spławie i Gałowo, w roku 1854 Dłonie, w roku 1855 Gołaszyn i Starogród, w roku 1859 Pudliszki. Cukrownie w Turwi i Karolewie przerabiała w roku 1859 jeszcze 35 508 centnarów buraków, w roku 1860 już tylko 4 160 centnarów. W następnym roku 1861 i dwie ostatnie cukrownie przestały istnieć.

Przyczyn upadku dawnego przemysłu cukrowniczego w Wielkopolsce szukać należy przede wszystkim w fakcie, że cukrownie poznańskie nie poszły z rozwojem i postępiami techniki przerabiania buraków w innych niemieckich prowincjach i nie mogły się ostać wobec podwyższonego podatku od cukru buraczanego. Prócz tego w owych czasach rentowniejszą była uprawa innych płodów.

Druga epoka cukrownictwa poznańskiego rozpoczyna się założeniem w roku 1876 pierwszej nowoczesnej wielkopolskiej cukrowni „Kujawy“, cechą jej jest niebywały rozkwit przemysłu cukrowniczego. W następnych latach powstają jedna za drugą wielkie cukrownie i dzisiaj w całej Wielkopolsce liczymy 19 cukrowni urządzonych podług ostatnich wymagań techniki.

W roku 1916 wielkopolskie cukrownie przerabiała razem około 24 miliony centnarów pojedynczych buraków, w roku 1919 zaś z powodu braku paliwa i zmniejszo-

nego obszaru zasiewu buraków tylko 9 151 435 centnarów.

Przemysł cukrowniczy w Wielkopolsce jest to w prawdziwym słowa znaczeniu przemysł wielki, ponieważ poznańskie cukrownie z małymi wyjątkami urządzone są podług wszystkich wymagań techniki nowoczesnej i jako takie znane były w całym Niemczech. Co do wielkości produkcji przemysł cukrowniczy zajmował w Niemczech 3. miejsce (przewyższało go cukrownictwo w Saksonji i na Śląsku), co do sprawności jednak stał na pierwszym miejscu, były to bowiem największe w całym Niemczech cukrownie. Doliczając cukrownią we Wschowie (Fraustadt), pozostałą przy Prusach, 20 poznańskich cukrowni posiada razem 366 maszyn napędowych o łącznej sile 12 000 KP (jedna tylko cukrownia Kujawy posiada maszyny napędowe o sile 2 600 KP), a produkcja ich wynosiła 12% całej produkcji cukru Niemiec. Na wyrób 1 kg. cukru w Wielkopolsce przeciętnie zużywa się 6,64 kg. buraków. Podług obliczeń A. Rosego w latach 1911—13 Poznańskie eksportowało rocznie do Niemiec i zagranicę 195 tysięcy ton cukru nierafinowanego wartości 41 292 000 marek niemieckich w złocie.

Podczas ostatniej kampanji 1919/20 roku 16 poznańskich cukrowni położonych w obrębie linii demarkacyjnej przerobiło tylko 4 575 717 centnarów metrycznych buraków i wytworzyło cukru białego 132 750 centnarów metrycznych, cukru surowego I produktu 255 600 centnarów metrycznych, cukru surowego II produktu 29 000 centnarów metrycznych, melasy 135 850 centnarów metrycznych, suszonych buraków 54 150 centnarów metrycznych, wyłoków Steffena 78 400 centnarów metrycznych; oprócz tego mokrą i suchą paszę melasową, syrop i t. p. produkty uboczne.

Przed wojną też same 16 cukrowni produkowały cztery razy więcej.

Wielkopolskie cukrownie produkowały prawie wyłącznie żółty (surowy) cukier, który w całości wysyłały do niemieckich rafinerji, poboczne odpadki zaś jako to suche i mokre obrzynki, melasę, błoto saturacyjne sprzedawały rolnikom w kraju.

Cukrownie wielkopolskie dla podtrzymania prawidłowego ruchu i należytego utrzymania w porządku złożonych maszyn potrzebują w wielkich ilościach artykułów technicznych jako to: chemikalji i farb, szczeliwa, skóry, pasów trans-

misyjnych, worków i płótna, mosiądzu i białego metalu, oliwy i smarów, żelaza i stali w różnej postaci, narzędzi, części zapasowych do maszyn i t. p., które tymczasem jeszcze w nieznacznej tylko ilości wyrabiane są w kraju i sprowadzane być muszą z zagranicy. Cukrownie wielkopolskie słusznie żałują się, że władze, niedoceniając dostatecznie znaczenia przemysłu rolniczego dla życia gospodarczego całej Polski i nie dopuszczając cukrownictwa do żadnych wpływów, nie umiały we właściwym czasie zabezpieczyć dostawy tych artykułów technicznych koniecznych potrzebnych dla prawidłowego działania podczas kampanji 1919/1920 roku z zagranicy drogą wymiany na cukrownicze i inne polskie produkty i tem winę ponoszą za zmniejszoną produkcję ostatniej kampanji w porównaniu z dawniejszemi.

Uprawa buraków, wymagająca wielkiej troskliwości, zmuszała rolników do coraz intensywniejszej gospodarki i do stosowania sztucznych nawozów, wymagających głębszej i poprawniejszej orki, co korzystnie oddziaływało na podniesienie kultury rolniczej i, zwiększając popyt na sztuczne nawozy, przyczyniło się do ożywienia przemysłu chemicznego. Poboczne produkty cukrowni, dostarczające w wielkich ilościach wybornej paszy dla bydła, były następnie powodem, że, zarzucając uprawę pastwisk i kasując ugory, w większym zakresie zaczęto stosować paszę stajenną, co też znowu umożliwiło racjonalną hodowlę zwierząt. Ogólne powiększenie plonów płodów rolniczych i większe zyski z chowu zwierząt znajdują się zatem w przyczynowym związku ze zwiększającą się uprawą buraków cukrowych.

W związku z przemysłem cukrowniczym rozwinął się w Wielkopolsce dosyć okazały przemysł czekoladowy i wyrobów cukrowych, skupiający się głównie w miastach i produkujący wszelkiego rodzaju cukierki, cukry, czekoladki i t. p. W samym mieście Poznaniu istnieje cały szereg poważnych firm tej gałęzi jak n. p. „Venetia“ (120 robotników, 120 KP), Frenzel i S-ka (47 robotników, 150 KP), „Union“ (60 robotników, 35 KP), „Goplana“ (25 robotników, 42 KP).

3. Przemysł spirytusowy, przemysł wódek i likierów.

Co do produkcji spirytusu kartoflanego Wielkopolska zajmowała pierwsze miejsce pomiędzy wszystkimi dawniejszemi niemieckimi prowincjami. Według statystyki

z roku 1907 liczone w byłej poznańskiej prowincji 556 gorzelni zatrudniających łącznie 2625 pracowników i produkujących 684 707 hektolitrow spirytusu.

Ilość gorzelni w Wielkopolsce z 286 w roku 1860 wzrosła do 441 w roku 1887. Rok 1887 był przełomowy, wskutek zwiększenia w tymże roku podatku od spirytusu, cena beczki spiritusu z 25 marek wzrosła do 68 marek a produkcja spadła z 748 960 974 litrów w roku 1886 na 411 548 139 litrów w roku 1888 i od tego czasu zwiększała się tylko bardzo nieznacznie. (Najwyższej cyfry produkcji spirytusu 804 228 008 litrów w roku 1885 nie osiągnięto więcej ani razu). Gdy z biegiem czasu zagranica odgraniczyła się od niemieckiego spirytusu coraz wyższym murem celnym a konkurencja poszczególnych niemieckich fabryk stawała się coraz większą, prawie wszystkie niemieckie gorzelnie i fabryki spirytusu połączyły się w roku 1899 w ogólny związek (Centrale für Spiritusverwertung) z siedzibą w Berlinie, który uregulował produkcją i zbyt spirytusu a wolny handel nim prawie że zupełnie wyrugował.

Po odcięciu Wielkopolski od Prus ustanowiony został w Poznaniu Urząd Spirytusu przydzielający produkowany w kraju spirytus na cele przemysłowe. Od 1. stycznia 1921 roku przydziela spirytus Izba Skarbowa na podstawie opinji Izby przemysłowo-handlowej.

Wszystkich gorzelni w Wielkopolsce posiadamy 579, z których obecnie uruchomionych jest około 450. Prawo do wypalania czystego alkoholu wszystkich gorzelni wyraża się w cyfrze 53 350 000 marek a gorzelnie uruchomionych w 1919/20 roku (350) w cyfrze 42 303 000 marek.

W zależności od produkcji spirytusu rozwinął się w Wielkopolsce bardzo znaczny przemysł destylacyjny. Już w początkach ubiegłego stulecia istniały w Poznaniu oraz po małych miastach liczne fabryki wódek zbywające swój produkt jednak z powodu lichych stosunków komunikacyjnych tylko w samym miejscu zamieszkania oraz w bliższej okolicy. Dopiero w połowie ubiegłego stulecia niektórzy poznańscy destylatorzy wyrabiający w owe czasy głównie niesłodzone wódki, i bardzo mało likierów, zaczęli rozszerzać swój zbyt do więcej odległych okolic Wielkopolski, z biegiem czasu zaś, korzystając z rozwoju sieci dróg żelaznych, rozszerzyły zbyt nie tylko na całe Niemcy

ale i do wszystkich zamorskich krajów, gdzie dzisiaj wszędzie likiery i wódki wielkopolskie znane są ze swej niezrównanej dobroci i mocnego naturalnego aromatu (zwłaszcza likiery i nalewki owocowe). Zasługa pod tym względem należy się głównie Towarzystwu Akcyjnemu Hartwig Kantorowicz w Poznaniu, świeżo staraniem Banku Przemysłowców przeszłemu we władanie polskiego kapitału i znanej gnieźnieńskiej fabryce wódek i nalewek owocowych Bolesława Kasprowicza.

Technika wyrobu poznańskiego przemysłu destylacyjnego ulepszała się z biegiem czasu coraz więcej. Początkowo mieszano surowy spirytus (dawniej tylko żytniowy), tak jak go gorzelnie dostarczały, do połowy z wodą i w tym stanie sprzedawano go jako wódkę. Później przez długie lata wyrabiano „oczyszczoną“ wódkę, przelewając mieszany z wodą surowy spirytus nad węglem drzewnym, co pozbawiało go części zawartego w nim oleju fuzlowego. Następnie zaczęto stosować aparaty destylacyjne Pistoriusa, pozwalające każdej fabryce likierów nie tylko oczyszczać samemu surowy spirytus, ale i wyługować sposobem destylacji ingredencje (zioła, korzenie i t. d.), używane do przyrządzania likierów, proces nazywany „cieplą destylacją“. Kiedy około roku 1870 powstała w Poznaniu wielka parowa rektyfikacja, dostarczająca fabrykom likieru oczyszczony 60% spirytus, aparaty destylacyjne Pistoriusa stały się zbędnymi i większa część fabryk je usunęła, wskutek czego ustało również ługowanie (ekstrakcja) ingredencji przez fabryki likierów, którym wygodniej było sprządzać gotowe, fabrycznym sposobem przyrządzane olejki eteryczne. Od tego czasu zakładanie fabryk likierów stało się rzeczą zupełnie prostą, gdyż potrzeba tylko sprowadzić gotowy spirytus oczyszczony i gotowe olejki eteryczne i jedno z drugim mieszać. Zwłaszcza w ostatnich latach powstały bardzo liczne t. zw. fabryki likierów o mniejszych rozmiarach. Jest różnica pomiędzy likierami przyrządzanymi ekstraktem uzyskanym sposobem „cieplej destylacji“ a likierami przyrządzanymi fabrycznymi olejkami eterycznymi. Przy „cieplej destylacji“ wyciągają się tylko niektóre, najlepsze części ingredencji, przy fabrycznym przyrządzaniu zaś zawartość ingredencji ługuje się całkowicie i otrzymują się również pierwiastki składowe, szkodzące subtelności aromatu i smaku

lepszych likierów. Niektóre większe wielkopolskie fabryki likierów, starannie dbające o świetną tradycję i dobrą sławę swych wyrobów, zachowały nadal kosztowny sposób „cieplej destylacji“ i wyrabiają stale wytworne likiery, owocowe nalewki, ziołowe likiery i t. d., jednakowej, niezmiennej dobroci.

W związku z przemysłem wódek i likierów rozwinęła się w Wielkopolsce bardzo znaczna produkcja soku wiśniowego wyrabianego z kwaśnych wiśni, rosnących w Wielkopolsce w wielkich ilościach (kwaśna wiśnia nadaje się do wyrobu soku wiśniowego temwiecej, im mniej jest pielęgnowana) i wywożonego dawniej do Stanów Zjednoczonych (przeciętnie rocznie 1500 beczek po 600 litrów soku wiśniowego zaprawionego spirytusem), gdzie soki poznańskie wysoko były cenione. Wywóz do Ameryki ustał prawie zupełnie w roku 1890 wskutek podwyższenia amerykańskiego cła wewozowego z 6 na 60 centów. Od tego czasu poznański sok wiśniowy zbywany był wyłącznie w Niemczech.

Ze znaczniejszych wielkopolskich fabryk likierów i wódek wymieniamy następujące firmy:

Tow. Akc. Hartwig Kantorowicz w Poznaniu, założone 1823 roku, wyrabiające wytworne likiery, wódki i soki owocowe; Fabryka wódek i likierów Bolesława Kasprowicza w Gnieźnie, założona 1888 roku, wyrabiająca sławne polskie wódki, owocowe nalewki, ziołowe likiery i t. p., Zjednoczone fabryki likierów i wyrobów wódczanych Artura Gaedego w Poznaniu, powstałe z połączenia najstarszej w Wielkopolsce fabryki likierów J. Prochownik, założonej 1816 r. i firmy M. Bütow Söhne w Działdowie, założonej 1850 roku, wyrabiające z krajowych ziół wytworne likiery na sposób francuski, owocowe słodkie i wytrawne polskie wódki i t. d.; Hugo Schellenberg w Poznaniu, zał. 1836; Adolf Moral, T. z. z o. p., w Poznaniu, zał. 1844; Leon Mitulski w Poznaniu, zał. 1908; Fritz Albold w Poznaniu, zał. 1875; Friedmann i Alport w Poznaniu, zał. 1820; J. Russak w Kościanie, zał. 1866; J. Kujawa w Poznaniu i t. d.

Rektyfikacją spirytusu zajmują się dwa wielkie przedsiębiorstwa: Bracia Hepner i S-ka oraz Tow. Akc. „Spritbank“ w Poznaniu. Koniaki wypalane z wina wyrabia Towarzystwo „Gorzelnia Koniaków“ w Poznaniu, dawn. Roman Kahl, a Towarzystwo „Zielniak“ w Poznaniu reprezentuje na

Wielkopolskę największą w całej Polsce gorzelnię koniaków H. A. Winkelhausen w Starogardzie. W ostatnim czasie założono przy współudziale Banku Handlowego w Poznaniu nowe Tow. Akc. „Akwa-wit“, które połączyło wymieniony „Sprit-bank“ oraz szereg innych fabryk tej gałęzi w jedno wielkie przedsiębiorstwo.

4. Browary. Produkcja piwa w Wielkopolsce na ogół nie była znaczną z powodu wielkiej u nas konsumpcji głównie napojów spirytusowych oraz ponieważ konkurencja wielkich i od kilku stuleci istniejących browarów w Niemczech stanowiła zbyt wielką przeszkodę dla rozrostu naszych browarów i rozszerzenia rynków zbytu dla ich wyrobów. Jednakowoż w Poznaniu, w Bydgoszczy oraz w niektórych prowincjonalnych miastach (Krotoszyn, Grodzisk, Bojanowo i t. d.) istnieje szereg browarów, doskonale urządzonych i prowadzonych, posiadających wszelkie nowoczesne aparaty i maszyny i — ponieważ konkurencja niemieckiego zachodu zmuszała je do wyteżenia wszelkich sił w kierunku podniesienia jakości wyrobu — produkujących znakomite gatunki piwa nie ustępujące pierwszorzędnym niemieckim markom. Zmienione polityczne warunki stworzyły dzisiaj dla browarów wielkopolskich znacznie korzystniejsze warunki rozwoju, otworzyły im bowiem ogromny rynek zbytu na całą Polskę oraz możliwość eksportu do krajów nadbałtyckich, Rosji, Ukrainy i t. d.

W Grodzisku, małym miasteczku o 5828 mieszkańcach, wyrabianym jest już od 15. stulecia specjalny gatunek piwa, które stało się znanym i cenionym daleko po za granice Wielkopolski w całej Europie i w licznych zamorskich krajach. Jest to trwale sposobem górnej fermentacji przyrządzone piwo pszenne jasno-żółtego koloru i osobliwego dymnego smaku, pochodzącego od sposobu przyrządzania sło-du pszennego na suszarniach, przez które przechodzi dym od palących się główni dębowych. Zawartość alkoholu piwa grodziskiego jest bardzo nieznaczna, wynosi bowiem zaledwie 1½ do 2%. W 18. stuleciu piwo to spożywane było w całej dawniejszej Polsce, skąd wyparło zupełnie import wszelkiego innego zagranicznego piwa, a za pruskich czasów znalazło zbyt w całej Rzeszy Niemieckiej oraz w niemieckich kolonjach, gdzie przyjęło się jako nadzwyczaj zdrowy i ogólnie lubiany napój orzeźwiający. Piwo grodziskie szczególnie

stosownem jest dla transportów do krajów podzwrotnikowych ze względu na niezrównaną wytrzymałość na wszelkie zmiany klimatu i temperatury; zachowuje zawsze jednakową kryształową przejrzystość i niezmiennie złotawo-jasny kolor. W Grodzisku istnieją dzisiaj 3 browary, polski Św. Bernarda i dwa niemieckie: Tow. Akc. Vereinigte Graetzer Bierbrauereien i Graetzer Malzbierbrauerei-Gesellschaft.

Z dalszych wielkopolskich browarów wymieniamy: Tow. Akc. Browar Huggera w Poznaniu, zał. 1849, 250 KP, 100 pracowników, wyrabia wyborowe jasne piwo na sposób pilzneński i ciemne na sposób monachijski oraz produkuje około 100 tysięcy centnarów sło-du handlowego.

Tow. Akc. Browar Krotoszyński w Krotoszynie, 120 KP, 94 pracowników, wyrabia przedni gatunek jasnego piwa na sposób dortmundski oraz ciemne piwo na sposób monachijski.

Browar Kobylepole dawniej Gerstenkorn, w Kobylempolu pod Poznaniem.

Browar Franz Junke w Bojanowie, zał. 1882, 350 KP, wyrabia jasne piwo oraz znakomite ciemne piwo na sposób kulmbachski.

Browar R. Hirsch w Ostrowie, zał. 1873, 80 pracowników, 240 KP.

Oprócz tego istnieje cały szereg mniejszych browarów w licznych prowincjonalnych miastach.

Przemysł piwowarski jest poważnym źródłem dochodu dla skarbu. „Gdyby przemysł piwowarski w Polsce powiększył swą produkcję do normy przedwojennej, skarb mógłby otrzymać rocznie do 200 milionów marek samego podatku skarbowego“ — tak powiada Dyrektor Polskiej Kasy Pożyczkowej w Poznaniu, Radca finansowy Leon Mikołajczak, jeden z najlepszych znawców naszych stosunków ekonomicznych i skarbowych. („Kupiec“, nr. 49, 1920 r.)

5. Przemysł tytoniowy. W Wielkopolsce istnieje bardzo poważny i kwitający przemysł tytoniowy, sięgający końca 18. stulecia i podług tradycji zapoczątkowany w okolicach Rogoźna i Mieściska. Początkowo przemysł ten wyrabiał tabakę do zazywania z własnego krajowego tytoniu, którego uprawę zaprowadzili przybyli tu za czasów Fryderyka Wielkiego osadnicy z południowych i zachodnich Niemiec. Do najstarszych zakładów tej gałęzi przemysłu należała firma Józefa Rosenberga w Gnieźnie, której kontynuacją jest największa

dzisiejsza w byłej dzielnicy pruskiej fabryka cygar M. Rosenberga w Poznaniu.

Okolo roku 1860 powstaje w Wielkopolsce przemysł cygarowy oparty na przerabianiu surowca zagranicznego, z biegiem czasu coraz więcej rozwijający się i dzisiaj wraz z przemysłem papierośniczym, powstałym przed mniej więcej 40 laty i w ostatnich latach rozrosłym do ogromnych rozmiarów, przedstawiający nader ważny czynnik w naszym życiu gospodarczym, dający zarobek setkom rodzin, uniezależniającym nas w bardzo znacznym stopniu od wpływów zagranicznych i zatrudniający cały szereg zależnych od niego przemysłów pomocniczych (wyrób bibułki, kartonów i pudełek do opakowania, druk plakatów i etykietek i t. d.) w całej byłej dzielnicy pruskiej i w innych dzielnicach Polski, tak że słusznie powiedzieć można, iż dalszy pomyślny rozwój gospodarczy kraju związany jest w pewnym stopniu z istnieniem naszego przemysłu tytoniowego i od jego dalszego rozkwitu pośrednio jest zależnym.

Podług statystyki zawodowej z roku 1907 przemysł tytoniowy w Wielkopolsce zatrudniał 3454 osób; dzisiaj cyfra ta będzie znacznie większą, a doliczywszy Pomorze, gdzie również istnieje szereg wielkich przedsiębiorstw tej gałęzi, przypuszczalnie ocenić możnaby liczbę pracowników przemysłu tytoniowego w całej byłej dzielnicy pruskiej na 8 do 10 tysięcy. Głównym ośrodkiem tego przemysłu w Wielkopolsce jest miasto Poznań, poza tem powiaty: kościański, rawicki, wolsztyński, bydgoski.

Warunki rozwoju za niemieckich czasów — Rzesza niemiecka nie zna monopolu tytoniowego — umożliwiające przemysłowcom tytoniowym niekrempowany rozwój i zupełnie wolny handel wyrobami tytoniowymi, stworzyły z przemysłu tytoniowego w byłej dzielnicy pruskiej we właściwym słowa znaczeniu rozsądnika kultury. Przemysłowców bowiem zmuszała swobodna konkurencja do coraz większego ulepszania jakości wyrobów, a detaliczni sprzedawcy współzawodniczyli pomiędzy sobą w dostarczaniu konsumentom starannie pielęgnowanego towaru pod względem higienicznym odpowiadającego najczęściej wygórowanym wymaganiom. Składy wyrobów tytoniowych w byłej dzielnicy pruskiej dzisiaj jeszcze pod względem estetycznego urządzenia, ścisłego przestrzegania przepisów higienicznych

i wyszukanej czystości stoją w zupełności na wysokości zadania, a troskliwa pielęgnacja, jakiej wymaga utrzymywanie na składzie wyrobów tytoniowych potrzebujących zachowania pewnej umiarkowanej temperatury i pewnego stałego stopnia wilgoci, stworzyła z naszych detalicznych sprzedawców tychże wyrobów stan kupiecki stojący na wysokości kultury kupieckiej.

Z najwięcej znanych przedsiębiorstw tytoniowych w Wielkopolsce wymieniamy:

Tow. Akc. „Patria“, Ganowicz i Wlekliński, w Poznaniu, zał. 1910;

Fabryka papierosów „Dubec“, M. Droste, w Poznaniu, zał. 1890;

Fabryka cygar M. Rosenberga z siedzibą główną w Poznaniu i oddziałami w Kościanie, Śmiglu i Kaczorze, zał. 1862;

Fabryka cygar Nehring i Leitgeber w Poznaniu, zał. 1898;

Fabrykacygar S. Krause w Poznaniu z oddziałami w Lesznie i Starołęce, zał. 1868;

Fabryka cygar Tadeusz Garstecki w Poznaniu, zał. 1912;

Fabryka cygar Norbert Beume w Bydgoszczy, zał. 1902;

Fabryki cygar Adama w Bydgoszczy, zał. 1878;

Tow. Akc. J. Smodlibowski w Miłosławiu, zał. 1899;

Z dalszych fabryk tytoniowych wymieniamy firmy: Gustav Adolph Schleh w Poznaniu; Emil Mader w Poznaniu; Erich Dieterle w Lesznie; Edward Krüger w Kościanie; Alfred Mazur w Rawiczu; C. B. Tomaszewski w Poznaniu; Grecko-polską fabrykę papierosów i tytoni „Plutos“ w Poznaniu; specjalną fabrykę tabaki do zażywania D. Woythaler w Bydgoszczy, zał. 1871 roku i produkującą rocznie do 6000 centnarów tabaki; „Bośnia“ fabryka papierosów Stefan Bilski w Poznaniu; Tow. Akc. „Orient“ w Bydgoszczy.

6. Przemysł przetworów ziemniaczanych. Przemysł przetworów ziemniaczanych zajmuje w gospodarstwie wielkopolskim bardzo ważne znaczenie, wyrabia on bowiem cały szereg produktów mogących znakomicie służyć jako przedmiot eksportu: mączkę kartoflaną, dekstrynę, słomę treściwą, syrop kartoflany, suszonkę, krochmal.

Przed wojną światową w Wielkopolsce istniało 47 krochmalni; dzisiaj ilość ich

zmniejszyła się, bo część przypadła Prusom, a jedna krochmalnia (w Zbąszyniu) podczas ostatniej wojny polsko-niemieckiej została do takiego stopnia uszkodzoną, że na dłuższy czas jeszcze pozostać musi nieczynną. Produkcja krochmalni całego byłego zaboru pruskiego wynosi w przybliżeniu 80% produkcji wszystkich innych dzielnic Rzeczypospolitej. Największą wytwórnią tego rodzaju jest Towarzystwo Akcyjne Fabryka Przetworów Ziemniaczanych Lubań w Luboniu pod Poznaniem, założone w 1904 roku jako Tow. Akc. C. A. Koehlmann & Co. z siedzibą główną we Frankfurcie nad Odrą i w 1920 roku przy udziale Banku Przemysłowców w Poznaniu wykupione z rąk niemieckich. Fabryka ta w normalnych warunkach może przerabiać 3 miliony centnarów kartofli podczas jednej kampanji, zakłady jej obejmują na przestrzeni 18 500 metrów kwadratowych 3 mączkarnie, fabrykę dekstryny, suszarnię pyłpy i fabrykę słomy treściwej, siły napędowe (parowe maszyny) wynoszą 1600 KP. Mączkarnie przerabiają normalnie w ciągu 24 godzin do 22 000 centnarów ziemniaków, suszarnie dostarczają dziennie przy pełnym ruchu 2800 centnarów krochmalu, dekstryny wyrabia się

dziennie 15 000 kg. Wyroby, w pierwszej linii krochmal, eksportowano przed wojną w wielkich ilościach zagranicę, zwłaszcza do Anglii, gdzie markę „Lubań” bardzo ceniono.

Od roku 1905 mniej więcej rozwijać się zaczął w Wielkopolsce przemysł suszenia kartofli celem uchronienia ich od zgnilizny i pozyskania zupełnie trwałego artykułu pastewnego. Ilość suszarni w Wielkopolsce z 6 w roku 1905 wzrosła do 70 w roku 1914 i podczas wojny światowej jeszcze się zwiększyła z powodu korzystnej dla nich konjunktury i poparcia przez Rząd niemiecki, pragnący z suszonki ziemniaczanej stworzyć bezpośrednią żywność dla ludzi i uzyskać domieszkę do szczupłych zapasów mąki chlebnej. Suszarnie w Wielkopolsce częściowo połączone są z gorzelniami, krochmalniami, młeczarniami albo cukrowniami lub też istnieją jako samodzielne zakłady.

Syrop kartoflany wyrabia w Wielkopolsce tylko jedna fabryka: Wielkopolskie Zakłady Przetworów Kartoflanych we Wronkach.

Drożdże wyrabia Lubońska Fabryka Drożdży, dawniej G. Sinner, Tow. Akc. w Luboniu pod Poznaniem.

Dodatek.

XV. Przemysł konfekcyjny.

Osobny rozdział poświęcamy przemysłowi konfekcyjnemu, mimo tego, że nie jest to w ścisłym znaczeniu słowa przemysł, lecz właściwie rękodzielnictwo (proceder) i jako takie (Bekleidungsgewerbe) wyszczególnionem było w statystyce niemieckiej. Ze względu jednak na to, że przemysł konfekcyjny, dawniej w Wielkopolsce rozwinąć się nie mogący z powodu przemożnej konkurencji Berlina, Wrocławia, Lipska itd., posiada tu dzisiaj daleko korzystniejsze widoki rozwoju i w dziedzinie tej powstał w ciągu ostatnich dwóch lat szereg poważnych przedsiębiorstw, uważamy za wskazane, poświęcić temuż przemysłowi osobny dodatkowy rozdział.

Tablica 27 pokazuje podział przemysłu konfekcyjnego na poszczególne grupy i udziały tychże grup w każdym powiecie. Wyjąwszy krawiectwo (przemysł konfek-

cyjny), wyrób obuwia i kuśnierstwo w Lesznie, w których ujawnia się w ostatnich czasach tendencja ku szerszej działalności przemysłowej, pozostałe grupy zaliczyć trzeba do rękodzielnictwa.

Zwiększych przedsiębiorstw, powstałych w ostatnich czasach, wymieniamy:

Towarzystwo Akcyjne „Dom Konfekcyjny” w Poznaniu, dawniej Petersdorf, powstałe 1892 roku, posiada sił napędowych 30 KP, zatrudnia 200 robotników i wyrabia wszelkiego rodzaju ubiory męskie i damskie, futra, bieliznę, obuwie itd.

Tow. Akcyjne „Konfekcja Damska” w Poznaniu, założone 1920 roku, zatrudnia 25 pracowników.

Danielewicz i Ska. w Poznaniu, założona 1902 roku, zatrudnia 148 pracowników i wyrabia jako specjalność ubiory męskie i dla chłopców.

Tablica 27.

Ilość osób zajętych w poszczególnych grupach przemysłu konfekcyjnego w Wielkopolsce w roku 1907.

Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. Gewerbliche Betriebsstatistik. Band 218.

Grupy przemysłu konfekcyjnego	P o w i a t y																			
	Poznański miejski	Bydgoski miejski	Bydgoski	Chodzieski	Czarnkowski	Gnieźniński	Gostyński	Grodziski	Inowrocławski	Jarociński	Kępniński	Kościański	Koźmiński	Krotoszyński	Leszczyński	Międzychodzki	Mogileński	Nowotomyski	Obornicki	Odolanowski
1. Szwalnie	36	69	29	6	3	12	10	8	31	13	11	11	5	24	60	8	10	8	7	3
2. Krawiectwo	3302	848	445	426	239	383	159	161	541	103	210	183	144	276	367	183	172	183	217	111
3. Konfekcja bielizny	12	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
4. Strojnictwo	135	63	14	43	3	25	8	8	16	7	7	3	6	13	26	14	7	8	14	6
5. Sztuczne kwiaty	5	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6. Wyrób kapeluszy filcowych i czapek	12	4	—	—	—	—	—	5	—	—	1	2	2	—	3	1	—	1	1	—
7. Kuśnierstwo ...	47	31	3	29	4	6	6	2	7	—	11	4	2	6	129	5	10	1	2	3
8. Wyrób rękawiczek	7	4	—	1	—	2	—	—	1	—	—	1	—	6	6	—	—	—	—	—
9. Wyrób gorsetów	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Wyrób obuwia .	1601	808	294	247	200	488	261	242	322	179	168	200	159	536	268	117	266	95	138	118
Ogółem	5486	1830	785	752	449	916	444	427	919	302	408	404	318	861	859	328	465	296	379	241

Grupy przemysłu konfekcyjnego	P o w i a t y																	Razem		
	Ostrowski	Ostrzeszowski	Pleszewski	Wschod.-poznański	Zachodn.-poznański	Rawicki	Śmigielski	Śremski	Śródzki	Strzeziński	Szamotulski	Szubiński	Wągrowiecki	Wieleński	Witkowski	Wolsztyński	Wrzesiński		Wyrzyski	Żniński
1. Szwalnie	12	7	6	2	2	48	7	6	3	8	10	9	3	8	7	8	7	11	2	856
2. Krawiectwo	199	129	124	94	66	555	80	237	143	151	331	163	189	169	77	251	186	424	189	12408
3. Konfekcja bielizny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—	—	—	—	22
4. Strojnictwo	12	10	6	—	—	10	4	5	10	9	21	7	5	7	4	15	7	4	12	574
5. Sztuczne kwiaty	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
5. Wyrób kapeluszy filcowych i czapek	4	—	1	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	—	—	49
7. Kuśnierstwo ...	7	3	7	—	3	11	2	8	2	—	3	3	—	—	—	6	5	6	2	375
8. Wyrób rękawiczek	1	—	—	—	—	4	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	34
9. Wyrób gorsetów	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
10. Wyrób obuwia	229	141	255	146	102	283	173	215	165	138	352	131	113	72	119	238	308	204	108	10199
Ogółem	464	290	399	242	173	914	269	471	323	306	721	312	310	258	208	520	516	649	313	24527

Fabryka obuwia Robert Sieburth w Poznaniu, założona 1860 roku, posiada sił napędowych 175 KP, zatrudnia 53 pracowników i wyrabia rocznie około 130 tysięcy par butów.

Oprócz tego istnieje jeszcze szereg firm w Bydgoszczy i w większych miastach, wyrabiających w większym zakresie wszelką konfekcją, bielizną, obuwiem itd.

Przemysł kuśnierski najliczniej reprezentowany jest w mieście Lesznie.

Miasto Leszno, położone tuż nad granicą niemiecką pomiędzy Poznaniem i Wrocławiem, już w wiekach średnich było bardzo ważnym ośrodkiem handlu wymiennego pomiędzy Polską i Niemcami. Przedmiotem tego handlu były głównie skóry zwierzęce, idące tranzytem przez Leszno z Rosji i Polski do Niemiec, i skóry oraz futra wyprawiane, głównie amerykańskie, nadchodzące przez Lipsk do Europy i ztąd za pośrednictwem Leszna na wschód sprzedawane. W związku z tym handlem powstał w Lesznie przemysł wyrobu gotowych futer, noszonych wtedy podczas długich podróży końmi, gdy koleje żelazne z opalonymi wagonami nie istniały. Dawny leszczyński przemysł wyprawiania skór na futra, organizowany ówczesnym zwyczajem w formie cechów, stanowił dosyć poważną konkurencję dla Lipska; zaczął on upadać, gdy Wielkopolska została 1815 roku połączoną z Prusami. Zcentralizowanie całego handlu futrami w Lipsku i odbywające się tamże wszechświatowe jarmarki były powodem, że w ciągu ubiegłego stulecia przemysł ten w Lesznie zupełnie się skurczył, utrzymał się tamże jednak i rozwijał przemysł wyprawiania skór królikowych, znanych później na całym wszechświatowym rynku

pod nazwą „weisse Lissaer polnische Kanin“. W połowie ubiegłego stulecia istniało w Lesznie około 50 firm, zajętych wyłącznie wyprawianiem skór królikowych i zatrudniających kilkaset pracowników. W roku 1907 pozostało w Lesznie z dawnego bardzo znacznego przemysłu kuźnierskiego 31 zakładów kategorii przeważnie rzemieślniczej, zatrudniających 129 pracowników. Z większych firm kategorii kupieckiej, przyjmujących ryzyko finansowe na siebie i zatrudniających samodzielnie warsztaty kuźnierskie, pozostały zaledwie 3. W połowie ubiegłego stulecia wyprawiano w Lesznie od 4 do 5 milionów skór królikowych, przed wybuchem wojny światowej cyfra ta spadła na około 1¹/₂ miliona, reprezentująca wartość około 1¹/₂ miliona marek niemieckich w walucie przedwojennej.

Wojna i jej następstwa stworzyły dla przemysłu wyprawiania skór królikowych w Lesznie zupełnie nową i bardzo korzystną sytuację. Z powodu bowiem ogromnego podrożenia tak zwanych szlachetnych futer, pojawiających się dzisiaj na rynku tylko w nikłych ilościach, zwiększyła się bardzo konsumpcja futer tańszych a w szczególności skór królikowych, które wyprawiane są dzisiaj dzięki postępowi techniki a w szczególności techniki farbowania skór i futer w sposób wysoce doskonały i zadowalający najwyższe wymagania. Miasto Leszno ze znaczną ilością wyszkolonych pracowników w rzemiośle kuśnierskim posiada zatem wszelkie warunki powstania i znakomitego rozwoju przemysłu wyprawiania skór królikowych na większą skalę, o ile znalazłby się większy kapitał, któryby się działowi temu specjalnie poświęcił.

Powiat gostyński.

A. Budziszewski, Sowiny. — Wincenty Dabiński, Gostyń. — Hansemann, Pępowo. — Kulczyński, Krobia. — R. Langner, Piaski. — Michałowski, Gostyń. — M. Nowacki, Piaski. — Fr. Hencel, Gostyń. — Paul Szulc, Gostyń. — Cegielnia, Pudliszki.

Powiat grodziski.

Cegielnia, Wilanowo.

Powiat inowrocławski.

B. Schwersenz, Gniewków. — Sperling, Gniewków. — A. Wirtz, Gniewków. — Hohnert, Jaksice. — Hermann Neufeld, Jaksice. — Geblesinn, Inowrocław. — Heinrich Cohn, Inowrocław. — Augusta Richter Synowie, Inowrocław. — R. Steinke, Miechowie. — K. Steinhilp, Inowrocław. — Poniański, Kościelce. — Segor i Radetzki, Inowrocław. — Cegielnia Dominialna, Góra. — G. Blesina Następca Z. Cieszka, Inowrocław. — Lucjan Wichliński, Tuczo. — Busse, Łatkowo. — Otto, Kruszewica. — Cegielnia Spółki Osadniczej, Inowrocław. — J. Stranz i W. Roszkiewicz, Inowrocław.

Powiat jarociński.

Fischer v. Molardt, Góra. — M. Stanisław, Jarocin. — von Jouanne, Chociszka. — Skurzewski, Kumorze. — A. Sowiński, Witaszyckie Oleдры. — Cegielnia firmy Tonwerk, Witaszyce. — A. Witze, Witaszyce. — Parowa Cegielnia Chłapowskiego, Kotlin. — W. Ziemiłowicz, Witaszyce. — Fr. Mazurek, Jarocin. — Wojcieszak, Jarocin. — A. Zenker, Żerkow. — Zychliński, Twardów. — Cegielnia Książęca, Jarocin. — Taczanowski, Mieszków. — Paul Kuttner, Fabjanów. — Fr. Mazurkiewicz, Jarocin. — Józef Wojtaszek, Jarocin.

Powiat kępiński.

A. Całkosiński, Kępno. — Parowa Cegielnia Albertów, Kępno. — Hermann Ceorge, Kępno. — Lis i S-ka, Kępno. — Cegielnia Książęca Gänseberg, Wielko-Koźle. — S. Długoszewski, Wielko-Koźle. — S. Długoszewski, Podzamcze. — Paul Beck, Miechów. — Jan Morek, Kępno. — Carl Kabath, Szadków (Schadegow). — Cegielnia Parowa, Słupia Sycowska. — Cegielnia Parowa, Słupia. — Cegielnia Parowa, Wielko-Koźle.

Powiat kościański.

Parowa Cegielnia, Kokorzyn. — Chłapowski-Szczodrowo, Kościan. — L. Goldschmidt, Kościan. — W. Petzold, Krzywina. — Vereinigte Kostener und Schmiegeler Ziegelwerke, S. z o. p., Kościan. — Cegielnia Wielkiego Księcia Sasko-Wejmarskiego, Racot. — Parowa Cegielnia, Klinker, T. z o. p., Przysieka. — Goldschmidt i Płońsk, Naclaw.

Powiat koźmiński.

Owczarek, Koźmin. — D. Cieszyński, Koźmin. — Busch i S-ka, Pogorzela. — August Peter, Pogorzela. — J. Scheyer, Koźmin. — Michalak i Waligóra, Pogorzela, August Peter, Głuchówek.

Powiat krotoszyński.

Krotoschiner Ziegelwerke und Zementfabriken, T. z o. p., Krotoszyn. — W. Robiński, Parowa Cegielnia, Krotoszyn. — Fabryka Wyrobów Ceramicznych, Krotoszyn. — Zduner Dampfziegelei S. z o. p., Zduny. — Edward Begale, Rozdrażewo. — Paweł Czajka, Kobierno. — Cegielnia Dominialna, Dobrzyca. — Adolf Jeske, Paprotki. — Julius Neumark, Krotoszyn.

Powiat leszczyński.

J. Olendorf, Szymanowo. — Cegielnia Kościoła Św. Krzyża, Leszno. — Cegielnia Kościoła Św. Jana, Leszno. — Hermann Schwarz, Włoczekowice. — Antoni Kowalski, Nowa Wieś. — Hr. Mielżyński,

Kąkolewo. — Bolesław Szydłowski, Osieczna. — Cegielnia, Bajanice-Garzyn. — Cegielnia, Dreczkowa, poczta Osieczna. — Paweł Walter, Pomykowo. — Parowa Cegielnia „Rola“, Bukowice. — K. Schwarc, Włoszkowice. — St. Wojczyński, Włoszkowice.

Powiat międzychodzki.

Paul Gerstekorn, Międzychód. — Otto Rodaks, Łężyc. — E. Rodaks, Lutoń. — R. Bensch, Mokszec. — Bracia Bennewitz, Jatuń. — Ernst Hannemann, Sieraków. — Cegielnia Kopalni Klara, Sieraków. — Bolesław Banaszkiwicz, Sieraków.

Powiat mogileński.

Filisiewicz i Jankowski, Mogilno. — Mogileńska Cegielnia Pierścieniowa, Mogilno. — J. Sommerfeld, Szczepanowo. — Hel. Raczyńska, Marcinkowo. — W. Żuchowski, Kieczkowo, poczta Trzemeszno. — W. Radomski, Mogilno. — Radtke, Mogilno.

Powiat nowotomyski.

von Klitzing, Zbąszyń. — C. Lechel, Zbąszyń. — K. Markwardt, Zbąszyń. — E. Pflug, Brody. — Hasenfelder i S-ka, Glinno. — Hr. Łęcki, Lwówek. — G. Koster, Lwówek. — R. Koster, Lwówek. — H. Hasenpulver, Lwówek. — Hr. Łęcki, Posadowo. — Parowa Cegielnia Strese, Skrzyżewo. — Max Zimmermann, Strzyżewo.

Powiat obornicki.

H. Grünhanf, Murowana Goślina. — Dziejdzicki, Oborniki. — V. Bentsch, Oborniki. — Cegielnia Rotenstein, Oborniki. — Gottlieb Frühauf, Piła. — Kaspary i Czarnikau, Połajewo. — Fr. Pirschner, Wełna. — Cegielnia Urzędu Osadniczego, Oborniki. — Cegielnia Ziegelei-Genossenschaft, Oborniki. — Cegielnia Miejska, Oborniki. — Aufricht, Rogoźno.

Powiat odolanowski.

Zdanowski, Odolanów. — J. Krakowski, Nabyzycza. — Idzi Skutecki, Zacharzew. — A. Wringer, Raszków. — August Wrengelt, Moszczanka. — M. Köhler, Dobrzyce.

Powiat ostrowski.

Nyklewicz i Lasota, Przygodzice. — J. Piechodzki, Przygodzice. — Cegielnia Ks. Radziwiłła, Krępa. — P. Mikołajczak, Masanów. — A. Krysińska, Ostrów. — Skurzewski, Rososzycza. — Cegielnia Spółki Ziemiańskiej, Franklinowo. — Cegielnia Spółki Akcyjnej „Wagon“, Ostrów. — Mikołajczak, Ostrów.

Powiat ostrzeszowski.

H. Szmaja, Grabów. — J. Biczysko, Mikstadt. — Jakubowski i Grünberg, Olszyna. — W. Gorgolewski, Ostrzeszów. — Feliks Wodniakowski, Ostrzeszów. — Cegielnia Dominialna, Strzyżew. — Jan Szczyszek i L. Laskowski, Ostrzeszów. — Cegielnia Parowa, Dąbrówka. — Rachwał, Grabowo.

Powiat pleszewski.

Cegielnia Dominialna, Gołuchów. — Jakób Wemer, Zielona Łąka. — Ks. Czartoryski, Jedlec. — von Jouanne, Lenartowice. — F. Hanemann, Nowa Wieś. — Jakób Albert, Zielona Łąka. — Maksym Dykiert, Pleszew. — Skóraszewski, Tursko. — Otto Kropf, Kowalewo. — Bronisław Sadowski, Nowawieś-Pleszew. — Bogacki i Wiza, Pleszew. — von Strieger, Sobótka. — von Frank, Marszewo. — Cegielnia Dominialna, Kotowiecko. — Wojciech Góziński, Nowa Wieś.

Powiat wschodnio-poznański.

Hartwig i Weidemann, Główna. — Albert Kothe, Główna. — Z. Cisielczyk, Rataje-Starołęka. — M. Katz, Nowawieś. — Max Schenk, Antonin. — Stablewski, Antonin. — von Treskow, Owieńska. — M. Szybek

i S-ka, Antonin. — Bracia Kossobudzy, Malta. — Cegielnia Dominialna, Gołecin. — Mankiewicz, Naradowice.

Powiat zachodnio-poznański.

Otto, Domańczyce. — Moritz Victor, Fabjanowo. — Fr. Glabisz, Kotowo. — F. Batsch, Lublinko. — Otto Fechner, Żabikowo. — M. Krombach Synowie, Żabikowo. — Cegielnia Parowa Kurczewski, Sroczyński i S-ka, Junikowo. — J. Suwalski, Żabikowo. — von Tiedemann, Jeziorki. — Cegielnia Parowa Albertshof, Słupia. — A. Schwarzkopf, Solacz. — Fr. Brotmann, Stęszewo. — Otto Kraft, Stare Dynaczewo.

Powiat rawicki.

Julius Ollendorf, Rawicz. — Franciszek Nowacki, Rozstępniewo. — Cegielnia Dominialna, Sowiny. — Cegielnia Dominialna, Dłonie. — Johannes Bierling, Miejska Górka. — Cegielnia Dominialna, Stasin pod Szkaradowem.

Powiat śmigieński.

Moritz Moll, junior, Czacz. — Złączone Cegielnie Augustowo-Rakoniewice, S. z. z o. p., Gradowice. — Cegielnia Dominialna, Polskie Witkowo. — H. Hentschel, Niechętkowo. — Cegielnia Dominialna, Dębsko. — Paul Gemming, Czacz.

Powiat śremski.

M. Perkiewicz, Ludwikowo p. Mosiną. — W. Lompa, Śrem. — Brzeski, Pysząca. — Dr. Jan Kowalski, Ostrowieczko, poczta Dolsk. — Cegielnia Dominialna, Budzyń pod Mosiną. — Cegielnia Dominialna, Lubiatowo, poczta Dolsk.

Powiat średzki.

Hr. Mielżyński, Jwno. — Dr. Liebeck i Pospieszal, Środa. — Cegielnia Urzędu Osadniczego, Środa.

Powiat strzeliński.

R. Daenke, Jeziorki. (dom.) — Wawrzyn Szuda, Strzelno. — Cegielnia Dominialna Sukowy, Salkowice. — H. Bothe, Rządwin. — von Gierke, Palanowice.

Powiat szamotulski.

Berg i Wagner, Piotrków. — von Massenbach, Pniewy. — Oscar Krause, Szamotuły. — Richard Kühle, Szamotuły. — Hr. Węsierski-Kwilecki, Wróblewo. — F. Hellwig, Krzywa Łąka. — E. Hoffmann, Wronki. — J. Markus, Wronki. — H. Krüger, Wronki. — Roberta Srusińskiego Spadkobiercy, Wronki. — Pniewska Cegielnia Parowa, Pniewy. — Antoni Wonka, Wronki. — Fr. Janiszewski, Wronki. — W. Cichowicz, Koninki. — Paweł Szmyt, Podrzewie. — Cegielnia Dominialna, Lipnica. — Cegielnia Dominialna, Gaj Wielki. — H. Wysocki, Szamotuły.

Powiat szubiński.

Ferdinand Schwelling, Kcynia. — Emil Wiese, Kcynia. — Cegielnia Parowa Załachowo, Łabiszyn. — Bracia Kuniccy, Szubiń. — Józef Maiersohn, Szubiń. — Fr. Alwin, Szubiń. — Winkel, Kcynia. — Fabr. cegły wapiennej, S. z o. p., Barcin. — W. Krüger, Gromadno. — Kaliski, Mała.

Powiat wągrowiecki.

J. Kielczewski, Łopienno. — J. Krüger, Łopienno. Niezychowski, Żelice. — Suszarnia ziemniaków i fabr. cegły wapiennej, Wągrówiec. — Cegielnia Dominialna, Roszków. — St. Wojczyński, Mieścisko. — Jan Juska, Górny Młyn, poczta Skoki. — Gottlob Klatt, Skoki. — P. Sohlke, Miłostawice, poczta Mieścisko. — N. Wagner, Jankowo. — Kuntze, Chociszewo.

Powiat witkowski.

R. J. M. Berne, Witkowo. — Ignacy Knast, Wit-

kowo. — Chelmicki, Żydowo. — Marjanna Geppert, Powidz. — Jan Gąsiorek, Powidz.

Powiat wolsztyński.

A. Bitterkleid, Nowa Wieś. — Świniarski, Obra. — Złączone Cegielnie Augustowo-Rakoniewice, S. z. z o. p., Augustowo. — Gutsche i Jaekel, Rostarzewo. — Rothenburger Tonwerke, S. z. z o. p., Rostarzewo. — Fabr. cegły wapiennej Świętno, Wolsztyn. — Bitterkleid, Wolsztyn. — Gustav Böhm, Jabłonna. — Anastazja Ptak, Starkowo. — Cegielnia hr. von Schlieffen, Wioska. — Fr. Matysiak i St. Opaska, Wolsztyn. — Jan Weiss i S-ka, Wolsztyn.

Powiat wrzesiński.

W. Kościelski, Miłostaw. — Lutomski, Staw, poczta Strzałkowo. — W. Kubacki, Żernik.

Powiat wyrzyski.

H. von der Goltz, Czajcze. — Freimarker Ziegelwerke, Krostowo. — Dampfziegelei, S. z o. p., Mrocza. F. Pieczyński, Nakło. — Otto Utesch, Osieka. — Ettinger i Wreschener, Miasteczko. — von Bethmann Hollweg, Runów. — Fr. Wringer, Gromadno. — J. Kiss, Białośliwie. — Paweł Boni, Wyrzysk. — C. Paschke, Wielka Wysoka. — B. Helmchen, Wysoka. — A. Hillmeister, Miasteczko. — Jan Wylęgała i S-ka, Łobżenica.

Powiat żniński.

Łuczka, Gąsawa. — Maciejewski, Gąsawa. — Erich Rust, Biskupin. — Karl Zimpel, Janówiec. — Fr. Lorendowski, Janówiec. — Józef Mannheim, Janówiec. — August Olszewski, Janówiec. — Krautstrung, Jaroszewo. — J. Horch, Żnin. — A. Mączyński, Żnin. — Sobieralski, Żnin. — Franciszek Albrecht, Żnin. — Wilhelm Schuffe, Rogówko. — Weidmann, Mięcierzyn.

Kamieniołomy.

Gogolin - Gorazdzer Kalk- und Cementwerke, Piechcin, pow. szubiński. — Michael Lewy i S-ka, łomy kamienia wapiennego, Wapienno, pow. szubiński. — Wapnoer Gypswerk, Tow. Akc., Wapno, pow. wągrowiecki. S. gips.

Fabryki szkła i porcelany.

Aktiengesellschaft für Glasindustrie Gertraudenhütte, Dziembowo, pow. chodzieski. — A. Zborowski i Syn, Nadnoteckie Huty Szkła, Tur, pow. szubiński. S. butelki. — Fabr. Porcelany, T. z o. p., Chodzież. — Tow. Akc. Annaberger Steingutfabrik, Chodzież. — Tow. Akc. Huta Szklana, Ujście, pow. chodzieski.

Fabryki wyrobów ceramicznych.

Albert Adasek, wyrób kafli, Rawicz. — Carl Altmann, wyroby cementowe, Szretery, pow. bydgoski. — Ignacy Białas, Poznań, Łazarska 1. S. pomniki, nagrobki, wyroby z granitu, piaskowca, marmuru i sztucznego kamienia, szlifiernia marmuru. — Bischofswerder i S-ka, wyroby cementowe, Poznań. — Busch, wyroby wapieniowe, Kcynia, pow. szubiński. — Bartschiner Hartsteinwerke, T. z o. p., Barcin, pow. szubiński. — Czubek i Pełczyński, T. z o. p., Poznań, wyroby cementowe. — J. P. Cohn, wyroby cementowe, Rakoniewice, pow. wolsztyński. — Heimann Cohn, wyroby cementowe, Koronowo pow. bydgoski. — Czubek i Mieczkowski, Krotoszyn. S. dachówki, kafle, rury glazurowane. — Tow. Akc. „Dębienko“, Dębienko pod Stęszewem (Pozn.). S. wyroby cementowe. — H. Dräger, wyroby cementowe, Chodzież. — Rudolf Fiebig, wyrób kafli, Rawicz. — Fabrik feuerfester u. säurefester Produkte, Tow. Akc., Dziembowo, pow. chodzieski. — Fabryka wyrobów

cementowych, T. z o. p., Skoki, pow. wągrowiecki. — Fr. Grochowski, budowa piecy piekarskich, Poznań, Zamkowa 4. — Th. Gollnisch, wyroby cementowe, Rawicz. — R. Gundermann, wyroby cementowe, Wieleń, pow. czarnkowski. — Antoni Grabarski, fabr. doniczek i garnków, Gostyń. — Samuel Heimann i S-ka, wyrób artykułów budowlanych, Września. — Haasenfelder i S-ka, fabr. cegieł wapiennych, Glinno, pow. nowotomyski. — C. Handtke, wyroby cementowe, Czarnków. — C. Hust, wyroby cementowe, Gniezno. — P. Hentschel, wyroby cementowe, Wągrowiec. — Hermann Heinze, wyroby cementowe, Wągrowiec. — Waldemar Jenisch, wyroby wapienne, Bydgoszcz. — Rudolf Johanne, fabr. cegieł wapiennych, Nakło. — Bracia Kurzbach, wyrób kafli białych i kolorowych, Ostrów. — Th. Klose, wyroby cementowe, Poznań, Sew. Mielżyńskiego 23. — Kranz, wyroby cementowe, Odolanów. — Kurdelski i S-ka, wyroby cementowe, Poznań. — E. Krantz, wyroby cementowe, Pobiedziska, pow. wschodnio-poznański. — Otto Kretschmer, wyroby cementowe, Rawicz. — Bracia Koniccy, T. z o. p., wyroby cementowe, Szubiń. — O. Lölke, fabr. cegieł wapiennych, Rynarzewo, pow. szubiński. — S. Michalski i S-ka,

dawn. A. Krzyżanowski, wyroby cementowe, Poznań. — A. Marquardt, wyroby cementowe, Lipia góra (Lindenwerder), pow. chodzieski. — Masadyński, Poznań. S. kafle, piece zwyczajne i ozdobne. — Karol Nier, wyrób kafli, Ostrzeszów. — Posener Mörtelwerke, T. z o. p., Poznań. S. wyroby cementowe. — Max Prietz, wyroby cementowe, Wieleń, pow. czarnkowski. — Fritz Ritter, budowa piecy piekarskich, Poznań, Wielkie-Garbary 49. — Bernhard Rzeszewski, budowa nagrobków, Poznań, Małe Garbary 7. — Albert Röber, wyroby cementowe, Trzemeszno. — Salinger i Witt, wyroby cementowe, Wieleń, pow. czarnkowski. — Bracia Strehlau, wyroby cementowe, Fordoń, pow. bydgoski. — Gustav Schulze, wyroby cementowe, Chodzież. — E. Sroczyński, wyroby cementowe, Wągrowiec. — Amandus Schwarz, fabr. cegieł wapiennych i kopalnia żwiru, Wojdał, pow. inowrocławski. — Vereinigte Drainröhrenfabriken, T. z o. p., Poznań. — Windscheid i Langelott, wyroby cementowe, Białobłoto, pow. bydgoski. — A. Załachowski, wyroby cementowe, Dziembowo, pow. chodzieski. — Zakłady Wojdalskie, fabr. wyrobów cementowych i sztucznych kamieni, Wojdał, poczta Pokość.

Przemysł metalowy i maszynowy.

„Agraria“, fabr. maszyn rolniczych, Koźmin. Wł. M. Kwaśniewski. S. pługi, brony, walce. — Tow. Akc. „Arkona“, wytwornia wyrobów metalowych w Tczewie (Pomorze), zarząd główny w Poznaniu, Wały Jana III, nr. 9. — B. Apolinarski, fabr. wyrobów metalowych, Inowrocław. — R. Adam, fabr. maszyn, Chodzież. — Bartsch i Witt, fabr. maszyn rolniczych, Kostrzyn, pow. średzki. — Karl Bach, odlewnia żelaza, Międzychód. Blumwe i Syn, Bydgoszcz. S. wszelkie maszyny dla przemysłu drzewnego. — H. Blottner, fabr. maszyn, Bojanowo. — Bromberger Schlepsschiffahrts-Akt-Ges., Kapuścisko Małe pod Bydgoszczą. — A. Bederke, fabr. maszyn, Rostarzewo, pow. wolsztyński. — Marja Beissel i S. Winiecki, fabr. broni i amunicji, Poznań, Wodna 21. — Baumann, odlewnia mosiążu, Wolsztyn. — Adolf Brandenburger, fabr. maszyn, Gniezno. — H. Błażejczyk, fabr. młynków do mielenia kawy, Koronowo nad Brdą. — Tow. Akc. H. Cegielski, Poznań. S. maszyny i narzędzia rolnicze, lokomobile, parowozy, wagony, całkowite urządzenia maszynowe. — Hermann Cramer, Kępno. S. maszyny rolnicze, zakładanie studni i wodociągów. — Leon Czarliński, Tow. Akc., Krepa, pow. ostrowski. S. maszyny rolnicze. — L. Cebulski, fabr. maszyn rolniczych, Kępno. St. Czerniak, fabr. maszyn, Gniezno. — Dekowski i S-ka, fabr. maszyn, Środa. — Tow. Akc. „Dębienko“, Dębienko pod Stęszewem (Pozn.). S. patentowane materace. — M. Domagalski, Żerków, pow. jaroziński. — Donaj i S-ka, T. z o. p., Leszno. S. wszelkie instalacje. — Dratziger Eisengiesserei, Drawsko, pow. czarnkowski. S. odlewy żelazne. — Józef Dziabaszewski, Poznań. S. wyroby miedziane. L. Dieren, fabr. maszyn, Września. — Stefan Fieske, warsztat elektrotechniczny, Poznań, ul. Śniadeckich 6. — F. Eberhardt, Tow. Akc., fabr. maszyn, Bydgoszcz. — Hermann Elkeles, fabr. szaf żelaznych, Poznań. — G. Eckstein, fabr. maszyn rolniczych, Żnin. — „Elektro-Industria“, warsztat elektrotechn., Poznań, ul. 27. Grudnia nr. 18. — „Elektros“, B. Filipiński, warsztat elektrotechn., Poznań, Szkolna 10. — Fabryka Wyrobów Żelaznych, Poznań, Grobla 3. S. okucia do drzwi i okien, kraty, ogrodzenia, zamki. — C. Fiebrandt i S-ka, Tow. z o. p., Wilczak Mały (Schleusenau), pow. bydgoski. S. urządzenia sygnałowe dla kolei. — „Fotogan“, fabryka galwanicznych elementów, Tow. Akc., Poznań. — Th. Fulde, odlewnia metalu, Starołęka pod Poznaniem. — W. Fürhoff,

fabr. maszyn, Janówiec, pow. zniński. — A. Glapa, fabr. maszyn, Ostrów. — „Globus“, Fabryka maszyn Wysocki, Zdunek i Olejniczak, Pleszew. — Gniewkowska budowa maszyn, dawn. O. Schwartz, T. z o. p., Gniewkowo. — Jan Gutowski, Kościan. S. wszelkie instalacje. — A. Gucewicz, wyroby jubilerskie, Bydgoszcz, Sienkiewicza 56. — K. Gaertig i S-ka, Poznań, Pocztowa 26. S. instalacje elektryczne. — Alfred Gerhard, inżynier, Poznań, Wały Zygmunta Augusta 2. S. instalacje. — Fritz Gilde, fabr. maszyn rolniczych i warsztat reparacyjny, Grodzisk. — Edmund Greczmiel, Koźmin. S. maszyny rolnicze. — Tow. Akc. „Galwana“, Bydgoszcz. S. termoporcelana, wyroby metalowe. — Stanisł. Grześkowiak, Gostyń. S. młocarnie. — Głogowski i Syn, Inowrocław. S. elewatory do słomy, grabie konne, parowniki. — L. W. Gehlhaar, fabr. maszyn, Nakło, pow. wyrzycki. — Granobs i Kozłowski, fabr. pilników, Bydgoszcz. — S. Goldschmidt, fabr. wag, Kościan. — P. Greczmiel, fabr. maszyn, Dobrzyca, pow. krotoszyński. — O. Garnecki, fabr. wyrobów metalowych, Gniezno. — S. Gleyda, fabr. wyrobów metalowych, Łabiszyn, pow. szubiński. — Polskie Telefony Automatyczne Grabowski i S-ka, Poznań, ul. Grotgiera nr. 3. — F. Griepentrog, fabr. maszyn, Janówiec, pow. zniński. — W. Głębocki, Poznań, ul. Kwiatowa 11. S. godła firmowe. — Philipp Hannach, Leszno. S. pompy. — Rysz. Rob. Hein, inżynier, Poznań, ul. Sew. Mielżyńskiego 14. S. instalacje. — W. i St. Hedinger, Poznań, św. Marcina 34. S. centralne ogrzewania i wodociągi. — Otto Herrmann, Poznań, Pocztowa 28. S. instalacje gazowe i wodociągowe. — I. Hein, Poznań, Małe Garbary 8. S. roboty ślusarskie. — Ad. Herzina, fabr. wag, Rawicz. — Rud. Haase, fabr. armatur, Bydgoszcz. — „Herkules“, fabr. maszyn, Gniezno. — „Iskra“, fabr. elektro-mechaniczna, Zduny, pow. bydgoski. — Jaretzki i Paul, Poznań, pl. Wolności 11. S. instalacje. Fr. Jaworski, fabr. maszyn rolniczych, Września. — St. Janiszewski, fabr. maszyn, Kostrzyn. — Adolf Jähn, fabr. maszyn, Śrem. — Antoni Jezierski, fabr. maszyn rolniczych, Czempin. — Janke Nast, właśc. Paul Busse, fabr. wyrobów metalowych, Bydgoszcz. — Janiszewski, fabr. maszyn, Margonin, pow. chodzieski. — Juljusz Janaszewski, Poznań, Kręta 6. S. budowa cegielni, kaflarki itd. — B. Jurkowski, Tow. Akc., Pierwsza Wielkopolska Fabryka Gwoździ i Drotu, Skalmierzyce. — S. Kuraszewicz, zakłady

samochodowe, Inowrocław. — Ant. Kaczorowski, fabr. maszyn, Września. — Paul Kahn, Leszno. S. wagi. — J. Kopczyński i S-ka, Poznań, Łazarska 30. S. pompy, studnie. — Marjan Kraszkowski, Ostrów. S. sieczkarnie, mlóczarnie, śrutowniki. — M. Krombacha Synowie, Poznań. S. maszyny cegielniane. — Ludwik Krystek, Koźmin. S. maszyny rolnicze. — Max Kuhl, Poznań. S. maszyny rolnicze. — Kubś i Gogolkiewicz, Poznań, św. Wojciech 26/27. S. aparaty gorzelniane, filtry, wyroby miedziane. — Krotoszyńska Fabryka Maszyn, Tow. Akc., Krotoszyn. S. odlewy żelazne, maszyny rolnicze. — M. Kornobis, Gostyń. S. maszyny rolnicze. — Heinrich Krause, fabr. maszyn, Bydgoszcz. — A. Kaczmarek, fabr. maszyn, Jarocin. — W. Kröning, fabr. maszyn, Swarzędz, pow. wschodnio-poznański. — F. B. Korth, fabr. maszyn, Bydgoszcz. — Kuhn i Dullin, fabr. maszyn, Wolsztyn. — H. Kuntze, odlewnia cyny, Leszno. — O. Keller, fabr. maszyn, Wągrówiec. — C. Kretschmar, fabr. aparatów, Bydgoszcz. — Inżynier St. Kraszewski, wytwórnia metalowa, Bydgoszcz. S. łożka metalowe, matrace sprężynowe, cedzidła studzienne, roboty szlacerskie. — R. Lindner, fabryka maszyn, Rawicz. — M. Lindner, Poznań, ul. Półwiejska. S. wyroby ślusarskie. — Bracia Leitreiter, fabryka kas ogniotrwałych, Inowrocław. — Gustav Liptow, Nast. Karl F. Ziegler, fabr. wyrobów metalowych, Szamocin, pow. chodzieski. — Rich. Liska, fabr. maszyn, Wągrówiec. — Heinrich Lund, fabr. pomp, Bydgoszcz. — Bracia Lesser, fabr. maszyn rolniczych, Poznań (właśc. Tow. Akc. H. Cegielski). — Ludwik Łazarski, Poniec, pow. gostyński. — Johannes Linz, Rawicz. S. całkowite urządzenia maszynowe dla gorzelnii, browarów, cukrowni i cegielni. — Leszczyńska Fabryka sprzętów żelaznych, dawn. G. Werner, T. z o. p., Leszno. S. łożka żelazne, umywalki. — Tow. Akc. Bydgoskich Zakładów Mechanicznych Hermann Löhnert, Bydgoszcz. S. urządzenia i maszyny dla fabryk cementu, młynów, cegielni, cukrowni, maszyny do masowego transportu. — Karol Labes, właściciel J. Segor, Inowrocław. S. roboty ślusarskie. — G. Lengowski, fabr. maszyn, Środa. — F. Lengowski, fabr. maszyn, Pniewy, pow. szamotulski. — Alex. Maennel, Nowytomysł. S. wszelkie wyroby z drutu, ogrodzenia itp. — „Matra“, fabr. materacy i łożek metalowych, Poznań, ul. Dąbrowskiego 142. — St. Malinowski, Śrem. S. maszyny rolnicze. — R. Marcinowski, Kębłowo, pow. wolsztyński. S. maszyny rolnicze. — Bracia Malak, fabr. maszyn rolniczych, Żnin. — A. Mońko, fabr. maszyn, Gostyń. — Emil Moehrdel, fabr. maszyn, Wolsztyn. — Emil Müller, fabr. maszyn, Mogilno. — Maschinen-centrale des Verbandes der landwirtsch. Genossenschaften, Ś. z o. p., Poznań, ul. Zwierzyniecka 13. S. maszyny i przyrządy rolnicze, piły tarczowe itd. — A. Neumann, fabr. maszyn, Chodzież. — H. Nitkowski, odlewnia żelaza, Szamotuły. — Nitsche i S-ka, Poznań. S. maszyny rolnicze. — Tow. Akc. Łucjan Nowiński, Poznań. S. maszyny do wyrobu papierosów. — Józef Nitsche, fabr. maszyn rolniczych, Dłużyna pow. śmigieński. — Fr. Nowak, fabr. maszyn, Poniec, pow. gostyński. — P. Nowacki, fabr. centryfug, Bydgoszcz, ul. Rycerska 6. — Olsztyński, fabr. maszyn, Pobodziska, pow. wschodnio-poznański. — A. Ortel, fabr. maszyn, Pobodziska, pow. wschodnio-poznański. — Piotr Olejniczak, fabr. maszyn, Śrem. — H. Plagens, fabr. maszyn, Strzelno. — Pleszewski Przemysł Kos Kowalskich Aniela Leśniewska, Pleszew. — S. Paulsen, fabr. maszyn, Czarnków. — Poznańska Fabryka Automobili, Poznań, właśc. inż. W. Hempowicz. — Poznańskie Towarzystwo Telefonów, Poznań, ul. Rzeczypospolitej. S. instalacje telefoniczne. — Polska Fabryka Telefonów i Telegrafów, Bydgoszcz, ul. Tołuńska 55. — N. Preiss i S-ka, Środa. S. maszyny

rolnicze. — Polski i Bielański, Wielkopolska Fabryka kas ogniotrwałych, kasetek i tresorów, Poznań, Rynek Śródecki 15. — Tow. Akc. „Precyzja“, Poznań. S. maszyny precyzyjne. — Płonka i S-ka, Poznań, Zagórze 6. S. wyroby metalowe, dewocyjne, galanterja. — W. Pyszkowski, fabr. maszyn, Wolsztyn. — St. Pełczyński, Poznań. S. reparacje i wyrób instrumentów muzycznych, struny. — Bracia Pfeiffer, fabr. biżuterji, Poznań. — Jan Porala, odlewnia i fabr. maszyn rolniczych, Drawski Młyn, pow. czarnkowski. — „Radjator“, Tow. z o. p., Poznań, ul. 27. Grudnia 5. S. instalacje centralnego ogrzewania. — L. Raszewski, fabryka maszyn, Poznań. S. torfiarki, reparacje maszyn rolniczych. — Rudolf Rössel, Leszno. S. instalacje gazowe i wodociągowe. — E. Rau Następca, fabr. maszyn, Leszno. — H. Radtke, odlewnia żelaza, Inowrocław. — Józef Rychlewski, fabr. maszyn rolniczych, Żnin. — B. Raczkowski, fabr. maszyn, Międzychód. — Zygmunt Radomski, fabr. maszyn, Ostrów. — R. Reim, Raszków, pow. odolanowski. — O. Rosenau, fabryka maszyn, Licnagóra, pow. nowotomyski. — M. Reichstein, fabr. maszyn rolniczych, Kępno. — Roman Rymarkiewicz, fabr. maszyn rolniczych, Grodzisk. — Gustav Richter, fabr. podkówek, Rawicz. — Riekenstorf, odlewnia mosiążu, Kościan. — C. Ratt, fabr. aparatów do piwa, Poznań. — C. Resche Nast., fabr. armatur, Bydgoszcz. — H. Ristau, fabr. wyrobów metalowych, Gniezno. — G. Reinhardt, fabr. wyrobów metalowych, Inowrocław. — Józef Rydlewski, fabr. maszyn, Strzelno. — M. Różniewski, fabr. maszyn, Wągrówiec. — St. Różakowski, fabr. przyborów do wirówek „Centryfuga“, Gniezno. — Fr. Rubel, dawn. G. Krätke, Poznań, ul. Wenecjańska 6. S. ryflowanie wałków. — S. Samulski i S-ka, Pleszew. S. wodociągi, centralne ogrzewanie, odlewy żelazne. — J. Sauer, Zamorze, pow. szamotulski. S. maszyny rolnicze. — Fabryka Maszyn dawniej Bracia Schneider, Międzychód. S. maszyny rolnicze i gorzelniane. — Paul Schulz, Gostyń. S. reparacje maszyn rolniczych, budowa ulic i kolejek. — Struwe i Timm, Poznań, Półwiejska ul. 25. S. wagi. — Rich. R. Schmidtke, fabr. maszyn, Szretery, pow. bydgoski. — H. Sellentin i S-ka, fabr. maszyn, Poznań. — J. Smorawiński, Poznań. S. elektryczne instalacje. — Paul Seller, fabr. maszyn rolniczych, Poznań. — Paul Steinken, fabr. maszyn, Poznań. — W. Stille, fabr. maszyn, Lipno, pow. śmigieński. — Gustaw Scherfke, fabr. maszyn, Poznań, ul. Dąbrowskiego 89. — H. Seiler, fabr. maszyn, Ryczywół, pow. obornicki. — O. Seidlitz, fabr. maszyn, Środa. — J. Słomski, fabr. maszyn, Koronowo nad Brdą, pow. bydgoski. — W. Schenk, fabr. wag, Bydgoszcz. — Stülpner, odlewnia mosiążu, Rawicz. — B. Sanin, odlewnia mosiążu, Poznań. — Heine. Seiffert, fabr. maszyn, Trzciel, pow. międzychodzki. — Ernst Schulz, fabr. maszyn, Wolsztyn. — O. Schmidt, fabr. maszyn rolniczych, Kiekrz, pow. zachodnio-poznański. — W. Seemann, fabr. rowerów, Ostrów. — Ida Schön, odlewnia mosiążu, Poznań, ul. Podgórna 3. — J. Specht, fabryka broni i amunicji, Poznań, ul. Rycerska 3. — „Sanitas“, Poznań, ul. Gwarna. S. protezy, aparaty chirurgiczne i dentystryczne. — Sieber i Schröter, fabr. maszyn, Gniezno. — Joh. Stranz, fabr. maszyn, Pakość, pow. mogileński. — K. Stier, Tow. Kom., Września. S. aparaty i naczynia dla mleczarni. — J. Seewald, fabr. maszyn, Jarocin. — Bracia Sommerfeld, fabr. instrumentów muzycznych, Bydgoszcz. — „Tehate“, Towarzystwo Handlowo-Techniczne, Poznań. S. maszyny rolnicze, cukrownicze, gorzelniane i młynarskie. — J. Thorn, Leszno. S. wszelkie instalacje. — C. Timmermann, fabr. materac, Łekno, pow. wągrowiecki. — A. Thaeal, fabr. maszyn, Mogilno. — Oskar Unverferth, fabr. biżuterji, Bydgoszcz. — P. Voelkner, fabr. organów

i instrumentów muzycznych, Bydgoszcz. — Wiesner, fabr. maszyn, Wągrówiec. — Spółka Akcyjna Fabryki Wagonów „Wagon“, Ostrowo. S. wagony na potrzeby Państwa. — Wielkopolska Fabryka Narzędzi i Maszyn, S. z o. p., Poznań. S. maszyny i narzędzia dla telegrafów, stemple metalowe, młotki, toporki, cęgi, siekiery, wiertarki, ślifierki, frezówki. — Wielkopolska Fabryka Samochodów, Tow. Akc., dawniej St. Brzeski, Poznań. — Wielkopolska Fabryka Maszyn i Motorów, T. z o. p., Żnin. S. motory spalinowe, tokarki, imadła, wszelkie roboty w zakresie metalowego tokarstwa. — Paul Weigt, Leszno. S. wszelkie instalacje. — Wytwórnia Maszyn Młyńskich, Tow. Akc., dawniej Karl Kühl, Rogoźno, pow. obornicki. — M. Wysocki, fabr. maszyn rolniczych, Pleszew. — St. Woskowiak, fabr. maszyn rolniczych, Chobienice, pow. wolsztyński. — A. Werbel, fabr. maszyn, Ostrzeszów. — Fabryka Maszyn Wolsztyn, Wolsztyn. — Max Weiss, fabr. maszyn rolniczych, Gostyń. — Wegener

i Handke, odlewnia żelaza, Ostrów. — Franz Wendland, fabr. maszyn, Wieleń. — Warszawski, fabr. maszyn, Koronowo nad Brdą, pow. bydgoski. — Jul. Wraase, fabr. maszyn, Wysoka, pow. wyrzyski. — Fr. Witte, fabr. maszyn piekarskich, Bydgoszcz. — „Żar“, Tow. Akc., fabr. siatek żarowych, Nowytomysł. S. siatki żarowe do gazowego oświetlenia. — Wł. Zwierzchowski, Poznań, ul. Łazarska 73. S. liny stalowe, druciane, kopopne. — Paul Zimmermann, fabr. maszyn, Trzciel, pow. nowotomyski. — Ziółkowski i S-ka, Poznań. S. wyroby miedziane, kotły, aparaty. — C. Zueghör, odlewnia cyny, Leszno. — Albert Ziegler, fabr. szaf żelaznych, Rawicz. — Bracia Ziegler, fabr. wyrobów metalow., Nakło, pow. wyrzyski. — M. Zimmermann, fabr. maszyn, Bydgoszcz. — A. Zwierzchowski, fabr. lin i parkanów drucianych, Śrem. — L. Zobel, fabr. kotłów i maszyn, Czyżkówko, pow. bydgoski. — Zeller, fabr. maszyn, Chodzież. — J. Zawitaj, fabr. aparatów, Bydgoszcz.

Przemysł chemiczny oraz tłuszczy i olejów.

„Axela“, T. z o. p. (J. Gadebusch), Poznań, ul. Nowa 7. S. perfumy mydła, kosmetyki. — Parfumerie „Athos“, fabr. wody kolońskiej i perfum, Poznań, ul. Woźna 13a. — H. Bley, wycłocznia oleju, Trzemeszno, pow. mogileński. — Brandenburgische Carbid- u. Elektrizitätswerke, Smukałowo, pow. bydgoski. — Bydgoska Fabryka Kleju, Bielawki pod Bydgoszczą. — J. G. Boehlke, fabr. mydła, Bydgoszcz. Właściciele Bank Przemysłowców i Polski Bank Komisowy. — „Bank Rzeźniczy“, S. z o. p., Poznań, Rzeźnia miejska. S. tłuszcz kostny, klej płynny, od-tłuszczanie kości. — R. Barcikowski, Tow. Akc., Poznań. S. towary aptekarskie i drogeryjne, chemikalja, farby. — J. Berger, wycłocznia oleju, Daleszyn, pow. gostyński. — Heinz Briese, wycłocznia oleju, Grzebienisko, pow. szamotulski. — J. Brann, wycłocznia oleju, Kostrzyn. — L. Bzyl, wycłocznia oleju, Krobia, pow. gostyński. — Ad. Brunzel, wycłocznia oleju, Rostarzewo, pow. wolsztyński. — „Bukol“, chemiczno-farmaceutyczne laboratorium Stanisław Bukowiecki, Poznań. — Parfumerie „Bagano“, W. Bagaziński, Poznań, Aleje Marcinkowskiego 25. S. perfumy, kosmetyka. — Chemiczna Fabryka „Herolda“, Szamotuły. S. atrament, farby, tłuszcze, kleje, lakiery, pokosty. — Chemiczna Fabryka „Hermes“, Staroleka p. Poznaniem. S. smary do wozów, błyszczki do obuwia, oliwa, smary do maszyn. — Kazimierz Chmielewski, Poznań, ul. Strzelecka 14. S. proszek mydlany, pasta do obuwia. — Chemiczne Laboratorium, C. Bock, Września. S. tynktury i preparaty farmaceutyczne. — F. Deutsch, Poznań, ul. Wypiańskiego 7. S. „Libol“ plyn do czyszczenia metali. — Władysław Dobrowolski, Poznań, ul. Kolejowa 32. S. perfumy, woda kolońska, puder. — Domagalski i S-ka, Poznań, ul. Wenecjańska 6, S. olejki eteryczne, esencje, soki owocowe. — Donat i Meller, Poznań, pl. Wolności 17. S. terpentyna, kalafonja. — J. Działkiewicz, wycłocznia oleju, Witkowo. — A. Elster, wycłocznia oleju, Śmigiel. — „Eskulap“, Fabryka Chemiczna, Tow. Akc., Bydgoszcz. S. wyroby chemiczne i farmaceutyczne. — Fabryka Chemiczna Dr. M. Widelicki i Dr. St. Heider, Poznań, ul. Wielka 7. S. drogerje, chemikalje. — Fabryka Perfum „Divetta“, Majewski i Hertzelt, Poznań, plac Działowy 5. — Fabryka Wyrobów Kosmetycznych „Parfumerie Lautrin“, Poznań, ul. Mostowa 29. — Fendler, wycłocznia oleju, Śmigiel. — St. Filipowski, chemiczna fabr. „Hermes“, Staroleka pod Poznaniem. S. smar na osie, błyszczki do obuwia. — Max Frost, fabr. oleju, Gniezno. — „Gorgo“, T. z o. p., Poznań, Aleje Marcinkowskiego 24. S. artykuły kosmetyczne, woda do płukania ust. — B. Golisch, Sulmierzyce,

pow. odolanowski. S. olej. — Jan Garszczyński, fabr. świec, Kościan. — Stefan Gaj, Poznań, ul. Poplińskich 4. — R. Gehrke, chemiczna fabr., Gniewkowo, pow. inowrocławski. — Gustav Hirsch, wycłocznia oleju, Żnin. — Hurtownia Drogerijna, Tow. Akc., dawn. Emil Wegner, Bydgoszcz. S. smary, do osi, błyszczki. — Tow. Akc. „Homosan“, wyroby leczniczo-spożywcze, Kostrzyn. — Tow. Akc. „Iskra“, fabr. zapalek, Poznań. — Tow. Akc. „Iri“, Polska Fabryka Chemiczna, Poznań. S. Klisze fotograficzne, chloroform itd. — Israel i Lange Następcy, fabr. mydła, Gniezno. — Jan Janicki, Buk, pow. grodziski. S. olej. — L. Jańczyk, wycłocznia oleju, Kórnik, pow. śremski. — Amalie Jansch, wycłocznia oleju, Rostarzewo, pow. wolsztyński. — J. Jankowski, chemiczna fabr., „Labor“, Poznań. — Aron Katz, wycłocznia oleju, Janowiec, pow. zniński. — Kopalnia Soli Kamiennej i Wytwórnia Sody (Steinsalz- und Sodawerke), T. z o. p., Mątwy pod Inowrocławiem. — Leon Klupp, fabr. laku, Książ, pow. śremski. — Kosmetyczne Laboratorium „Mimosa“, Poznań, ul. Marształarska 7a. S. pasta do obuwia. — M. Korbiński, wycłocznia oleju, Krobia, pow. gostyński. — M. Koźmiński, wycłocznia oleju, Pleszew. — O. Krenz, wycłocznia oleju, Połajewo, pow. obornicki. — G. Klein, wycłocznia oleju, Rostarzewo, pow. wolsztyński. — H. Kühn, wycłocznia oleju, Rostarzewo, pow. wolsztyński. — Krämer, wycłocznia oleju, Śmigiel. — Kuhnke, wycłocznia oleju, Wolsztyn. — Kalkstickstoffwerke u. Chemische Fabriken, S. z o. p., Smukałowo, pow. bydgoski. — Karl Labitzke, wycłocznia oleju, Jarocin. — Tow. Akc. „Lakoma“, Zakłady chemiczne, Poznań, ul. Kantaka. — Laboch i S-ka, fabr. farb, Staroleka pod Poznaniem. — Isidor N. Lewy, wycłocznia oleju, Inowrocław. — Wytwórnia techniczno-chemiczna „Lech“, Kościan. S. olej, pokosty, laki. — W. Lipecki, fabr. mydeł, Wronki. — Parfumerie „Lautrin“, Czesław Knopiński, fabr. perfum i kosmetyków, Poznań, ul. Mostowa 29. — Tow. Akc. Dr. Roman May, chemiczna fabr., Poznań. S. sztuczne nawozy, kwas siarkowy. — M. Mrugowski i Malinowski, Poznań, św. Marcin 62. S. chemikalje. — Michalski, wycłocznia oleju, Krobia, pow. gostyński. — W. Malecki, wycłocznia oleju, Kórnik, pow. śremski. — Bracia Meyer, wycłocznia oleju, Pniewy, pow. szamotulski. — S. Metelski, wycłocznia oleju, Zaniemyśl, pow. średzki. — Mai Wdowa, wycłocznia oleju, Śmigiel. — J. Malecki, wycłocznia oleju, Środa. — Dr. Mroczkowski i S-ka, fabr. przetworów chemicznych, T. z o. p., Poznań. — Ernst Mix, fabr. mydeł, Bydgoszcz. — Bracia Nathan, Szamotuły. S. olej wszelkiego rodzaju. — Nepros i S-ka, Towarzystwo Przemysłu Mydlar-

skiego, Poznań, ul. Matejki 9. — W. Noga i S-ka, fabr. świec woskowych i bielnia wosku, Gniewkowo, pow. inowrocławski. — Tow. Akc. Nitragina, wytwornia chemiczno-bakterjologiczna, Poznań. — P. Niedziela, Poznań, Aleje Marcinkowskiego 24. S. aparaty ortopedyczne. — Samuel Nathan, wycłocznia oleju, Czarnków. — Olejny Młyn, Päch i Wolff, Nowytomysl. — L. Opieliński, fabr. świec i wyrobów woskowych, Ostrów. — Tow. Akc. „Oleum“, Pleszew. S. olej wszelkiego rodzaju. — Dr. Pröbstel i S-ka, Gniezno. — Parowa Olejnia, Mogilno. — Pierwsza Poznańska Fabryka Elementów, Poznań, ul. Wenecjańska 6. — Pierwsza Fordońska Fabryka Chemiczna, Fordoń, pow. bydgoski. S. atrament. — Pleszewska Wycłocznia Olejów, Pleszew. — Spółka Akcyjna „Planta“, Poznań, ul. Stroma 24. S. lekarstwa, zioła lecznicze. — Poznańska Fabryka Tłuszczy Technicznych, Mąki Mięsnej i Kostnej, T. z o. p., Poznań. — Polska Fabryka Chemiczna, Tow. Akc., Poznań. S. eter, chloroform, płyty i papiery fotograficzne. — „Pharmakon“, S. Niklas, Poznań. S. wyroby farmaceutyczne. — Poznańska Termo-chemiczna Przetwornia Padliny, T. z o. p., Poznań. — Józef Perek i S-ka, fabr. farb, laku i pokostu, Leszno. — Tow. Akc. M. Płończyński, fabr. kleju, Poznań. — Tow. Akc. „Promień“, Fabryka Zapalek, Bydgoszcz. — „Remed“, chemiczne laboratorium, właśc. aptekarz W. Szczerbiński, Poznań, ul. Wodna 8. — W. Radoj, wycłocznia oleju, Szczerbin, pow. wyrzyski. — M. Sobacki, Poznań, ul. Wielka 24. S. świece woskowe. — J. i S. Stempniewicz, Poznań, ul. Pocztowa 8. S. perfumy, pasta do zębów, mydła. — Bracia Stabrowscy, Pierwsza Wielkopolska Fabryka

Zapalek, Poznań. — Walenty Stellert, Poznań, Wierzbicice 23. S. proszki do pieczenia, budyń. — R. Stolpe, wycłocznia oleju, Daleszyn, pow. gostyński. — J. Sauer, wycłocznia oleju, Zamorze, pow. szamotulski. — „Savona“, fabr. mydła, S. z o. p., Bydgoszcz. — J. Süsskind Wdowa, wycłocznia oleju, Kcynia, pow. szubiński. — Ernst Schmidt, wycłocznia oleju, Bydgoszcz. — Thiel, wycłocznia oleju, Smigiel. — W. Tomczak, fabr. świec i wyrobów woskowych, Gniezno, ul. Mieczysława 15. — „Tęcza“, S. z o. p., Poznań, Wały Zygmunta Augusta 10a. S. farby mineralne. — Stanisław Urbanowicz, fabr. kwasu węglanego, Poznań, Wilda. — Franc. Urbaniak, fabr. wyrobów woskowych, Krotoszyn. — Wielkopolska Wytwornia Chemiczna, Tow. Akc., Starołęka pod Poznaniem. S. mydła, proszki mydlane, kosmetyki, lakiery. — Wielkopolskie Zakłady Chemiczne H. i M. Cegielski, Poznań, ul. 27. Grudnia 12. S. kosmetyki i perfumy. — P. Wolff, wycłocznia oleju, Miejska Górka, pow. rawicki. — Werner Wdowa, wycłocznia oleju, Rostarzewo, pow. wolsztyński. — Wielazek i Ziemowski, wycłocznia oleju i fabr. pokostu, Kępno. — Wytwornia Węgla Drzewnego, Poznań, ul. Małeckiego 34. — H. Werren i S-ka, chemiczne i farmaceutyczne laboratorium „Pharmakos“, Poznań, ul. Mickiewicza 15. — Tow. Akc. Wielkopolska Fabryka Farb, Wierzhucin Kraiński pod Bydgoszczą. S. farby ziemne, lakiery, pokosty. — W. Wyszynski, Pierwsza Poznańska Fabryka Farb Lakeriu i Pokostu, Starołęka, pod Poznaniem. — Emil Wegner, chemiczna fabr., Bydgoszcz. — Henryk Żak, Poznań, Stary Rynek 44. S. perfumy, kosmetyki. — P. Zwierzyński, fabr. mydła i proszków d. prania, Gniezno.

Przemysł włókienniczy i konfekcyjny.

Centrala Skór, Tow. Akc., tkalnia włósia końskiego dawn. Brann, Rawicz. S. kręcone włosie do materacy, pasy do mebli, pasy transmisyjne z juty, włosianka dla krawców. — Dom Konfekcyjny, Tow. Akc., Poznań, Stary Rynek 96—100. S. ubiory damskie i męskie, futra. — Danielewicz i S-ka, T. z o. p., Poznań, ul. Woźna 12. S. garderoba męska i dla chłopców. — Ebertowski i Rakowski, fabryka bielizny, Poznań. — A. Fischer, Poznań, Stary Rynek 80/82. S. konfekcja męska i dla chłopców. — S. Gierusiński, fabr. artystycznych kilimów (dywanów), Leszno, ul. Sienkiewicza 15. — Gottschalk Wdowa, Następca H. Spiro, fabr. worków, Inowrocław. — Gustav Juntker, fabr. rękawiczek, Leszno. — Bracia Jüttner, Poznań, ul. Wielka 21. S. konfekcja damska i męska. — Leopold Kerger, przedzalnia lnu, Wągrówiec. — Konfekcja Damska, Tow. Akc., Poznań, ul. Wielka 27/29. — B. Kozłowicz, fabr. bielizny, Poznań, Wielkie Garbary 20. — F. Lisiecki i S-ka, fabr. odzieży męskiej, Poznań, Stary Rynek 77. — Dawid Lubiński, Poznań, ul. Wroniecka 24. S. ubiory męskie i robotnicze. — Latzel, tkalnia płótna lnianego, Zduny, pow. krot-

zyński. — M. Malinowski, fabr. konfekcji damskiej, Poznań, Stary Rynek 57. — M. Margoles, Leszno. S. wyprawianie skórek królikowych i zajęczych. — Pierwsza Wielkopolska Przedzalnia i Tkalnia Welny, T. z o. p., Stęszew, pow. zachodnio-poznański. — Tow. Akc. Przedzalnia i Tkalnia, Środa. S. przeróbka wełny i szmat na przędzę i tkaniny. — Jan Pływaczak, Poznań, ul. Dominikańska 7. S. ubiory męskie i robotnicze. — M. Pielatowski, fabr. bielizny, Inowrocław. — Tow. Akc. „Płótno“, Poznań. — Poznańska Spółka Tkacka, Poznań, ul. Jezuicka 5. — Pierwsza Elektryczna Fabryka Odzieży i Bielizny, Bydgoszcz. — Radoszewski i S-ka, fabr. worków i planów, Inowrocław. — Segal i S-ka, Poznań, Stary Rynek 55. S. kapelusze damskie i męskie. — J. Sandmann, szmuklerstwo, Bydgoszcz. — Albert Seidel, szmuklerstwo, Bydgoszcz. — Józef Szuster, fabr. konfekcji damskiej, Poznań. — Tow. Akc. Tkalnia i Przedzalnia w Środzie, Środa. — Spółka Akcyjna „Tkanina“, Poznań. — „Krawat Poznański“, Ludwik Tundak, Poznań, ul. Pocztowa 31. — A. Walkiewicz, fabr. czapek, Poznań, ul. Podgórna 6.

Przemysł papierniczy i poligraficzny.

Drukarnie.

K. Albrecht, Zbąszyń, pow. nowotomyski. — Jul. Arndt, Bydgoszcz. — H. Buchwald, Międzychód. — Wilhelm Busch, Nowytomysl. — M. Bernhard, Bojanowo, pow. rawicki. — S. Breslauer, Leszno. — K. Boerner, Rawicz. — O. Beutze, Wronki. — L. Ballhausen, Bydgoszcz. — Franz Baensch, Gniezno. — Oswald Baensch, Gniezno. — Otto Breunning, Nakło. — M. Baehr, Wyrzysk. — Bracia Cyrus, Ostrów. —

Drukarnia Dziennika Kujawskiego, S. z o. p., Inowrocław. — Drukarnia Bydgoska, Tow. Akc., Bydgoszcz. — Drukarnia Poznańska, Tow. Akc., Poznań. — Drukarnia Zjednoczenia Młodzieży, T. z o. p., Poznań, ul. Pocztowa 14/15. — Drukarnia i Przedzalnia św. Wojciecha, T. z o. p., Poznań, Aleje Marcinkowskiego 22. — Drukarnia Dziennika Poznańskiego, Tow. Akc., Poznań, ul. Pocztowa 9. — Drukarnia Katolicka, Tow. Akc., Poznań, Aleje Marcinkowskiego 24. — Drukarnia Polska, Tow. Akc., Poznań, św. Marcin 70.

— Drukarnia Mieszcząńska, Tow. Akc., Poznań. — Drukarnia Jarocińska, S. z o. p., Jarocin. — Drukarnia Spółkowa, S. z o. p., Kościan. — Drukarnia Gazety Powszechnej, Poznań, Aleje Marcinkowskiego nr. 18. — Drukarnia Spółkowa, S. z o. p., Kępno. — Drukarnia „Lech“, Gniezno. — Drukarnia Centralna, T. z o. p., Śrem. — Józef Dwornik, Ostrów. — A. Dittmann, S. z o. p., Bydgoszcz. — Bracia Deuss, Wieleń. — O. Eisermann, Leszno. — Anna Ehrlich, Rogoźno. — Antoni Fiedler, Poznań. S. chemikografia, klisze. — R. Fränkner, Jarocin. — A. Fincke, Bydgoszcz. — D. Goldberg, Poznań, Aleje Marcinkowskiego 6. — M. A. Gottheimer, Kępno. — Rudolf Geisler, Odolanów. — Fritz Gärtner, Leszno. — S. Goetz Nast., Oborniki. — Paul Georges, Bydgoszcz. — Rudolf Groesser, Gniezno. — Hermann Hartmann, Grodzisk. — Th. Hofmana Spadkobiercy, Ostrów. — Józef Jondro, Drukarnia Narodowa, Ostrów. — J. Joachim, Pleszew. — Jaszewska i Schmeichel, Września. — Otto Junga, Bydgoszcz. — P. Jaeschke, Strzelno. — Ludwik Kapela, Poznań, ul. Wrocławska 9. — Koszewski i Nawrocki, Oborniki. — W. Kostrzewski, Poznań, ul. Woźna 15. — M. Koppenhell, Międzychód. — „Kraj“, Drukarnia i Spółka Wydawnicza z o. p., Leszno. — Kleinert, Rawicz. — Kubanek, Gołańcz, pow. wągrowiecki. — Witold Kabat, Koronowo nad Brdą. — „Kupiec“, Towarzystwo Wydawnicze, Poznań. — Robert Lach i Syn, Krotoszyn. — J. B. Lange, Gniezno. — E. Lehmann, Inowrocław. — Fritz Lach, Szubin. — Lange, Solec, pow. bydgoski. — L. Meyer, Kościan. — Bernard Miński, Poznań, Aleje Marcinkowskiego 25. — H. Mielke, Zbąszyń. — Malicki, Nakło. — Ign. Maciejewski, Strzelno. — Nowa Drukarnia Polska, T. z o. p., Poznań, św. Marcin 63. — Carl Nordmann, Bydgoszcz. — H. Moritz Neufeld, Gniezno. — G. Olański Nast. L. Marten, Trzemeszno, pow. mogileński. — Posener Druckerei und Verlagsanstalt, Tow. Akc., Poznań. — Gustav Piater, Trzciel. — A. Paprocki, Bydgoszcz. — Rosenbaum, Leszno. — Stefan Rowiński, Ostrów. — Otto Romberger, Nakło. — Franz Rasche, Wilczak Mały, pow. bydgoski. — Georg Schmidt, Krotoszyn. — Sylwester Strzelczyk, Krotoszyn. — Adolf Schmädicke, Leszno. — Julius Schneider, Oborniki. — M. Sławek, Ostrów. — A. Samulska, Pleszew. — A. Schaefer, Pleszew. — Hugo Schettler, Ostrzeszów. — R. Schmerbach, Śmigiel. — H. Schwantes, Śrem. — Fr. Bernstein, Środa. — Paul Scholz, Wolsztyn. — Hugo Schulz, Wolsztyn. — W. Schenke, Września. — Skalski, Gniezno. — Adam Spektorek, Chodzież. — V. Splanemann, Mrocza, pow. wyrzyski. — Paul Schwarz, właśc. A. i M. Schoen, Wągrówiec. — Her-

mann Tuch, Koźmin. — J. Teska, Bydgoszcz. — A. Vickl, Wilczak Mały, pow. bydgoski. — Samuel Wolffsohn, Wolsztyn. — „Wielkopolanin“, Drukarnia Nakładowa St. Wegner i S-ka, Poznań. — F. K. Ziółkowski i S-ka, T. z o. p., Poznań, Górna Wilda 122. — M. Załachowski, Poznań. — Adolf Zacharias, Żnin.

Fabryki papieru.

Tow. Akc. Wielkopolskiej Fabryki Papieru, Bydgoszcz.

Fabryki tektury smołowcowej.

Ballo i Schoepe, Poznań, ulica 3. Maja nr. 3a. — Fabryka tektury smołowcowej Lindenberg, S. z o. p., Poznań, ul. Libelta 12. — Towarzystwo Fabrykacji Tektury Dachowej z o. p., Starołęka pod Poznaniem. — Pohle i Broh, Poznań, ul. Sew. Mielżyńskiego 11. — Jan Sobocki, Główno pod Poznaniem. — Victor i S-ka, Poznań. — Seweryn Wrząsiński, Poznań, pl. Wolności 18. — Oskar Kampf, Kaczor, pow. wolsztyński. — M. Stopa, Kościan. — J. Sieredzki, Krotoszyn. — Paul Fürstenau, Poznań. — E. Czerniewicz, Wronki. — Rob. Aron, Bydgoszcz. — I. Pietschmann, Bydgoszcz. — Tow. Akc. Pappenfabrikation, Fordon, pow. bydgoski.

Fabryki wyrobów papierowych.

Kurt Liebert, Rawicz. S. tektura falista do opakowania i do dachów. — Otto Loechel i S-ka, Rawicz. S. tektura falista do opakowania i wyroby z kartonu. — Edward Kręglewski, Tow. Akc., Poznań, św. Marcin 27. S. papier listowy, koperty, kajety, wszelkie materiały piśmienne i biurowe. — „Pol“, Polska Mechaniczna Fabryka Wyrobów Papierowych (dawn. Cohn i Sieburth), Poznań, Grobla 14. — Kazimierz Świerkowski, Pleszew. — R. F. Frank, Rawicz. — M. Beyer, Poznań. — B. Miodownik, Poznań. — P. Wilcke, Poznań. — Ziółkowski i S-ka, Poznań. — Pilczek i Putiatycki, Poznań. — Julius Rosenthal, Poznań. — Salomon Lewy, Poznań. — Antoni Rose, Poznań. — Adela Thernal, Poznań. — Fr. Suszczyński, Poznań. — F. Stankiewicz i Wł. Maciejczyk, fabr. gilz higienicznych, Poznań. — Melida Spandick, Bydgoszcz. S. kartonaze. — Paul Georges, Bydgoszcz. — Stefan Loga, fabr. gilz do papierosów, Poznań, Górna Wilda 59.

Różne.

Tow. Akc. „Filma“, Poznań. S. aparaty filmowe, obrazy filmowe.

Przemysł skórny i t. p.

Garbarnie.

Centrala Skór, Tow. Akc., Poznań, ul. Rzeczypospolitej 9. — A. Rogowski, garbarnia, Gniezno. — Ludwik Buchholz, garbarnia, Bydgoszcz. — Krystek i Kołodziejczyk, Koźmin. — Paul Seidlitz, garbarnia, Mosina, pow. śremski. — Paul Kerger, garbarnia, Szamotuły. — P. i L. Wurst Następca, właśc. Edward Wurst, garbarnia, Śmigiel. — Wielkopolska Garbarnia, T. z o. p., Śrem. — Michalski i S-ka, garbarnia, Poznań, Piotrowo 5-6.

Fabryki obuwia.

Robert Sieburth Synowie, Poznań, ul. Woźna 10. — Centrala Skór, Tow. Akc., fabr. obuwia, dawniej Bergmann, Gniezno. — Julius Brilles, Bydgoszcz. —

Albert Dehring, Bydgoszcz. — Weinerowski i Syn, Bydgoszcz. — Emil Basch, fabr. obuwia, Gniezno.

Fabryki wyrobów skórzanych.

Daniel Eckert, garbarnia i fabr. batów i rzemieni, Rawicz, ul. Hallera 4. — Rawicka Fabryka Batów, Rawicz, ul. Hallera 9.

Różne wyroby.

Tow. Akc. „Pneumatyk“, Poznań. S. wyroby gumowe. — „Wulgum“, A. Kwiatkowski, fabr. ślisko-chronów i protektorów, Poznań, Wielkie Garbary 39. — L. Kapela, fabr. stempli gumowych, Poznań, ul. Wrocławska. — Eligjusz Kromczyński, Polska Fabryka Stempli metalowych i gumowych, Poznań, Aleje Marcinkowskiego 24.

Przemysł drzewny.

Tartaki.

Powiat poznański miejski.

Tow. Akc. Poznańska Spółka Drzewna, Poznań. — F. Carl Schulze, Połędzie pod Poznaniem. — Ludwik Sichert, Poznań, ul. Bukowska 43. — Tow. Akc. Seweryn Pendowski, Poznań.

Powiat bydgoski.

Bromberger Schleppschiffahrt Tow. Akc., Czersk-Polski. — Heinrich Engelmann, Fordoń. — Albert Medzeg, Fordoń. — August Neumann, Wilczak Wielki. — Julian Reysowski, Potulice. — Albert Bumke, Murowaniec. — Paul Böhm, Bartodzieje. — Karol Neumann, Bartodzieje. — O. Behnke, Wielka Nowa-Wieś. — August Richter Synowie, Wielka Nowa-Wieś. — W. Sonnenburg, Wielka Nowa-Wieś. — S. Jaffe, Kapuścisko Małe. — Bromberger Schleppschiffahrt Tow. Akc., Kapuścisko Małe. — D. Franke Synowie, Bydgoszcz-Siermieczek. — Oskar Peter, Bartodzieje Małe. — Piotr Kamiński Następca, Koronowo. — Kantak i S-ka, Koronowo. — A. Moschal, Koronowo. — A. Piotrowski, Koronowo. — Hurtownia Drzewa „Wisła“, Bydgoszcz. — Koronowskie Tartaki, Spółkowe, T. z o. p., Koronowo. — Kassierer Synowie, Solec. — M. Joachimczyk, Solec. — Bracia Stolz, Solec. — E. Lindau, Solec. — Salomon Sello, Kapuścisko Wielkie. — Hermann Buchholz, Bydgoszcz. — Karol Bumke, Bydgoszcz. — J. Fabian, Bydgoszcz. — C. A. Franke, Bydgoszcz. — Karl Rose, Bydgoszcz. — N. Heller, Solec.

Powiat chodzieski.

Tartak Urzędu Osadniczego, Skórka. — Karol Gepar, Chodzież. — R. Hartmann, Chodzież. — E. Selechter, Atanazyn. — Marja Juhr, Chodzież. — Koerth, Budzyń. — Seligson i Martin, Ciszka Królewska. — Wielkopolskie Zakłady obróbki drzewa dawniej Adolf Sommerfeld, Chodzież.

Powiat czarnkowski.

Ernst Jeske i Syn, Czarnków. — Otto Sawall, Czarnków. — Fr. Haase, Drawsko. — Fr. Frost, Wieleń. — Wilt i Arndt, Wieleń. — Georg Lück, Szklana Huta. — Fr. Haase, Miało. — Joh. Müller, Przysieka. — Milic, Mniszek. — Hoffmann, Żelichów.

Powiat gnieźnieński.

Engländer, Gniezno.

Powiat gostyński.

Gustaw Bach, Gostyń. — Fr. Polaszek, Gostyń. — A. Wenclewski i K. Królikowski, Poniec. — Langner, Gostyń. — Mielżyński, Wielka Łąka. — Fl. Głowiński, Poniec. — Wilhelm Kretschmer, Gostyń. — H. Fiebig, Gostyń.

Powiat grodziski.

Karol Ritter, Buk. — Walter Dolcius, Grodzisk. — Bartosiewicz i Kubica, Grodzisk. — Fr. Polaszek, Krobica. — Henryk Fiebig, Krobica.

Powiat inowrocławski.

Teodor Wettke, Inowrocław. — Marder i Deckert, Suchatówko.

Powiat jarociński.

Tartak Jarocin, T. z o. p., Jarocin. — Bracia Goldstein, Łubin Mały. — Emil Bach, Jarocin. — Hermann Bach, Jarocin. — O. Burgert, Nowe Miasto. — Fischer v. Mollard, Góra.

Powiat kępiński.

W. Przewoźny i S-ka, Kępno. — Georg Gellhorn, Kępno. — Albert Knappe, Kępno. — Karol Weber,

Kępno. — H. Lauterbach, Podzamcze. — Ernst Dawid, Kępno.

Powiat kościański.

Stichling, Racot. — Łucjan Hubert, Kościan.

Powiat koźmiński.

Tartak Ks. Stollberg-Wernigerode, Koźmin. — Tow. Akc. Koźmińskie Zakłady Rolniczo-Przemysłowe, Koźmin.

Powiat krotoszyński.

Antoni Dirska, Biadki. — Paweł Steinert, Koźmin Niemiecki. — Walenty Fuhrmann, Krotoszyn. — Richard Pietrusky, Krotoszyn. — P. Werner, Krotoszyn. — Adolf Złoty, dawn. R. Köpel, Krotoszyn. — P. Czajka, Kobierno. — Wilhelm Bernecker, Zduny.

Powiat leszczyński.

F. Feuer, Leszno. — H. Nerger, Leszno. — H. Rakowski, Leszno. — Czapski, Pawłowice. — H. Stein, Leszno. — P. Mirecki, Brenno. — Th. Schulz, Bukowice.

Powiat międzychodzki.

Carl Waszke, Sieraków. — Pohl i Reinert, Nowy Żatum. — Emil Pohl, Międzychód. — Paul Fechner, Międzychód.

Powiat mogileński.

K. Pieczyński, Mogilno. — W. Steinhiller, Strzyżew. — H. Heiler, Huta Pałędzka. — H. Schütte, Trzemeszno. — E. i H. Schütte, Niewolno, poczta Trzemeszno.

Powiat nowotomyśki.

H. Hasenfelder i S-ka, Nowytomyśl. — Reinhold Reschke, Kościelna Boruja. — Bruno Roy, Glinno-Nowytomyśl.

Powiat obornicki.

O. Baufeld, Oborniki. — A. Buschke, Oborniki. — Wiktor Bukowski, Oborniki. — E. Laue Nast., Oborniki. — Martin Sydow, Oborniki. — M. Bölke, Worówko (Marienrode). — G. Jende, Murowana Goślina. — Ernst Schmidt, Murowana Goślina. — Wilh. Lück, Ryczywół. — S. Rejewski, Ryczywół.

Powiat odolanowski.

P. Fiebig, Odolanów. — Józef Szorski, Odolanów. — Zaremba i S-ka, Sulmierzyce — C. Cieślak, Raszków.

Powiat ostrowski.

Conrad Seidel, Ostrów. — Tartak Ks. Radziwiłła, Antonin. — Przemysł drzewny Edward Lehmann, Ostrów.

Powiat ostrzeszowski.

Stefan Borczyński, Ostrzeszów. — A. Szmaaj, Grabów. — A. Epstein, i S-ka, Ostrzeszów.

Powiat pleszewski.

Antoni Janiak, Pleszew.

Powiat poznańsko-wschodni.

Robert Liefke, Swarzędz. — Kosiński i Fikus, Pobiedziska. — Teodor Kosiński, Pobiedziska. —

Powiat zachodnio-poznański.

Tow. Akc. „Dębienko“, młyny i tartaki, Dębienko pod Stęszewem.

Powiat rawicki.

Robert Wittenberg, Rawicz. — Max Schneider, Rawicz. — Doekhorn und Ziegler, Rawicz.

Powiat śmigielski.

F. Ruhnke, Wielichowo. — H. Bergmann, Śmigiel. — Paul Gommeing, Śmigiel. — A. Łabiński, Śmigiel. — Witold Łukomski, Śmigiel.

Powiat śremski.

Hugo Müller, Zaniemyśl. — E. Dilling, Pecno. Borowicz i S-ka, Książ. — W. Śmigieński, Dolsk. — H. Piotrowski, Kurnik. — Maks Stark, Śrem. — St. Kaniewski, Mosina. — Józef Honig, Śrem. — Otto Schmidt, Śrem. — Józef Łożyński, Śrem. —

Powiat średzki.

Ign. Mielżyński, Iwno. — Ludwik Sellober, Kostrzyn. — Roman Augustyniak, Środa.

Powiat strzeliński.

Gustaw Haase, Nowa Wieś. — Emil Klomp, Strzelno. — J. Küchel, Strzelno. — Wawrzyn Szuda, Strzelno.

Powiat szamotulski.

M. Wilczewski, Wronki. — Bracia Hartmann, Szamotuly. — H. Wysocki, Szamotuly. — Hr. Nałęcz Raczynski, Obrzyckie. — Tartak Peterawe, T. z o p., Piotrow. — Alfred Bauer, Pniewy. — H. Krüger, Wronki. — M. Bartkowiak, Lwówek. — Andrzej Rzepecki, Wronki.

Powiat szubiński.

Gradzki i Maludziński, Szubiń. — O. Schmidt, Szubiń. — Hr. Skórzewski, Lubostroń. — Otto Schulz, Barcin.

Powiat wągrowiecki.

Wyszomirski, Gołańcz. — Maks Böhlke, Skoki. — Emil Schulz, Skoki. — Jaffer, Lachlin, poczta Skoki. — G. Kieper, Mieścisko. — Łukaszewicz, Mieścisko. — S. Segall, Wągrowiec. — Młyny i Tartaki Wągrowieckie, Tow. Akc., Wągrowiec.

Powiat witkowski.

Stegemann, Wylatkowo. — Hr. Skórzewski, Czernejewo. — M. Drobiński, Powidz. — J. Błaszyński, Witkowo. — R. Frank, Witkowo. — Jaworski, Witkowo.

Powiat wolsztyński.

Robert Diehr, Dąbrówka. — Robert Hahn, Rostarzewo. — Doel i Lütticher, Wolsztyn. — E. Lehfeld, Powodowo. — Nessler i Syn, Wolsztyn. — Hermann Vetter, Wolsztyn. — Wawrzyn Machoy, Błotniki. — Stanisław Musiał, Wolsztyn. — J. Richard, Wieleń.

Powiat wrzesiński.

H. Hauf, Orzechowo. — Zarząd lasów miłostawskich, Miłostaw.

Powiat wyrzyski.

Hr. Bnińska, Samostrzel. — Bärwald, Nakło. — Bracia Bieda, Grabowo. — Otto Metty, Nakło. — August Rathe, Wiatrogoszcz. — Stabenor, Wiatrogoszcz. — T. Ernst, Białośliwie. — Paweł Bonin, Wyrzysk. — Karol Juckel, Łobżenica. — Kuhnke, Łobżenica. — Otto Neufeld, Łobżenica. — Baerwald, Bielawy.

Powiat żniński.

E. Riemer, Nowa Wieś. — Louis Jakob, Rogowo. — Jan Rigall, Rogowo.

Fabryki mebli.

K. Ast, Ostrów. — I. Bruch, Ostrów. — Carl Bugiel, Bydgoszcz. — Paul Böhm, Bartodzieje Wielkie, pow. bydgoski. — Emil Bonin, Koronowo nad Brdą, pow. bydgoski. — J. G. Borecki, Września. — Józef Chrzanowski, Ostrów. — Józef Caliński, Ostrzeszów. — Tow. Akc. „Dębienko“, Dębienko pod Stęszewem, pow. zachodnio-poznański. S. meble. — O. Duemke, Poznań, ul. Rycerska 36. — Fr. Erdmann, Wyrzysk. — Franciszek Finke, Ostrów. — M. Frankenberg, Gniezno. — Tow. Akc. Onufry Gertner, fabr. wyrobów drzewnych, Poznań, ulica Kantaka 8/9.

— W. Geisler, Wieleń. — Bracia Gabryel, fabr. mebli, Bydgoszcz, ul. Poznańska 28. — J. Hühndorf, Ostrów. — H. Hildebrand, Pleszew. — Roman Jaśkiewicz, Poznań, ul. Półwiejska 12. — Juljus Koenigsberger, Poznań, ul. 27. Grudnia 2. — E. Klawonn, Bydgoszcz. — Franz Krüger, Bydgoszcz. — Otto Krüger, Bydgoszcz. — J. Kuhnert, Mrocza, pow. wyrzyski. — Oswald Labitzke, Rawicz. — Gustav Lochow, Wieleń. — D. Lange, Wilczak Wielki, pow. bydgoski. — Linek i Metzner, Rakoniewice, pow. wolsztyński. — Mańczak i S-ka, Poznań, Za Groblą 3 4. — H. Milde, Ostrów. — Jan Nowakowski, Jarocin. — W. Nowakowski i Synowie, Poznań, ul. Przemysłowa 32. — Pisternick, Wieleń, wyrób krzesel. — W. Pospieszynski, Pleszew. — E. Pitak i S-ka, Bydgoszcz. — A. Raab, Pleszew. — Otto Roprecht, Wyrzysk. — Józef Sroczyński, Poznań, ul. 27. Grudnia nr. 8. — Spółka Stolarska, T. z o. p., Poznań, ul. Jezuicka 5. — H. Sinki i Syn, Rawicz. — G. Schneider, Bojanowo, pow. rawicki, wyrób krzesel. — H. Schmidtke, Bydgoszcz. — Bracia Sperber, Ostrów. — Rudolf Steinmetz, Ostrów. — A. Tabaka, Swarzędz pod Poznaniem. — Anton Vieweg, Ostrów. — Emil Woltmann i S-ka, Rogoźno. — Winkler i Hübner, Bydgoszcz. — Wielkopolska Fabryka mebli i artykułów biurowych, Bydgoszcz, Gdańska 60. — Th. Ziebart, Bydgoszcz. S. meble koszykowe.

Różne wyroby drzewne.

Aug. Appelt, Bydgoszcz. S. żaluzje. — Emil Altenburg, Murowana Goślina, pow. obornicki. S. pantofle drewniane. — S. B. Bendlewicz, Pleszew. S. zwierciadła, ramy, artykuły odpustowe. — Böhmer i Preul, Poznań, ul. Jasna 11. S. skrzynie. — O. Buhlmann, Grodzisk. S. słomianki do butelek. — G. Bederke, Rostarzewo, pow. wolsztyński. S. pantofle. — A. Buchwald, Rostarzewo, pow. wolsztyński. S. pantofle. — Birnbaum, Szamotuly. S. plecioni trzciny. — J. H. Boetel, Solec, pow. bydgoski. S. obręcze do beczek. — Bracia Bochiński, fabr. szcotek i pendzli, Bydgoszcz. — „Carrosin“, fabr. guzików drzewnych i rogowych, T. z o. p., Poznań, Zagórze 6a. — Emil Conradt, Bydgoszcz. S. wełna drzewna. — J. Cyplik, Książ, pow. śremski. S. ramy. — Centrala Skór, Tow. Akc., Poznań, Grochowe Łąki 4. S. obcasy z drzewa do obuwia. — Czachorek i S-ka, fabr. skrzyń, Poznań, ul. Kilińskiego 8. — C. David, Bydgoszcz. S. skrzynie. — Tow. Akc. „Dębienko“, Dębienko pod Stęszewem, pow. zachodnio-poznański. S. wyroby drzewne. — Władysław Dziurła, Bydgoszcz. S. wyrób lasek. — Max Ernst, Bydgoszcz. S. beczki i skrzynie. — Samuel Elkeles, Poznań. S. beczki. — David Francke Synowie, Kapuścisko Małe, pow. bydgoski. S. kostki drewniane do brukowania. — Fabryka słomianek do butelek Cielichowo, Żydowo, pow. witkowski. — Gollnick, Solec, pow. bydgoski. S. obręcze do beczek. — M. Grabarkiewicz, Wolsztyn. S. wyrób pantofli. — Grześkowiak, Wolsztyn. S. wyrób pantofli. — Tow. Akc. Onufry Gertner, fabr. wyrobów drzewnych, Poznań, ul. Kantaka 8/9. — Adolf Hüttmann, Leszno. S. wozy. — Franz Haase, Miało, pow. czarnkowski. S. wełna drzewna. — Marjan Janiak, Pleszew. S. skrzynie, ramy do wyrobu cegieł i dachówek. — Ludwik Jędrzejczak, Krotoszyn. S. pantofle drewn. — A. Koszewski i S-ka, dawniej Julius Loewy i Syn, Rawicz. S. wszelkie szcotek i pendzle. Oddział w Gostyniu wyrabia drabinki, saneczki, tarki i t. p. Oscar Kobielski, Bydgoszcz. S. ramy. — Max Kuhfeld, Solec, pow. bydgoski. S. obręcze do beczek. — R. Krause, Solec, pow. bydgoski. S. obręcze do beczek. — A. Koterba, fabr. wozów, Dobrzyca, pow. krotoszyński. — M. Latos, fabr. powozów, Koronowo nad Brdą. — Stanisław Lulkiewicz, Ostrów. S. powozy,

szory. — A. Lehmann, Międzychód. S. pantofle drewniane. — F. Lewandowski, Bydgoszcz. S. żaluzje. — H. Lange jun., Bydgoszcz. S. ramy. — Philipp Lipschütz, Rataje pod Poznaniem. S. wyroby drzewne. — Lehmann i Hülse, Solec, pow. bydgoski. S. obręcze do beczek. — W. Lutomski, Inowrocław. S. wyroby trzcinowe na podbitkę dla mularzy, maty, wycieraczki. — Eduard Lehmann, Przemysł drzewny, Ostrów. S. pudełka do cygar, lupiarnia. — G. Mayhold, Bydgoszcz. S. szcztotki. — Michalak, Jarocin. S. pantofle drewniane. — Caesar Mann, Poznań. S. bilardy, galanterja drzewna. — J. Martin, fabr. wozów, Gniezno. — Mutschler, fabr. wozów, Barcin, pow. szubiński. — K. Nowicki i S-ka, Pleszew. S. powozy, wozy, wóziki. — Karol Neumann, Bartodzieje Wielkie, pow. bydgoski. S. parkietowa posadzka. — Tow. Akc. „Oswa“, fabr. płyt klejonych, Kapuścisko Małe, pow. bydgoski. — Orkiszewski, fabr. wozów, Barcin, pow. szubiński. — V. Petrykowski, Bydgoszcz. S. żaluzje — Ernst B. Paetzel, Bydgoszcz. S. parasole. — E. Pitak i S-ka, Bydgoszcz. S. wozy wszelkie, obróbka drzewa. — C. Ratt, Poznań. S. bilardy. — Bolesław Rudnicki, Krotoszyn. S. tarki do prania „Dęborama“. — F. Rosenke, Solec, pow. bydgoski. S. obręcze do beczek. — Tow. Akc. Rüttgerswerke, Solec, pow. bydgoski. S. impregnowanie drzewa. — „Sport“, Tow.

Akc., fabr. przyborów sportowych, Poznań. — Schmidtke, fabr. powozów, Bydgoszcz-Szretery. — Czesław Stan, wyrób skrzyń, Poznań, ul. Dąbrowskiego 83. — Władysław Staśkiewicz, Grodzisk. S. pantofle drewniane. — A. Schramm, Międzychód. S. pantofle drewniane. — Bruno Stiebener, Grodzisk. S. słomianki do butelek. — K. Schröder, Bartodzieje Małe, pow. bydgoski. S. pudełka do cygar. — Ernst Schön, Rataje pod Poznaniem. S. wyroby drzewne. — P. Sewerin, Ujście, pow. chodzieski. S. budowa łodzi. — Andrzej Szydłowski, Poznań, fabr. szcztotek. — C. Thum, Grodzisk. S. słomianki do butelek. — W. Treseler, fabr. wozów, Sroczyń, pow. gnieźnieński. — Ueberschär, Leszno. S. wozy. — Wielkopolskie Zakłady obróbki drzewa, dawn. Adolf Sommerfeld, Chodzież. — Jakób Wollheim, Poznań. S. korki. — Rud. Weissig, Bydgoszcz. S. parasole. — O. Wöhn, Fordon, pow. bydgoski. S. wyroby drzewne. — Weinert, Jarocin. S. pantofle drewniane. — M. Wierzbicki, Wilczak Wielki, pow. bydgoski. S. szcztotki. — Wegner i Syn, Rawicz. S. skrzynie. — Wopiński i S-ka, Wielkopolski Przemysł zabawek drewnianych, Śmigiel. — L. Zippert, Gniezno. S. ramy połączone. — Zeyland i S-ka, T. z o p., Poznań. S. skrzynie. — J. Zdrojewski, fabr. wozów, Gniezno.

Przemysł spożywczy.

Młyny.

Powiat poznański miejski.

Głównomühle Alfred Pinn, Poznań, ul. Sew. Mielżyńskiego 23. — Hermannmühlen Tow. Akc., Poznań, pl. Wolności 17. — Karlsbrunnmühle, S. z o p., Główna pod Poznaniem. — Luisenhainmühle, Bracia Brummer, Poznań, pl. Wolności 14. — Franz Rabbow, młyn zbożowy, Poznań. — Józef Czarczyński, Pierwszy Polski Młyn, Poznań-Rataje. — Bracia Cohn, Poznań. — Herzog i Synowie, Poznań. — Młyn Poznański, Tow. Akc., Poznań, ul. Kolejowa 44.

Powiat bydgoski.

H. Gladiszke, Fordon. — Friedr. Schmidt, Chrośna. — M. R. Krüger, Czyżkówko. — Ed. Prigann, Słupkowo. — Franz Peterson, Okole. — St. Raziński, Mąkowsk. — H. Retzlaff, Mochełek. — Julius Bessert, Murucin. — Carl Lietzow, Podgórze. — Baerwald i S-ka, Bydgoszcz. — Walenty Lüneberg, Trzemętowo. — Albert Laske, Magdalenowo.

Powiat chodzieski.

Rudolf Eichler, Chodzież. — Gustaw Kasube, Budzyń. — Wilhelm Witold, Sokolowo.

Powiat czarnkowski.

W. Berndt, Kruszewo. — Ignacy Dąbkowski, Lubasz. — Ernst Jeske i Syn, Czarnków. — Otto Vossberg, Władysławów. — A. Matuszewski, Lubasz. — St. Malich, Wieleń.

Powiat gnieźnieński.

Moritz Cohn i Syn, Gniezno. — Ludwig Frydryk, Sroczyń. — Carl Griepentrog, Lednogóra. — M. Jagodziński, Zdziechowa. — Welnauer Mühle, Kiszkowo. — C. Grundmann, Klecko. — Młyn dominialny, Zakrzewo. — T. Praśniewski, Kiszkowo. — Nikodem Osiński, Strzyżewo Kościelne. — K. Makowski, Gniezno. — W. Rogalski, Klecko.

Powiat gostyński.

J. Hanierski, Gostyń. — Bracia Klimpel, Gostyń. — A. Kulczyński, Krobia. — Tomasz Stawski, Karchowo.

Powiat grodziski.

J. Ciesielski, Buk. — Antoni Hergt, Grodzisk. — H. Meyer, Grodzisk. — A. Niezgodzki, Opalenica. — Młyn dominialny, Niepruszewo. — Reinhold Weigt, Opalenica.

Powiat inowrocławski.

Robert Frey, Murzynno. — Max Hirsch, Gniewków. — Eduard Lotze, Pieranie. — Kallmann i S-ka, Gniewków. — Ludwik Mańkowski, Gniewków. — Georg Lotze, Lisewo Kość. — Walter Heinze, Jaksice.

Powiat jarociński.

St. Sobański, Jaraczewo. — Teofil Gajewski, Prussy. — T. Czarczyński, Jarocin. — Józef Wachowczyk, Żerków. — Anton Rühl, Utrata. — Maks. Raziński, Lisewo. — Franciszek Krukowski, Jarocin. Weronika Kocikowska, Sucha.

Powiat kępiński.

A. Kabacińska, Baranów. — Młyn Parowy, T. z o p., Kępno. — Paul Huppe, Nowa Wieś Książęca.

Powiat kościański.

A. Kubowicz, Kościan. — Nicefor Piaszczyk, Krzywiń. — A. Maćkowiak, Krzywiń. — Michał Błaszczak, Czemiń.

Powiat koźmiński.

Młyn Głapa, Koźmin. — Franc. Giezek, Wyganów. — Jan Jagodziński, Koźmin. — Edmund Sobański, Borek.

Powiat krotoszyński.

Bracia Jańdzińscy, Krotoszyn. — St. Trynka, Krotoszyn. — Carl Fechner, Zduny. — Paweł Czajka, Kobierno.

Powiat leszczyński.

Tow. Akc. Schneider i Zimmer, Leszno. — Paweł Seiffert, Osieczna. — Stanisław Pukacki, Brenno.

Powiat międzychodzki.

M. Beyga, Kwilcz. — Ernstmühle, T. z o p., Międzychód. — P. Tschuschke, Sieraków. — A. Buśkiewicz, Sieraków. — Wincenty Hołogo, Mościewo. — Andrzejewski, Arsenowo. — Fiebel, Józefowo. — Młyn dominialny, Lutomek. — Jan Urban, Orle-Młyn, poczta Wróblewo.

Powiat mogileński.

Br. Kulińscy, Folsz-Młyn. — Jan Kaczorowski, Trłag. — Ernst Krüger, Sędowo. — Młyn, T. z o. p., Pakość. — Młyn Kawka, Kawka. — E. Pommerenke, Mogilno. — A. Rhode, Pakość. — Karol May, Strzelce. — Eduard Krüger, Słowikowo. — Młyn Spółkowy, Orchowo. — H. Heider, Huta Padnieńska. — Feliks Matuszewski, Wylatowo. — E. Rühmer, Sędowo. — H. Buhse, Trzemeszno.

Powiat nowotomyski.

Bracia Maennel, Nowytomyśl. — J. Mroczkiewicz, Lwówek. — Rich. Schmidt, Nowytomyśl. — Młyn zbożowy i tartak (Mahl- u Schneidemühle), Zbąszyń. — Reinh. Dalchau, Strzyżewo. — F. Müller Nast, Mityrga Młyn.

Powiat obornicki.

Młyn dominialny, Kiszewko. — W. Barciszewski, Kowanówko. — Edward Dahlmann, Słonawy młyn. — Ernst Glaser, Oborniki. — H. Just, Piła — M. Krzemieniewski, Połajewo. — G. Krüger, Ruda. — W. Lück, Ryczywól. — W. Scholz, Tarnówko. — Friedrich Hoffmann, Oborniki. — Młyn Szczaniecki, Stobnica. — A. Schuhman, Ryczywól. — Adolf Fethke, Antonin

Powiat odolanowski.

Jan Cieślak, Zacharzew. — W. Lutoborski, Wierzbno. — Z. Szorski, Odolanów. — Pach i S-ka, Raszków. — Julius Kunig, Łąkocin. — Hugo Röler, Dobrzec.

Powiat ostrowski.

Ludwik Dolata, Skalmierzyce. — Młyn Krauskopf i S-ka, Ostrów. — Ignacy Krause, Przygodzice. — B. Maliński, Ołobok. — Michał Stawicki, Trkusów.

Powiat ostrzeszowski.

J. Kozica, Ostrzeszów.

Powiat pleszewski.

Młyn dominialny Lekow, Kotowiecko — Pleszewskie Młyny Parowe, Pleszew. — Wład. Stachowski, Gołuchów.

Powiat wschodnio-poznański.

Deutsches Lagerhaus, Starołęka. — B. Góralski, Czerwonak. — Bracia Placzek, Swarzędz. — Bracia Brummer, Starołęka. — Adolf Schilling, Nowy Młyn, poczta Kobylepole. — Max Fritz, Pobiedziska. — Friedrich Schilling, Główna pod Poznaniem. — Emil Berg, Suchylas. — Carl Lemke, Swarzędz.

Powiat zachodnio-poznański.

Młyn Dębienko, Stęszewo. — St. Kokociński, Krzyżowniki. — St. Poprawski, Dopiewo. — Młyn dominialny, Jeziorki. — Maks. Werbliński, Łęczycza. — Młyn Spółkowy, Tarnowo.

Powiat rawicki.

Piotr Baumeler, Pakosław. — Ignacy Klemczak, Miejska Górka. — Rawicki Młyn Parowy, Rawicz. — Wawrzyn Stachowiak, Masłowo

Powiat śmigielski.

Józef Napieralski, Wijewo. — Adolf Henniger, Śmigiel. — Młyn Parowy, Władysław Napieralski, Śmigiel.

Powiat śremski.

W. Ciastowski, Książ. — Muślewski i S-ka, Śrem. — C. Stark, Mosina. — Szczepski, Śrem. — Ciastowski i S-ka, Kurnik. — Młyn dominialny, Ilówiec. Rud. Schimming, Śrem.

Powiat średzki.

Młyn dominialny, Winnogóra. — Z. Kielczewski, Środa. — M. Dobecki Następca W. Zimowski, Kostrzyn.

— Jan Roczniowski, Niekla. — Młyn Chwalibogowo, Podstolice. — Bracia Mendel, Środa. — W. Szczepski, Kostrzyn. — Hugo Müller, Zaniemyśl.

Powiat strzeliński.

J. Bothe, Bronisław. — B. J. Dobrowolski, Witowice. — Otto Greger, Strzelno. — Jan Łuczak, Kruszwica. — Bothe, Rzadzkwini. — Oskar Heinze, Krusza Duchowna.

Powiat szamotulski.

Młyn Parowy, Obrzycko. — Janiszewski i Sosnowski, Szamotuły. — Bracia Koerpel, Szamotuły. — Pniwski Młyn Parowy, T. z o. p., Pniewy. — Młyn Parowy, Bytyń — Bracia Nathan, Szamotuły. — Ferd. Schwertle, Śmiłowo. — M. Zimny, Kaźmierz. — Max Klinge, Duszniki. — Gröger, Wróblewo. — Bernard Golisch, Ruks-Młyn, poczta Szamotuły.

Powiat szubiński.

Swoboda i Poniecki, Kcynia. — Stanisław Poniecki, Łabiszyn. — Marta Beutler, Barcin. — Ernst Schwanke, Jabłkowo. — Młyn Wege, Hamerek.

Powiat wągrowiecki.

E. i H. Bild, Golańcz. — J. Cytlak, Wągrowiec. — Max i Martin Gumpert, Wągrowiec. — Młyn Skoki, Skoki. — W. Mahlke, Runowo. — Emil Schlender, Niemczynek — Emil Technau, Ruda. — Franciszek Giersig, Skoki. — Ludwik Adamski, Damasławek — Jan Rochowiak, Nadolnik. — Młyny i Tartaki Wągrowieckie, Tow. Akc., Wągrowiec.

Powiat witkowski.

Deutsches Kaufhaus, S. z o. p., Witkowo. — Leon Górny, Czerniejewo.

Powiat wolsztyński.

Traugott Hunold, Boruja Kościelna. — L. Kuźmiński, Widzin-Stary. — Jan Karwatka, Białogóra. — Bronisław Piotrowski, Obra. — St. Różycki, Tuchorza. — Rudolf Zerbe, Rakoniewice. — Młyn walcowy St. i Wł. Nowak, Wolsztyn.

Powiat wrzesiński.

Maksym. Wirth, Września. — Młyn Parowy, Bugaj, — T. Maciejewski, Strzałkowo. — L. Budzyński, Kaczanowo.

Powiat wyrzyski.

Stefan Gracz, Walkmühle. — L. Baerwald, Bielawy.

Powiat żniński.

Józef Jarmusz, Góra. — Młyn Spółkowy, Rogówko. — Młyn, Janówek. — Feliks Burzyński, Podobowice.

Browary.

G. Adam, Międzychód. — R. Adam, Wronki, pow szamotulski. — Browar Grodziski Św. Bernarda, Grodzisk. — Buergerliches Brauhaus, T. z o. p., Bydgoszcz. — Browar Kobylepole, dawn. Gerstenkorn, Kobylepole pod Poznaniem. — Leonhard Buechner, Śmigiel — Browar Parowy, „Fortuna“, Miłostaw, pow wrzesiński. — Tow. Akc. Browar Huggera, Poznań. — Browar Parowy „Wiktoria“, Września. Browar „Wiktoria“ Max Baer, Opalenica, pow. grodziski. — J. Blum, Inowrocław. — H. Berger, Sarnówko, pow. rawicki. — Browar Parowy „Concordia“, Śrem. — Browar i Fabryka Słodu, Trzemeszno, pow. mogileński. — Nowy Browar Bydgoski, Bracia Brauer, Bydgoszcz. — Browar Kościański, T. z o. p., Kościan. — Browar Krotoszyński, Tow. Akc., Krotoszyn. — N. Dokowicz, Następca R. Bloens, Wolsztyn. — W. Dabiński, Gostyń. — A. Giese, Strzelno. — Gnieźniński Browar, dawn. E. Welsch, T. z o. p., Gniezno. — Browar Golcz, Września. — H. Giebler, Pobie-

dziska. — Grunwalda Spadkobierców Następcy, Bydgoszcz. — Graetzer Malzbierbrauerei Gesellschaft, S. z o. p., Grodzisk. — A. Hirschbruch, Bydgoszcz. Richard Hirsch, Ostrów. — G. Hermann, Nakło, pow. wyrzyski. — Fr. Junke, Bojanowo. — Rud. Koeppe, Czarnków. — Richard Kiehn, Szubiń. — Gust Kunz, Wyrzysk. — Alfred Koehler, Wronki, pow. szamotulski. — Konstańczak i Waberski, Gniezno. — C. Kurspe, Wieleń, pow. czarnkowski. — P. Kliemt, Zduny, pow. krotoszyński. — Otto Kosmahl, Poniec, pow. gostyński. — Władysław Leciejewski, Jarocin — A. Lehmann Następca, Wągrówiec. — Th. Mamlock, Koźmin — G. Morzyński, Nowytomysł. — St. Malaczewski, Krępa, pow. ostrowski. — O. Pfitzner, Inowrocław. — K. Pomorski, Krobica, pow. gostyński. — E. H. Pflaum, Następca, Nowytomysł. — Wilh. Russak, Bydgoszcz — H. Rose, Następca, Gniezno. — P. Rosenberger, Ostrzeszów. — P. Renkawitz, Ujście pow. chodzieski. — M. Straburzyński i K. Nowicki, Pleszew. — Emil Schneider, T. z o. p., Leszno. — Julius Strelow, Bydgoszcz. — Struebing i S-ka, Myślicinek, pow. bydgoski. — Gustav Schuetz, Zbąszyń, pow. nowotomyski. — I. i G. Strelitz, dawn. Th. Weigt, Pleszew. E. Schmidtke, Swarzędz pod Poznaniem — R. Schmidt, Pszczew, pow. nowotomyski. — L. Sandberger, Czempień, pow. kościański. — B. Smorawski, Oborniki. Sorges Brauerei W. Lukowski, Rawicz. — Adolf Timmling, Ostrzeszów. — S. Tylewicz, Września. — P. Trautvetter, Kępno. — Vereinigte Brauereien, T. z o. p., Rawicz. — Tow. Akc. Vereinigte Graetzer Bierbrauereien, Grodzisk. — Bracia Walter, Poznań. St. Walczak, Miłosław, pow. wrzesiński. — P. Wandelt, Leszno. — Browar Weise, Gniezno. — R. Welde, Rogoźno, pow. obornicki. — Zgorzalewicz i S-ka, Żnin. — Julius Ziemke, Chodzież. — St. Żuchowski, Poznań.

Cukrownie.

Tow. Akc. „Cukrownia“, Środa. — Tow. Komandytowe Cukrownia, Grabski, Jeschek i S-ka, Gniezno. — Cukrownia w Gostyniu, T. z o. p., Gostyń. — Cukrownia w Miejskiej Górcie, S. z. z o. p., Miejska Górka, pow. rawicki. — Cukrownia Kruszwica, pow. strzeeliński. — Cukrownia Kościańska, Kościan. Cukrownia Kujawy, Janikowo, pow. inowrocławski. — Cukrownia Opalenica, Tow. Akc., Opalenica, pow. grodzicki. — Cukrownia Tuczo, pow. inowrocławski. — Cukrownia Tow. Akc., Września. — Cukrownia S. z. z o. p., Żnin. — Tow. Akc. Cukrownia, Zduny, pow. krotoszyński. — Cukrownia Szamotuły, S. z. z o. p., Szamotuły. — Cukrownia Mątwy, S. z. z o. p. Szymborze, pow. inowrocławski. — Cukrownia „Union“ Pakość, pow. mogileński. — Cukrownia Jarocin, T. z o. p., Witaszyce, pow. jarociński. — Tow. Akc. Cukrownia, Wierzchosławice, pow. inowrocławski. — Cukrownia „Nakło“ w Rudce, Nakło, pow. wyrzyski. Cukrownia S. z. z o. p., Nieżychowo, pow. wyrzyski.

Suszarnie ziemniaków, krochmalnie, fabryki drożdży.

Powiat bydgoski.

Julius Schnell, Wierzchucin Kraiński, poczta Trzemiętowo.

Powiat chodzieski.

Suszarnia dominialna, Górna Leśnica (Ober-Lesnitz). Fabryka płatków ziemniaczanych, Szamocin.

Powiat czarnkowski.

S. Raczyński, krochmalnia, Stajkowo. — J. Rubehn, krochmalnia, Wieleń. — G. Moderow, krochmalnia, Fratzig.

Powiat gnieźnieński.

Suszarnia ziemniaków, Mieleśzyn. — Niemiecka Spółka Suszarnia ziemniaków, Lednogóra. — Z. Chel-

micki, suszarnia ziemniaków, Pomarzany. — Schulz v. Heinersdorf, Łabiszynek.

Powiat gostyński.

Suszarnia dominialna, Pempowo. — Suszarnia dominialna, Smolice. — Suszarnia dominialna, Wielka Łęka.

Powiat grodzicki.

Suszarnia dominialna, Wojnowice. — Suszarnia dominialna, Sielinko. — Suszarnia dominialna, Niegolewo.

Powiat inowrocławski.

Suszarnia dominialna, Markowice. — Suszarnia dominialna, Wierzchosławice. — B. Wolter, Inowrocław.

Powiat jarociński.

Suszarnia ziemniaków Neumann i S-ka, Wojciechowo. — Suszarnia dominialna, Suchorzew. — Suszarnia dominialna, Hilarów. — Suszarnia ziemniaków Neumann i S-ka, Jaraczewo.

Powiat kościański.

W. Bermuth, susz. ziemn., Borowo. — Suszarnia dominialna, Stary Gołębzin. — Suszarnia dominialna, Piechanin. — A. Forstmann, susz. ziemn., Szczepowice. — Czempieńska Suszarnia Cykorji, S. z. z o. p., Czempień.

Powiat koźmiński.

Tow. Akc. Koźmińskie Zakłady Rolniczo-Przemysłowe, Koźmin.

Powiat krotoszyński.

Fabryka płatek ziemniaczanych, S. z. z o. p., Krotoszyn.

Powiat leszczyński.

Suszarnia dominialna, Pawłowice. — von Heydebrandt, susz. ziemn., Osieczna.

Powiat międzychodzki.

Suszarnia dominialna, Mościejewo.

Powiat mogileński.

Fabryka krochmalu, Trzemeszno. — Dziembowski, susz. ziemn., Sosnowiec. — Suszarnia dominialna, Żabno.

Powiat nowotomyski.

Suszarnia ziemniaków, Konin. — Spółkowa suszarnia ziemniaków, Nowytomysł.

Powiat obornicki.

Suszarnia ziemniaków, Ryczywoł. — Fabryka płatek ziemniaczanych, S. z. z o. p., Ryczywoł. — Susz. ziemn. Fryderyk Pirscher, Wełna.

Powiat pleszewski.

Suszarnia dominialna, Kotowiecko. — von Stiegler, susz. ziemn., Karsy. — von Stiegler, susz. ziemn., Sobotka.

Powiat wschodnio-poznański.

von Treskow, susz. ziemn., Owińska. — von Treskow, susz. ziemn., Radojewo. — Suszarnia ziemniaków, S. z. z o. p., Swarzędz. — Suszarnia ziemniaków, S. z. z o. p., Pobiedziska. — Suszarnia dominialna, Strzeszyno. — Suszarnia dominialna, Piotrowo. — Suszarnia dominialna, Wierzconka.

Powiat zachodnio-poznański.

Lubońska Fabryka Drożdży dawniej G. Sinner, Luboń. — Fabryka przetworów ziemniaczanych „Lubań“ Tow. Akc., Luboń. — Suszarnia dominialna, Chmielniki. — Stan. Modlibowski, susz. ziemn., Sobotka. — Suszarnia dominialna, Skrzyńki. — Suszarnia ziemniaków, Tarnowo. — Arnold Tiemann, fabryka mączki kartoflanej, Saponice.

Powiat rawicki.

Suszarńia dominialna, Sielce.

Powiat śmigielski.

Fabryka krochmalu, Wojnice. — P. Schrader, susz. ziemn., Kaminię.

Powiat śremski.

Barcikowska, susz. ziemn., Konarskie. — Suszarńia dominialna, Chrzęstowo.

Powiat średzki.

Suszarńia dominialna, Komorniki.

Powiat strzeliński.

Wielkopolskie Zakłady Przetworów Kartoflanych, Bronisław.

Powiat szamotulski.

Wielkopolskie Zakłady Przetworów Kartoflanych, Wronki. — Suszarńia dominialna Białokosz.

Powiat szubiński.

Suszarńia dominialna, Jeżewo. — Suszarńia dominialna, Łabiszyn.

Powiat witkowski.

Suszarńia dominialna, Niechanowo.

Powiat węgrowski.

A. Katz, Synowie, susz. ziemn. Węgrówiec — Fabryka płatków ziemniaczanych, Węgrówiec. — Krochmalnia, Czesławice.

Powiat wrzesiński.

Mączkarnia, Staw. — Suszarńia dominialna, Kołaczkowo. — Suszarńia dominialna, Kościanki. — Suszarńia dominialna, Zawodzie. — Dr. Stan. Błociszewski, susz. ziemn., Parusewo. — Suszarńia dominialna, Chwalibogowo.

Powiat wyrzyski.

Suszarńia dominialna, Witosław. — Suszarńia ziemniaków, Dobrzyniewo. — Suszarńia dominialna, Morzyce (Moschütz). — Suszarńia dominialna, Samostrzel.

Powiat żniński.

Niemiecka Spółka, Suszarńia Ziemniaków, Janówiec. — Suszarńia Urzędu Osadniczego, Janówiec. — Konrad Korytowski, susz. ziemn., Grochowska Szlacheckie.

Gorzelnie.

Powiat bydgoski.

Mieczysław Krzemiński, Augustowo, poczta Maksymilianowo. — Bromberger Schleppschiffahrts - Act. Ges., Czersk Polski. — Emil Kopert, Dąbrówka Nowa, poczta Strzelewo. — Urząd Osadniczy, Jasiniec Nowy, poczta Bydgoszcz. — Gorzelnia Spółkowa, Jastrzębie, poczta Maksymilianowo. — Żychliński, Kusowo, poczta Kotomierz. — Gorzelnia Spółkowa, Nowydwór, poczta Koronowo. — Hr. Potulicka, Samieczynek, poczta Mrocza. — H. Falkenthal, Słupowo, poczta Tuczkowo. — Hr. Tadeusz Morsztyn, Strzelewo. — Hr. Potulicki, Teresin, poczta Slesin. — August Woelle (dzierżawca), Wojnowo, poczta Sitno Małe, (właścicielem gorzelnii jest Państwo).

Powiat chodzieski.

von Klitzing, Dzięmbowo, poczta Huta. — Dyonizy Maciejewski (dzierżawca), Dziewoklucz, poczta Chodzież, (właścicielami gorzelnii są spadkobiercy Hr. Zygm. Potulickiego). — Walter von Scharnweber - Kegel, Jabłonowo, poczta Ujście. — Hr. Horoch, Jaktorowo, poczta Lipiagóra. — Karol Springer, Lipin. — Gorzelnia Spółkowa, Margonińska-

wieś. — von Jouanne, Nietuszkowo. — Gorzelnia Spółkowa, Nowawieś. — Hr. von Königsmarck, Oleśnica, poczta Chodzież. — Helena Hr. Bnin - Bnińska, Pietronki, poczta Chodzież. — M. Milbradt (dzierżawca), Podstolice, (właścicielem gorzelnii jest Państwo). — Maciejewski, Próchnowo, poczta Margonin. — Karol Koczorowski, Rzadkowo, poczta Kaczory. — Gorzelnia Spółkowa, Śmiełowo, poczta Kaczory. — von Jouanne, Strzelec. — K. Fink (dzierżawca), Wyszyń, (właścicielem gorzelnii jest Hr. Raczyński).

Powiat czarnkowski.

Prell, Bronisławski, poczta Kruszewo. — Jan Niezychowski, Bzowo, poczta Lubasz. — Herzog von Pless, Ciszkowo, poczta Krucz. — Gorzelnia Spółkowa, Kruszewo. — M. Szuldrzyński, Lubasz. — Gorzelnia Spółkowa, Sarbia. — Jan Plewkiewicz, Ślawno, poczta Lubasz. — Gorzelnia Spółkowa, Śmieszków, poczta Czarnków. — Gorzelnia Spółkowa, Władysławów. — Gorzelnia Spółkowa, Rośko.

Powiat gnieźnieński.

H. von Sprenger, Działyn. — Gorzelnia Spółkowa, Lednogóra. — von Wendorff, Mielno, poczta Modliszewko. — von Wendorff, Modliszewko. — Zygmunt Chelmicki, Pomarzano, poczta Łagiewniki. — Gorzelnia Spółkowa, Rybno, poczta Kiszkowo. — Urząd Osadniczy, Strychowo, poczta Gniezno. — Wojciech Chelmicki, Zakrzewo I, poczta Klecko.

Powiat gostyński.

Spadkobiercy Potworowskich, Gola, poczta Gostyń. — Wiese, Jeżewo, poczta Borek. — Hr. Mielżyński, Łęka Wielka. — von Hansemann, Pempowo. — Otto Jouanne, Pudliszki, poczta Krobia. — Zygmunt Czartoryski, Rokosowo. — von Knönagel, Smogorzewo, poczta Piaski. — Hr. Zieten, Smolice.

Powiat grodziski.

Gorzelnia Seminarjum Duchownego, Bielawy, poczta Dakowy Mokre. — Gorzelnia Spółkowa, Buk. — Felicja Hr. Mielżyńska, Dakowy Mokre. — Gorzelnia kościelna, Granowo. — Hr. Kurnatowska, Kotowo, poczta Granowo. — Niegolewski, Niegolewo, poczta Buk. — Urząd Osadniczy, Niepuszewo, poczta Otusz. — Jan Żółtowski, Pantaleonowo, poczta Grodzisk. — von Zimmermann, Piaski, poczta Grodzisk. — Jan Żółtowski, Ptaszkowo, poczta Grodzisk. — Gustaw von Beyme, Sielinko, poczta Opalenica. — Conrad Hildebrand, Śliwno. — Curt Jacobi, Trzcianka, poczta Michorzewo. — Urząd Osadniczy, Wilkowo, poczta Buk. — Rabski, Wojnowice, poczta Buk.

Powiat inowrocławski.

M. Trzebiński, Będzitowo, poczta Barcin. — Gorzelnia Spółkowa, Gońsk, poczta Gniewkowo. — von Schenck, Kawęczyn, poczta Grabia. — H. von Schwartz, Liszkowo, poczta Złotniki.

Powiat jarociński.

Wilke, Bogusław, poczta Jarocin. — Otto Jouanne, Boguszyn, poczta Chocisza. — Otto Jouanne, Chocisza. — von Carst, Chran, poczta Żerków. — Trzebiński, Chytrowo, poczta Łowęcice. — Paul Küttner, Fabianów, poczta Pleszew. — O. Szmidt (dzierżawca), Gola, poczta Jaraczewo, (właścicielem gorzelnii jest Państwo). — J. Moszczeński, Golina. — Fischer von Mollard, Góra. — Otto Jouanne, Klenka. — Hr. K. Skórzewski, Komorze. — B. Hebanowski, Konstancin, poczta Witaszyce. — B. i A. Kaliski, Lubiń Mały. — Gorzelnia Spółkowa, Lubiń Wielki, poczta Dobieszczynna. — Eli Carst, Magnuszewice, poczta Witaszyce. — E. Taczanowski, Mieszaków. — Otto Rodatz (dzierżawca), Niedźwiady, poczta Jaraczewo (właścicielem gorzelnii jest Państwo). —

Fischer von Mollard, Nosków, poczta Góra. — M. Czarnecki, Przybysław. — Ks. Radolin, Radlin. — Fr. Draege (dzierżawca), Roszków poczta Jarocin, (właścicielem gorzelni jest Książę Radolin). — Krajewski, Skoraczew, poczta Michy. — Józef Chelkowski, Śmielów, poczta Żerków. — Żychliński, Twardów, poczta Witaszyce. — Dr. E. Carst, Zakrzewo, poczta Witaszyce. — R. Landgraf, Żulków, poczta Żerków.

Powiat kępiński.

Walter Plümecke (dzierżawca), Aniolka I, poczta Trzcinica (właścicielem gorzelni jest Państwo). — Fr. Temme, Aniolka II, poczta Trzcinica. — Müller, Bralin. — Artur von Lösch, Wielki Buczek, poczta Rychtal. — W. Krzywosiński, Domanin. — Seweryn Schultz, Droszki poczta Rychtal. — T. Mańkowski, Grembanin, poczta Kępno. — Wilhelm Delhaes, Kąjcin, poczta Bralin. — O. Baumm, Kunzendorf, poczta Trembaczów. — L. v. Loesch, Łaski. — Walentyna Szczaniecka, Lubczyn, poczta Wyszaków. — Paul Beck, Miechów, poczta Świba. — Życki, Mielęcín. — Józef Neymann, Mikorzyn, poczta Domanin. — Gorzelnia Spółkowa, Mroczeń, poczta Kępno. — A. v. Zerboni, Nassadel. — Anton Kern, Nowawieś Książęca, poczta Bralin. — Gorzelnia Ks. Henryka Pruskiego, Opatów. — Kurt Rudolph, Pyrzów (Perschau), poczta Kępno. — Bolesław Szczaniecki, Rudniczyso, poczta Doruchowo. — Hr. A. Szembek, Siemianice. — M. Kersten, Siemionka, poczta Trzcinica. — T. Mańkowski, Słupia. — Anderssohn (dzierżawca), Świba I, (właścicielem jest Ks. Henryk Pruski). — Zillmann, Pisarzewice. — Busse, Teklinów, poczta Podzamcze. — Gorzelnia Trembaczów. — Jan Turno, Torzeniec, poczta Doruchowo. — M. Blau, Trzcinica.

Powiat kościański.

Bernuth, Borowo. — Henryk Żółtowski, Głuchowo, poczta Czempin. — Dr. Jan hr. Szoldrski, Gołębin Stary, poczta Borowo. — Horwattowa, Gorzycki, poczta Borowo. — Rodryg hr. Dunin, Granówko, poczta Granowo. — Józef Lossow, Gryżyna, poczta Racot. — Herz - Eisenach, Jerka. — Bronisława Speichert (dzierżawca), Konojad, (właścicielem gorzelni jest A. L. ks. Czartoryski). — Dr. Alfred Chłapowo - Chłapowski, Kurzagóra, poczta Kościan. — Fenner (dzierżawca), Lubiń, (właścicielem gorzelni jest Państwo). — Dr. Alfred Chłapowo - Chłapowski, Mikoszki, poczta Kościan. — K. A. E. von Delhaes, Piechanin, poczta Czempin. — Dr. Georg von Günther, Pietrowo, poczta Modrze. — Wielki Książę Wilhelm Ernst von Sachsen-Weimar-Eisenach, Racot. — M. Chłapowski, Rogaczewo, poczta Choryń. — Alice Forstmann, Szczepowice. — Tekla Chłapowska, Turwia.

Powiat koźmiński.

Józef Chelkowski, Dzierżanów, poczta Kuklinów. — Wanda Baronowa Graeve, Karolewo, poczta Borek. — Nelly Czapski, Obra, poczta Golina. — Ferd. Heising, Orla, poczta Koźmin. — Zarząd Dóbr Ks. Stolberg, Pogorzela. — Ks. Henryk Schönburg-Waldenburg-Droyssig, Szelejewo. — Roderich Jess (dzierżawca), Wziachów, poczta Pogorzela, (właścicielem gorzelni jest Ks. Stolberg-Wernigerode). — Alfred hr. Mycielski, Zimnawoda, poczta Borek.

Powiat krotoszyński.

Czarnecki, Dobrzyca. — Gorzelnia, Kobylin Stary, poczta Kobylin. — Gorzelnia Spółkowa, Konarzewo, poczta Krotoszyn. — Harry Kiock, Kozytnica, poczta Raszkow. — Gorzelnia R. Koeppl i C. Koeppl, Raciborów, poczta Wolnice. — Dr. Dyrenfurth (dzierżawca), Smoszewo, poczta Krotoszyn, (właścicielem gorzelni jest Ks. Thurn u. Taxis).

Hecker, Trzebów, poczta Niemiecki Koźmin. — W. Trips (dzierżawca), Wyki, poczta Niemiecki Koźmin, (właścicielem gorzelni jest Państwo). — Scholtz (dzierżawca), Zamkowy Folwark, poczta Krotoszyn (właścicielem gorzelni jest Urząd Osadniczy).

Powiat leszczyński.

Niemiecka Spółka Rolnicza, Adamów, poczta Krzycko Małe. — von Hindersen, Antoniny, poczta Leszno. — Kurt Müller, Bojanice, poczta Garzyn. — Pieper (dzierżawca), Dębice, poczta Rydzyna, (właścicielem gorzelni jest Urząd Osadniczy). — von Hindersen, Długie Stare. — von Lesen, Drzęczkowo, poczta Ocieczna. — Joachim von Loesch, Jabłona, poczta Bojanowo. — M. Cioromski, Goniembice, poczta Lipno. — Müller, Górzno, poczta Garzyn. — Urząd Osadniczy, Kłoda, poczta Rydzyna. — Cioromski, Klonowice, poczta Lipno. — Franc. Xawery Speichert, Koronowo, poczta Lipno. — Edw. Śmiechowski, Krzycko Małe. — Bojanowski, Niechlód, poczta Zbąrzewo. — E. Loesen, Trzebiny, poczta Święcichówka. — Stan. Kamocki (dzierżawca), Tworzynice, poczta Rydzyna, (właścicielem gorzelni jest Urząd Osadniczy). — Gorzelnia Spółkowa, Wilkowo. — Greger, Włosakowice. — Speichert (dzierżawca), Wyciążkowo, poczta Osieczno, (właścicielem gorzelni jest Curt Schichting). — Otto Reinhard, Zaborowo, poczta Kaszczor. — Urząd Osadniczy, Zbąrzewo. — Gorzelnia Spółkowa, Krzycko Nowe, poczta Krzycko Wielkie.

Powiat międzychodzki.

Ferd. Schlinke, Białcz, poczta Kwilcz. — Otto von Hantelmann, Charcice. — G. von Willich, Górzyn. — Gorzelnia Spółkowa, Grobia, poczta Sieraków. — Gorzelnia Państwowa, Kolno, poczta Międzychód. — Dobiesław hr. Kwilecki, Kwilcz. — A. von Haza - Radlic, Lewice. — Otto Rodatz, Łęczec, poczta Wielkie Chrypsko. — Johanna Bardt, Lubosz. — Fechner i Schranke, Międzychód. — Hugo von Unruh, Mnichy Małe, poczta Mnichy Wielkie. — Paul Keibel, Mnichy Wielkie. — von Kalkreuth, Muchocin, poczta Międzychód. — Heinrich von Reiche, Rozbitek, poczta Kwilcz. — G. von Seydlitz, Śródka. — G. Willich, Stara Gorzyca, poczta Międzychód. — P. Fuss, Witnichowo, poczta Kwilcz.

Powiat mogileński.

von Borck, Dąbrówko, poczta Mogilno. — Gorzelnia Spółkowa, Dzierżąno, poczta Gębice. — Nikodem Dokowicz, Kruchowo, poczta Trzemeszno. — Gorzelnia Spółkowa, Mogilno. — J. von Frezer, Ossowiec, poczta Orchowo. — Gorzelnia Spółkowa, Parlin, poczta Dąbrowa. — Gorzelnia Spółkowa, Poczyn, poczta Gębice. — Julian Schneider, Różanna, poczta Gębice. — Winkel, Skubarzewo, poczta Słowików. — Gorzelnia Spółkowa, Ślaboszewo, poczta Dąbrowa. — Brandau, Ślaboszewko, poczta Dąbrowa. — Dr. Eugen Jonas, Szydłowo. — Gorzelnia Spółkowa, Wszędzin, poczta Mogilno.

Powiat nowotomyski.

Max Kiele, Bolewice. — P. E. von Pflug, Brody. — Willy von Hardt, Chraplewo, poczta Brody. — Hr. Mielżyńska, Chudopsice. — H. von Beyme, Jastrzębniki, poczta Opalenica. — Hr. Łącki, Konin, poczta Lwówek. — Ludwik Kasprowicz, Linie, poczta Lwówek. — Marja Schoepke, Łomnica. — Stefan hr. Łącki, Lwówek. — Tadeusz Szczaniecki, Michorzewo. — von Klitzing, Nowydwór, poczta Zbąszyń. — Hr. Łącki, Pakosław. — K. Schwartzkopf, Róża, poczta Tomyśl Stary. — von Poncet, Tomyśl Stary. — Willi von Hardt, Wąsowo. — Zbigniew Siciński, Zembowo, poczta Lwówek.

Powiat obornicki.

Gorzelnia Spółkowa, Budziszewo, poczta Rogoźno. — K. Felicki, Dąbrówka Kościelna, poczta Głęborzek. — Tad. Korczyński, Gołaszyn, poczta Oborniki. — P. W. Uhle, Górzewo, poczta Ryczywoł. — Gorzelnia Spółkowa, Gościejewo, poczta Rogoźno. — Gorzelnia Spółkowa, Goślina Długa — Hoffmann, Łopiszewo, poczta Ryczywoł. — Ernst Mosebach, Łopuchowo, poczta Goślina Długa. — Gorzelnia Spółkowa, Ludom — von Martini, Łukowo, poczta Oborniki. — Jan Turno, Lublin, poczta Parkowo. — Urząd Osadniczy, Ninino, poczta Ryczywoł. — Stanisław Turno, Objezierze, poczta Oborniki. — Franc. Skrzydlewski, Ocieszyn, poczta Wargowo. — Jan Turno, Pacholewo, poczta Murowana Goślina. — Gorzelnia Spółkowa, Piła, poczta Murowana Goślina. — von Salgner (dzierzawca), Połajewo, (właścicielem gorzelni jest Państwo). — D. von Winterfeld, Przepędowo, poczta Murowana Goślina. — Hedwig Jouanne, Rosznowo, poczta Kowanówko. — Z. Droste, Uchorowo. — F. Pirscher, Węlna, Parkowo. — St. Twardowski, Wojnowo I, poczta Długa Goślina.

Powiat odolanowski.

Bienek, Baby, poczta Odolanów. — Gorzelnia Spółkowa, Raszków.

Powiat ostrowski.

Lipski, Biniew. — Taczanowski, Gorzyce Wielkie, poczta Ostrów. — Wojciech Lipski, Lewków, poczta Czekanów. — Hr. Tyszkiewicz, Ociąż. — Czesław Kościelski, Parzew, poczta Ostrów. — Ks. Ferd. Radziwiłł, Przygodzice. — Aleks. Brodowski, Psary, poczta Rososzyce. — Piotr Skórzewski, Rososzyce. — Hr. Szembek, Wysocko Wielkie, poczta Ostrowo.

Powiat ostrzeszowski.

B. Bieneck, Chlewo, poczta Bukownica. — M. Freudenreich, Olszyna, poczta Ostrzeszów. — Dr. Erich Wallmann, Przytocznica, poczta Dornichowo.

Powiat pleszewski.

A. Taczanowski, Grodzisko. — Mendelsohn, Gutów, poczta Sobótka. — Stan. Turno, Karmin. — Herm. von Becker, Kuczków, poczta Krzywosondowo. — F. von Lekow, Kotowiecko. — Jules von Jouanne, Lenartowice, poczta Pleszew. — Jules von Jouanne, Malinie, poczta Pleszew. — Colmar Kirchstein, Sterzypno, poczta Czerwin. — Gorzelnia kościelna, Sobótka, poczta Biniew. — E. von Langendorff, Szkudła, poczta Kucharki. — Taczanowski, Taczanów. — Skorupski, Turowy, poczta Bogusław. — W. Skoroszewski, Tursko. — Teofila Chłapowska, Żegocin. — Gorzelnia Spółkowa, Marjanin.

Powiat wschodnio-poznański.

Dr. Tadeusz Szuldrzyński, Bolechowo, poczta Murowana Goślina. — Wojciech Chelmiński, Głębokie, poczta Sławno. — Unrug (dzierzawca), Głuszyna, poczta Krzesiny (właścicielką gorzelni jest Jadwiga Czartoryska). — T. Pągowski, Goluń, poczta Pobiedziska. — Hohberg, Gwiazdowo, poczta Kostrzyn. — Walter von Treskow, Kicin, poczta Owińska — Ernst Coelle, Kołatka, poczta Biskupice. — Walter von Treskow, Owińska. — Hermann von Treskow, Radojewo, poczta Poznań. — Krocker (dzierzawca), Spławie, poczta Krzesiny, właścicielem jest Hr. Józef Mycielski). — Dr. J. Żychliński, Uszrewo, poczta Kobelnica. — Aug. Hr. Cieszkowski, Wierzenica, poczta Kobelnica. — Angelica von Treskow, Wierzonka, poczta Kobelnica. — Dr. Tadeusz Jackowski, Wronczyn, poczta Pobiedziska.

Powiat zachodnio-poznański.

Gorzelnia Spółkowa, Chłudowo. — von Tempelhoff, Dąbrówka, poczta Poznań. — Spadkobiercy Stef. hr. Kwileckiego, Jankowice, poczta Tarnowo. — Heinrich von Tiedemann, Jeziórki. — Juljetta Przyjemka, Komorniki. — Glabisz (dzierzawca), Konarzewo, (właścicielką gorzelni jest Jadwiga hr. Czartoryska). — Gesellschaft für Brennerie, Spiritus-u. Presshefefabrikation, von Gebr. Sinner, Luboń. — Z. Pluciński, Lussówko, poczta Tarnowo. — Urząd Osadniczy, Lussowo, poczta Sady — Dr. Glabisz, Marzynin, poczta Komorniki. — Otto von Hantelmann, Rokietnice. — Hr. Szoldrski, Rostworowo. — Kennemann (dzierzawca), Sierosław, poczta Dąbrówka (właścicielem gorzelni jest Urząd Osadniczy). — Konrad Iffland, Skrzyżki, poczta Otusz. — H. von Treskow, Strykowo. — Lucie Hoffmann, Strzeszyn, poczta Suchylas. — Leon Pluciński, Swadzim, poczta Sady. — Gorzelnia Spółkowa, Tarnowo. — Heinrich von Tiedemann, Trzcielino, poczta Dopiewo. — W. Pluciński, Trzebaw, poczta Stęszewo. — Paweł Schiffer, Wiry, poczta Komorniki. — Helena hr. Miączyńska, Wrączyn, poczta Modrze. — Fr. Hoffmeyer, Złotniki.

Powiat rawicki.

August Heychmann (dzierzawca), Gołaszyn, poczta Bojanowo, (właścicielem gorzelni jest Państwo). — Willy Rohr, Golina. — Wilhelm Bitter, Gostkowo. — Iwan Hamburg, Konarzewo, poczta Rawicz. — H. Langendorf, Zakrzewo, poczta Kwilcz.

Powiat śmigieński.

Förster, Bronikowo, poczta Stare Bojanowo. — Georg Hermann, Bucz. — J. Żółtowski, Czacz. — Józef Kęszycki, Karczewo, poczta Wołkowo. — Adam Skarzyński, Karmin, poczta Stare Bojanowo. — Aleksander Caesar, Murownica. — Hr. Potworowski, Parzęcew, poczta Kamieniec. — Franc. Xawery Speichert, Popowo Niemieckie. — Hr. Kurnatowski, Przysieka. — Paul Gernoth, Stare Bojanowo. — Dr. Jan Żółtowski, Ujazd. — Erich Scholtz, Wielichowo. — B. Tomiński, Żegrowo, poczta Śmigiel.

Powiat śremski.

A. Mańkowska, Brodnica, poczta Szoldry. — B. Taczanowska, Budziny, poczta Mosina. — K. Kärnbach (dzierzawca), Chrzastowo, poczta Śrem, (właścicielem gorzelni jest Państwo). — D. Kęszycki, Gaj, poczta Błociszewo. — Eugen von Lehmann, Iłowiec. — M. Grassmann, Koninko, poczta Gądk. — H. von Bernuth, Krzyżanowo, poczta Manieczki. — Guenther (dzierzawca), Książek, poczta Książ, (właścicielem gorzelni jest v. Jouanne, — Roger hr. Raczyński, Łęg, poczta Śrem. — Z. Skrzydlewski, Łuciny, poczta Śrem. — Głowacki, Manieczki. — Hr. Mielżyński, Mchy. — Gorzelnia Spółkowa, Ostrowieczno. — Gorzelnia Kościelna, Pokrzywnica, poczta Dalewo. — Hr. Raczyński, Rogalin, poczta Mosina. — Emil Kirstein, Świączyn, poczta Książ. — W. Beyme, Włościejewki, poczta Książ. — Gorzelnia Spółkowa, Żabno. — Hermann Sarrazin, Żerniki, poczta Gądk. — Rolnicza Spółka Gorzelniana, Śrem.

Powiat średzki.

I. Madaliński (dzierzawca), Chłapowo, poczta Dominowo, (właścicielem gorzelni jest A. Chłapowski. — Ign. hr. Mielżyński, Iwno. — Hedwig Jouanne, Jeziory Małe, poczta Zaniemyśl. — von Beyme, Komorniki, poczta Tulce. — Otto Jouanne, Lubrze, poczta Solce. — Otto Jouanne, Murzynówko, poczta Sulęc. — Hermann Bitter, Nagradowice, poczta Gądk. — Skrbensky, Podstolice. — D. Kęszycki, Polwica, poczta Zaniemyśl. — Hr. Mielżyński, Siedlec, poczta Gułtowy. — Gorzelnia Spółkowa, Wielkie Siekierki, poczta Pacz-

kowo. — St. K. Stablewski, Szlachcin. — Hugo Sarrazin, Śmiećska, poczta Zaniemyśl. — Otto Sarrazin, Tulce. — Hr. Bnin-Bniński, Wystawice, poczta Pławce.

Powiat strzeliński.

Stefan Kozłowski, Bławy, poczta Strzelno. — E. Wolf, Górki, poczta Markowice. — W. Pętkowski, Kuśnierz, poczta Wronowy.

Powiat szamotulski.

K. von Hantelmann, Baborówko. — E. Kurnatowski, Biezdrowo, poczta Wróblewo. — Mielecki, Buszewo, poczta Lubosin. — H. Gąsiorowska, Bytyń. — Dr. Jerzykowski, Ceradz, poczta Buk. — von Bake-Neudorf, Ćmachowo, poczta Wronki. — Hr. Hektor Kwilecki, Dobrojewo, poczta Ostroróg. — Franz Stich (dzierzawca), Duszniki, (właścicielem gorzelnii jest Państwo). — Hebanowski, Wielki Gaj, poczta Bytin. — Dr. L. Mysiński, Gałowo, poczta Szamotuły. — Alfred Richter, Kikowo, poczta Nojewo. — Urząd Osadniczy, Nowawieś, poczta Kaźmierz. — Hr. Raczynski, Obrowo, poczta Obrzycko. — Mieczysław hr. Kwilecki, Oporowo, poczta Wronki. — Urząd Osadniczy, Ottorowo. — Karl von Massenbach, Pniewy. — St. Kurnatowski, Pożarowo, poczta Wróblewo. — Głębocki (dzierzawca), Psarskie, poczta Nojewo, (właścicielem gorzelnii jest Hr. Kwilecki). — Hagenau (dzierzawca), Sędzin, (właścicielem gorzelnii jest Państwo). — Alfred Hartmann, Szamotuły. — Tadeusz Twardowski, Szczuczyn, poczta Szamotuły. — H. Sarrazin, Turowo, poczta Brody. — Jordan (dzierzawca), Wróblewo, (właścicielem gorzelnii jest p. Buszkiewicz). — E. Żółtowski, Kaśinowo, poczta Pamiątkowo. — Gorzelnia Spółkowa, Wilkowo.

Powiat szubiński.

Gorzelnia Spirytusu, T. z o. p., Barcin. — Gorzelnia Spółkowa, Dobieszewo, poczta Smogulec. — Gorzelnia Spółkowa, Królikowo. — R. Kiehn, Łachowo, poczta Szubin. — Zygmunt hr. Skórzewski, Łabiszyn. — Korytowski, Piechcin, poczta Pakość. — Spadkobiercy Louis Kiehn, Pinsk, poczta Szubin. — Józef Sulfczyński, Szczepice, poczta Kcynia. — Georg Kiehn, Turzyn, poczta Zalesie. — Georg Kiehn, Zalesie. — Dr. Pohl, Zurchyn, poczta Rynarzewo.

Powiat wągrowiecki.

Landwirt. Genossenschafts-Bank, Brzeźno, poczta Żelice. — Paul Kuntze, Chociszewo, poczta Popowo. — M. Niesiołowski, Glinno, poczta Skoki. — Senftleben, Grylewo. — Elżbieta Zaborowska, Jabłkowo, poczta Popowo. — Marja Goetendorf-Grabowska, Lechlin, poczta Skoki. — Gorzelnia Spółkowa, Lęgliszewo, poczta Stołyszyn. — Z. Chłapowski, Pawłowo, poczta Rojewice. — Leopold von Gersdorf, Popowo. — Marja Biegańska, Potulice, poczta Runowo. — Gorzelnia Spółkowa, Rąbczyn, poczta Łekno. — Laskowski, Rgielsko, poczta Wągrówiec. — Czesław Dziembowski, Roszkowo. — Horn (dzierzawca), Rybowo, poczta Golańcz (właścicielem gorzelnii jest Urząd Osadniczy). — Anna Szuldrzyńska, Sierniki, poczta Rogoźno. — W. Jaworski, Skoki. — B. hr. Hutten-Czapski, Smogulec. — Dr. Tadeusz Moszczeński, Stępuchowo. — Gorzelnia Spółkowa, Wągrówiec. — Janta Połczyński, Zakrzewo, poczta Mieścisko. — W. Niezychowski, Żelice.

Powiat witkowski.

Mukułowski, Kołaczkowo. — Gorzelnia Spółkowa, Marzenin. — W. hr. Skórzewski, Pakoszyn, poczta Czerniejewo.

Powiat wolsztyński.

E. von Wentzel, Belencin. — Gorzelnia Dominialna, Chobienice, poczta Wolsztyn. — Hr. Zygmunt

Kurnatowski, Gościeszyn, poczta Wolsztyn. — Napierała, Grójec, poczta Chobienice. — E. von Wentzel, Karna, poczta Chobienice. — Gorzelnia Spółkowa, Kaszczor, poczta Nowawieś. — Stef. hr. Mysiński, Komorowo, poczta Wolsztyn. — Trąmpczyński, Kuźnica. — Swinarski, Odra. — Ernst Lehfeld, Powodowo. — Kamiński (dzierzawca), Rakoniewice, (właścicielem gorzelnii jest Dr. Marcelli Czarnecki). — L. von Tiedemann, Ruchoć. — Gorzelnia Spółkowa, Tuchorza. — Gorzelnia Spółkowa, Widzim. — Gorzelnia Spółkowa, Wielin. — Gorzelnia Spółkowa, Wielkawieś, poczta Kopanica. — Hermann hr. Schlieffen, Wioska, poczta Jabłonna. — M. Goldschmidt-Rothschild, Wroniawy. — Antoni Grzesiński, Zaborowo, poczta Przemęt.

Powiat wrzesiński.

Opieliński, Białęczyce. — Władysław Kościelski, Bugaj, poczta Miłostaw. — Józef Żychliński, Gorzdzowo, poczta Września. — Dr. Schulz, Grabowo, poczta Nowawieś Królewska. — Kościelski, Lipie, poczta Miłostaw. — Gorzelnia Spółkowa, Mikuszewo, poczta Miłostaw. — Dr. St. Błociszewski, Parusewo, poczta Strzałkowo. — Andrzej Roth (dzierzawca), Skąpe, poczta Kornac, (właścicielem gorzelnii jest Państwo). — Urząd Osadniczy, Wszembórz, poczta Września. — Schwanke, Wólka. — St. hr. Poniński, Zawodzie, poczta Września.

Powiat wyrzyski.

Hayessen (dzierzawca), Bondecz, poczta Wysoka (właścicielem gorzelnii jest Książę Leopold Pruski). — von der Goltz, Czajcze. — Hr. Jezierska, Dębno, poczta Radzic. — E. Martini, Dębowo, poczta Sadki. — Ernst Kujath, Dobrzyniewo, poczta Wyrzysk. — Ramm, Falmierowo. — Urząd Osadniczy, Grabionna. — Gorzelnia Spółkowa, Grabowo. — Gorzelnia Spółkowa, Kijaszkowo, poczta Czajcze. — Kattner (dzierzawca), Kosowo, (właścicielem gorzelnii jest Państwo). — Erich von Witzleben, Liszkowo. — Hall (dzierzawca), Mościska, poczta Grabowo, (właścicielem gorzelnii jest p. von Schmidt). — Erich Wagner, Mrocza. — Gorzelnia Spółkowa, Nakłó. — Roman Komierowski, Niezychowo, poczta Białośliwie. — Gorzelnia Spółkowa, Poburka, poczta Białośliwie. — Gorzelnia Spółkowa, Radzice. — Hr. Limburg-Styrum, Rataje, poczta Łobzenica. — Gorzelnia Spółkowa, Rudno, poczta Wysoka. — M. Chłapowski, Ruda, poczta Gleśna. — von Bethmann Hollweg, Runów. — Guentzel, Rzęskowo, poczta Krostkowo. — Gorzelnia Spółkowa, Sadki. — Marja hr. Bnińska, Samostrzel. — Gorzelnia Spółkowa, Suchary, poczta Nakłó. — Adam Laskowski, Trzeboń, poczta Łobzenica. — Fr. Pampe, Tuskowo. — Hayessen, Wąwelno. — Gorzelnia Spółkowa, Wiele, poczta Mrocza. — Ter-tuljan Koczorowski, Witostaw.

Powiat żniński.

Baron von Lerchenfeld, Chomiąza, poczta Nowawieś. — Hr. von Bredow, Miastowice, poczta Kcynia. — Gorzelnia Spółkowa, Rogówko. — R. Christiani, Świątkowo, poczta Ustaszewo. — Józefa Ozdowska, Wola, poczta Czerwojowo.

Fabryki wódek, likierów i soków owocowych.

Tow. Akc. „Akwawit“, Poznań, S. spirytus oczyszczony, wyroby wódczane. — Fritz Albold, Poznań, S. likiery i wódki. — L. Aronsohn, fabryka likierów, Gniezno. — Feliks Adamkiewicz, fabryka likierów, Gostyń. — „Avant“, Zjednoczenie Polskiego Przemysłu Wódczanego, T. z o. p., Poznań, ul. Dąbrowskiego 69. — J. Barnass, fabryka likierów, Bydgoszcz. — Bracia Bergmann Nast., fabr. likierów, Ostrów. — Buchholz i Różyński, fabr. wódek, Poznań. —

Fr. Cześlík, fabr. likierów, Chodzież. — Simon Cohn Nast., Szamocin. — S. Cohn, fabr. likierów, Bydgoszcz. — K. Cohn, fabr. likierów, Leszno. — Friedmann i Alport, S. likiery i wódki, Poznań. — Samuel Frühling, fabr. likierów, Gniezno. — C. A. Franke, fabr. likierów, Bydgoszcz. — Paweł Flux, fabr. likierów, Poznań, pl. Działowy 11. — Gorzelnia koniaków dawn. Roman Kahl, Poznań. — Robert Grosser, fabr. likierów, Leszno. — Józef i Jan Górecky, fabr. likierów, Leszno. — Wolf Guttmann, fabr. likierów, Poznań. — J. Haase, fabr. likierów, Kórnik, pow. śremski. — Edmund Hein dawn. E. Neumann, Śrem. — Kurt Imm, fabr. likierów, Chodzież. — Tow. Akc. Hartwig Kantorowicz, Poznań, S. likiery, wódki, soki owocowe. — Bolesław Kasprowicz, fabr. wódek i likierów, Gniezno. — J. Kujawa, Poznań. — Albert Klein, fabr. likierów, Łobżenica, pow. wyrzyski. — P. Kątny, fabr. likierów, Kościan. — Karpiński i S-ka, fabr. wódek i gorzelnia koniaków, Poznań, Rycerska 37. — Karl Lestikow, fabr. likierów, Bydgoszcz. — Maćkowiak i Sadzki, fabr. likierów, Ostrów. — Adolf Moral, T. z o. p., Poznań. — Leon Mitulski, Poznań. — Bracia Mendelsohn, fabr. likierów, Ostrów. — Paweł Mikołajczyk, fabr. likierów, Ostrów. — Roman Mikołajewski, fabr. likierów, Poznań, Składowa 1. — Edw. Michalski i S-ka, fabr. likierów, Poznań, Wielka 9. — W. Petrich, fabr. likierów, Łobżenica pow. wyrzyski. — J. Piechocki, fabr. likierów, Ostrów. — M. Piechowiak, fabr. likierów Poznań, Wodna 17/18. — Rychwański i Jankiewicz, fabr. likierów, Ostrów. — J. Russak, Kościan. — Rasch, fabr. likierów, Kórnik, pow. śremski. — Jan Różyński, fabr. likierów, Poznań, Półwiejska. — Max Reinke, Poznań, Wielkie Garbary 17. — H. Rosenbaum, fabr. likierów, Pleszew. — Hugo Schellenberg, fabr. wódek i likierów, Poznań. — H. Springer Nast., fabryka likierów Ostrów. — J. Strelitz, fabr. likierów, Pleszew. — K. Simiński, fabr. likierów, Kościan. — A. Szmytkowski, fabr. likierów, Pniewy. — Stanisław Tasiemski, fabr. likierów, Śmigiel. — Tabromik, fabr. likierów, Gniezno. — Wielkopolska Wytwórnia Win Owocowych, Marcelli Szarzewski, Poznań. — D. Wachtel i S-ka, fabr. likierów, Krotoszyn. — Leo Weiss Nast. M. Peiser, fabr. likierów, Kórnik, pow. śremski. — I. H. Walter, fabr. likierów. Poznań, Wodna 3. — Zjednoczone fabryki likierów i wyrobów wódczanych, Artura Gaedego, Poznań. — „Zielniak“, T. z o. p., Poznań, S. koniak, wino medycynalne. — Louis Zadek, fabr. likierów, Krotoszyn. — Otto Zeidler, fabr. wina owocowego i soków, Wolsztyn.

Fabryki cukierków, pierników i wyrobów czekoladowych.

Tow. Akc. „Biskwit“. Poznań, S. sucharki i keksy. Hermann Berne, fabr. cukierków, Poznań, Flisacza 8. — Czesław Borchardt, fabryka miodu sztucznego, Kostrzyn. — Walenty Dabiński, fabr. pierników, Gostyń. — Fr. Dzikowski, fabr. cukierków i czekoladek, Poznań, ul. 27 Grudnia. — Otto Draeger, fabr. marcypanów. Inowrocław. — Frenzel i S-ka, fabr. cukierków i wyrobów czekoladowych, Poznań, Górna Wilda 128. — „Goplana“, fabryka czekolady, T. z o. p., Poznań. — A. Grosse, fabr. cukierków, Bydgoszcz. — M. Hemmler, fabr. keksów i pierników, — Kro-

toszyn. — Konrad Kraege, fabr. marcypanów, Bydgoszcz. — Leszczyńska fabryka karmelków „Bronda“, Leszno. — A. Pfreuger, fabr. cukrów, Bydgoszcz. — Pierwsza Poznańska Fabryka Keksów „Wuka“, Wł. Kurczewski, Poznań. — R. Rohn, fabr. cukrów, Bydgoszcz. — Richard Rommel, fabr. marcypanów, Inowrocław. — „Union“, fabr. cukrów, Poznań, Strzelecka 14. — „Venetia“, Tow. Akc., fabr. wyrobów czekoladowych i cukierków, Poznań. — Juljusz Wiśniewski, fabr. cukierków, Bydgoszcz.

Wszelki inny przemysł spożywczy, fabryki octu, musztardy, konserw, kawy słodowej, wód mineralnych, mączki dla dzieci.

„Androla“, fabryka makaronów, H. Andruszewska, Kostrzyn. — Robert Adam, fabr. wyrobów słodowych, Międzychód. — L. Baszyński, fabr. octu, Gniezno. — Bruno Bielau, fabr. octu, Inowrocław. — T. Bischofswerder, fabr. octu, Wągrówiec. — Wacł. Brodzki, aptekarz, Poznań, Aleje Marcinkowskiego 11, S. proszek do pieczywa, do wyrabiania sztucznego miodu, cukier waniljowy. — Tow. Akc. Fabryka konserw mięsnych, Bydgoszcz. — St. Górecki, fabr. wód mineraln., Krotoszyn, J. Gelbstein, fabr. octu, Gniezno. — Herm. Goldstein Nast., fabr. octu, Łabiszyn, pow. szubiński. — Marcus Heppner, fabr. żydowskiego chleba świątecznego, Leszno. — Tow. Akc. „Homosan“, fabr. mączki dla dzieci, sucharków i t. d., Kostrzyn. — Fr. Haase, fabr. konserw, Miały, pow. czarnkowski. — S. Josephi, fabryka wód mineraln., Ostrów. — J. L. Jacobi Nast., fabryka octu, Bydgoszcz. — L. Jaschkowitz, fabr. żydowskiego chleba świątecznego, Kępno. — Wł. Kucharzewski, fabr. octu, Pniewy, pow. szamotulski. — Krotoszyńska Fabryka Kawy Słodowej „Extra“, Krotoszyn. — A. Kopecki, fabr. octu, Koronowo nad Brdą. — A. Konicki, Nast., fabr. octu, Szubin. — Herm. Lachmann, fabryka konserw, Bydgoszcz. — Otto Lastig Nast., fabr. musztardy, Bydgoszcz. — J. Lesser, fabr. octu, Koronowo nad Brdą. — Eleonora Mazur, fabr. wód mineraln. Poznań, Mostowa 14. — Hugo Matthias, fabr. octu, esencji owocowych i t. d., Poznań, Wielka 16. — C. Poetter, fabr. musztardy i octu, Wieleń. — Wład. Peisert, fabr. wód mineralnych, Leszno. — T. M. Przybylski, fabr. wód mineralnych, Krepa, pow. ostrowski. — Moritz Pulvermann Nast., fabr. octu, Ostrów. — Przetwornia Płodów Rolniczych, Konrad Szopiński, fabr. kawy słodowej, kaszki i cukrów, Poznań, św. Wojciech 28. — „Pomona“, Fabryka Konserw, Tow. Akc., Międzychód. — R. Piottler, fabr. musztardy, Bydgoszcz. — St. Rurek, fabr. wód mineraln., Poznań. — W. i St. Radomski, Tow. Akc., fabr. konserw i marmelady, Pleszew. — D. Stabrowski, T. z o. p., fabr. musztardy i konserw, Poznań, Dąbrowskiego 129/131. — F. Smoliński, fabr. wód mineraln., Pleszew. — Oscar Stiller, fabr. octu, Poznań, Głogowska 94. — H. Świeca, fabr. octu i wycłocznia soków owocowych, Pleszew. — Otto Toeffling, fabr. wody selterskiej, Nowytomysl. — J. Weigelt, fabr. limoniady i wody seltersk., Szamotuły. — Wielkopolska Fabryka Przetworów Owocowych i Konserw, T. z o. p. Poznań, Górna Wilda 134. — Paul Wandel, fabr. octu, Leszno. — Wildecka Fabryka Paszy, Tow. Akc., Poznań.

Przemysł tytoniowy.

Fabryki papierosów.

Tow. Akc. „Patria“, Ganowicz i Wlekiński Poznań. — Fabryka papierosów „Dubec“, M. Droste, Poznań. — Tow. Akc. „Sarmatia“, Poznań. — Grecko-

polska fabryka papierosów i tytoniu „Plutos“, Poznań. — „Bośnia“ fabryka papierosów Stefan Bilski, Poznań. — Tow. Akc. „Orient“, Bydgoszcz. — J. Janowski, Bydgoszcz. — Fabryka papierosów „Orianda“, Stefan

Stawiński, Bydgoszcz. — Józef Gandel, Gniezno. — F. W. Kastner, Gniezno. — Fabryka papierosów Lewandowski, Gniezno. — J. Olszewski, Gniezno. — F. Buliński, Inowrocław. — T. Lipczyński, Inowrocław. — Fabryka papierosów i kralajnia tytoniu „Ormia“, Władysław Przybyłowicz, Pleszew. — A. Lipski, Poznań, Stary Rynek 91. — B. Neymann, fabryka papierosów „Stella“, Poznań, Rycerska 12. — Fabryka papierosów „Druch“, Bydgoszcz, ul. Poznańska 25.

Fabryki cygar.

Fabryki cygar Adamsa, Bydgoszcz. — Hugo Aber, Rawicz. — Norbert Beyme, Bydgoszcz. — Jakob Brandt, Poznań, Czartorja 8.9. — Ph. Baerwald, Śmigiel. — A. Dalkowski, Wielichowo, pow. śmigieński. — C. Dehmel, Bojanowo. — Erich Dieterle, Leszno. — Otto Deter, Dębiec, pow. leszczyński. — J. Eckert, Wolsztyn. — Fenske, Międzychód. — G. Fechner, Nowytomysł. — Adolf Gumnior, Poznań, św. Marcin 44. — Tadeusz Garstecki, Poznań. — Glaser, Murowana Goślina, pow. obornicki. — Jacob Hirschberg, Strzelno. — Jankowiak, Oborniki. — S. Krause, Poznań. — Edward Krüger, Kościan. — Emil Kliche, Sieraków, pow. międzychodzki. — Carl Mathei, Międzychód. —

Alfred Mazur, Rawicz. — Emil Mader, Poznań. — Marciniak i Rocławski, Poznań, Zamkowa 4a. — Bracia Michalscy, Rawicz. — Nehring i Leitgeber, Poznań. — Gust. Neuhaus, Wolsztyn. — Józef Pacyna, Rogoźno. — R. Pawel, Grodzisk. — A. Piaskowski, Grodzisk. — Fabryka cygar M. Rosenberga, Poznań. — Reschke, Międzychód. — W. Roy, Staroleka pod Poznaniem. — Scharnke i S-ka, Kościan. — Tow. Akc. J. Smodlibowski, Miłosław. — Gust. Adolf Schleh, Poznań. — Carl Schmidt, Międzychód. — C. B. Tomaszewski, Poznań. — Schwalbe i Syn, Bojanowo. — Gustav Schütz, Zielonagóra, pow. szamotulski. — Gustav Schubert, Poznań. — M. Schütz, Rawicz. — W. Sommerfeld, Ryczywół, pow. obornicki. — Paul Ulbrich, Międzychód.

Fabryki tabaki do zażywania i do palenia.

D. Woythaler, Bydgoszcz, S. tabaka do zażywania. — Fr. W. Braun, wł. Otto Loechel, Rawicz, S. tabaka do zażywania. — Julian Król, Bydgoszcz, S. tytoń do palenia. — Oscar Wolf, Międzychód, S. tytoń do palenia. — T. Staniewski, Swarzędz pod Poznaniem, S. tabaka do zażywania. — Jan Juska, Poznań-Sołacz, S. tabaka do zażywania.

Spis rzeczy:

	strona
Przedmowa Dr. Michała Lisockiego, Syndyk Izby przemysłowo-handlowej w Poznaniu	3
Wstęp	5
A. I. Ogólne wiadomości	7
II. Stan rolnictwa w Wielkopolsce	9
III. Ogólny stan przemysłu w Wielkopolsce	23
IV. Górnictwo	32
V. Przemysł mineralny	37
VI. Przemysł metalowy	42
VII. Przemysł maszynowy	42
VIII. Przemysł chemiczny	50
IX. Przemysł pobocznych produktów gospodarstwa leśnego, materiałów do oświetlania, mydeł, tłuszczów, olejów, pokostów	53
X. Przemysł włókienny	56
XI. Przemysł papierniczy i poligraficzny	57
XII. Przemysł skórny	60
XIII. Przemysł drzewny	63
XIV. Przemysł spożywczy	67
XV. Dodatek: Przemysł konfekcyjny	76
B. Dział adresowy	79

89198

43604/2